

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR

CİLT / VOLUME

SAYI / NUMBER

ISSN

e-ISSN

137

273

0255-0644

2822-342X

SAYI:
273

EKİM 2025
OCTOBER 2025

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

e-ISSN:2822-342X

2025 / 273

EKİM 2025

OCTOBER 2025

DergiPark
AKADEMİK

EBSCOhost

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
İSAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

SÖBIAD

intihal.net

ACARINDEX

ERIH
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

türk eğitim indeksi

 idealonline
ASCI
Asian Science Citation Index

EZ3
Elektronische
Zeitschriftenbibliothek

LIBRARY
LIBRARY
OF CONGRESS

EuroPub
Directory of Academic and Scientific Journals

İstanbul - 2025

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Sarıçane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turana.org - dizgi@turana.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Aktif Matbaa ve Reklam Hizmetleri Sanayi Tic. Ltd. Şti. Osmangazi Mahallesi Genç Osman Caddesi No: 2 / C

Esenyurt / İstanbul **Telefon:** +90 212 698 93 54 **Faks:** +90 212 696 09 54 **Sertifika No:** 47477

Yayın Türü

4 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

e-ISSN: 2822-342X

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
500 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	1500 TL	3000 TL

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER	İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü
Prof. Dr. Volkan YURDADOĞ	Çukurova Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü
Prof. Dr. Ömer KURTBAĞ	Erciyes Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof. Dr. Sebahat DENİZ	Marmara Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Prof. Dr. Veyssel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi İktisat Bölümü
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi - Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Betül TEKİNSOY	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Baş Editör	Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Hatice KERİMOĞLU	Editör	Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	esenbiken@hotmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	yayin@turan.org
Cem MERİÇ	Türk Dili Editörü	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	cem.meric4817@gmail.com

Alan Editörleri / Field Editors			
Doç. Dr. Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com
Doç. Dr. Nalan KANGAL	İktisat	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Almus Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü	nalan.kangal@gop.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Türk Dili	İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü	cansever.kayapunar@yeniuyuzuil.edu.tr

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Bilim Kurulu / Science Board

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Hülya ERAYDIN ARGUNŞAH • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Türkiye

Prof. Dr. Durmuş ARIK • Ankara Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Cemile KINACI BARAN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi- Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Üçler BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Güljanat KURMANGALIYEVA ERCİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Seyfettin ERDOĞAN • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Ayfer GEDİKLİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN • Dumlupınar Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyasal Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK • Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi / Türk Halk Edebiyatı, Türkiye

Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ • Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Doç. Dr. Serkan KEKEVİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye

Doç. Dr. Turhan ADA • Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

Doç. Dr. Öznur TULUNAY ATEŞ • Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri

Doç. Dr. Tuğba ERAY BİBER • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Elif BOYRAZ • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, Türkiye

Doç. Dr. Nurlana GASIMLI MUSTAFAYEVA • Bakü Slavyan Üniversitesi, Azerbaycan

Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso KAMALOVA • İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü Türkiye

Dr. Öğretim Görevlisi Kadiyan BOOBEKOVA • Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Kırgızistan

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Güljanat ERCİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye
Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,

Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya
Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
Prof. Dr. Uçler BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Yıldız KOÇASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Uğur GÜRSU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe IŞIK KADIOĞLU • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılmanın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcılarının özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışmaya yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle ilgili her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak

gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırma ile ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısalabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında yılda 3 defa (Şubat; Haziran; Ekim) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda **Orta Asya: Türkistan; Maveraü'n-Nehir: Aşağı Türkistan; Amu-Derya: Ceyhun; Sir-Derya: Seyhun; Türk Cumhuriyetler; Türk Cumhuriyetleri** gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Dergi kuralları hakkında bilgi dergimizin dergipark sayfası üzerinde yer almaktadır. Kurallara uygun hazırlanmayan makaleler dergi sekreteryası tarafından teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir.

TDA dipnot sistemi olarak Chicago modelini benimsemektedir. Atıfların yapılandırılması için

https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html adresinden ilgili kurallar incelenebilir. (Bağlantı için aşağıdaki kare kodu kullanabilirsiniz.)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

TÜRKİYE'DE KAMU BÜTÇESİNDEN YAPILAN SOSYAL YARDIMLARIN BÖLGESEL GELİR DAĞILIMINA ETKİSİNİN ANALİZİ

*ANALYSIS OF THE EFFECT OF SOCIAL ASSISTANCE FROM THE PUBLIC BUDGET ON REGIONAL INCOME
DISTRIBUTION IN TÜRKİYE*

Serdar ŞAHİN 289

İTTİFAK İLİŞKİLERİ VE SAVUNMA SANAYİİNE DAİR NEOKLASİK REALİST BİR DEĞERLENDİRME: TÜRKİYE ÖRNEĞİ (2004-2024)1)

*A NEOCLASSICAL REALIST ASSESSMENT OF ALLIANCE RELATIONS AND THE DEFENCE INDUSTRY: THE CASE
OF TÜRKİYE (2004-2024)*

Edebalı Murat AKCA 315

1960-1980 ARASI DÖNEMDE İSTANBUL VE ANKARA'DA BİR ÇEVRESEL SORUN OLARAK GÜRÜLTÜ KİRLİLİĞİ

NOISE POLLUTION AS AN ENVIRONMENTAL PROBLEM IN ISTANBUL AND ANKARA BETWEEN 1960-1980

Ümit BULUT 341

OSMANLI'DA MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI: TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE TARİHİ BAYRAKLAR ÜZERİNDEN OKUMAK

*NATIONALIST MOVEMENTS IN THE OTTOMAN EMPIRE: READING SOCIAL CHANGE AND HISTORY THROUGH
FLAGS*

Arif AKBAŞ 365

KOCAELİ-İZMİT BAĞÇEŞME ŞEHİTLİĞİNDE BULUNAN MEZAR TAŞLARI

GRAVESTONES IN KOCAELİ-İZMİT BAĞÇEŞME MARTYRS' CEMETERY

Nazım BOY 405

Türkiye’de Kamu Bütçesinden Yapılan Sosyal Yardımların Bölgesel Gelir Dağılımına Etkisinin Analizi

Analysis of the Effect of Social Assistance from the Public Budget on Regional Income Distribution in Türkiye

Serdar ŞAHİN*

* Dr. Öğr. Üyesi

Orcid Id: 0000-0002-2869-8231

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Serdar ŞAHİN, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF Maliye Bölümü, Bolu - Türkiye

E-posta / E-mail:

serdarsahin@ibu.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:

24 Ocak 2025

Kabul Tarihi / Accepted Date:

6 Şubat 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Şahin, Serdar. "Türkiye’de Kamu Bütçesinden Yapılan Sosyal Yardımların Bölgesel Gelir Dağılımına Etkisinin Analizi." *Türk Dünyası Araştırmaları* 137, Sayı 273 (2025): 289-314.

doi: 10.55773/tda.1626547

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Çalışmanın amacı; Türkiye’de kamu bütçesinden finanse edilen sosyal yardım harcamalarının bölgesel gelir dağılımı üzerindeki etkisinin tespit edilmesidir. Çalışmada 2014-2023 yılları arası dönem için kurulan 4 farklı model, 26 bölgeyi kapsayan İstatistiki Bölge Birimi Sınıflaması (İBBS) 2 düzeyi verileri kullanılarak dinamik panel veri analizi yöntemiyle araştırılmıştır. Analiz sonucunda; kişi başı sosyal yardımlar bölgesel gelir dağılımı üzerinde tüm modellerde istatistiksel olarak anlamlı olarak bulunmuştur. Bununla birlikte beklentiye uygun bir şekilde yüksek eğitimli bireylerin sayısının artmasının ve sanayinin gelişmesinin gelir dağılımı üzerinde olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir. Sosyal yardımlar herhangi bir nedenden dolayı geçimini sağlamaya yetecek gelir düzeyine sahip olmayan kimselere yapılan sosyal transfer harcamalarıdır. Bu haliyle kamu kesimi tarafından gerçekleştirilen sosyal yardım harcamalarının, aksi yönde çalışmalar olmakla birlikte, GINI katsayısı üzerinde negatif etkiye sahip olması beklenirken, yapılan analizde beklentinin aksine sosyal yardımların GINI katsayısı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu görülmüştür. Söz konusu sonucun analiz döneminin özelliklerinden kaynaklandığı düşünülmekle birlikte, kamu sosyal yardım harcamaları kapsamının politika uygulayıcılar tarafından bu çalışmanın sonuçları açısından değerlendirilmesi, sosyal harcamaların etkinlik analizinin yapılarak gerçekten istenilen etkiyi oluşturup oluşturmadığının tespitinin yerinde olacağı kanaatine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Bütçesi, Sosyal Yardımlar, Gelir Dağılımı

Abstract

The aim of the study is to determine the impact of social assistance expenditures financed from the public budget in Türkiye on regional income distribution. In the study, 4 different models established for the period between 2014 and 2023 were investigated using the Statistical Regional Unit Classification (SRU) level 2 data covering 26 regions using

the dynamic panel data analysis method. As a result of the analysis; per capita social assistance was found to be statistically significant in all models on regional income distribution. In addition, it was determined that the increase in the share of highly educated people and the development of industry had a positive effect on income distribution in line with expectations. Social assistance is social transfer expenditures made to people who do not have enough income to support their livelihood for any reason. In this case, while it is expected that social assistance expenditures made by the public sector will have a negative effect on the GINI coefficient, despite studies to the contrary, the analysis showed that social assistance has a positive effect on the GINI coefficient, contrary to expectations. Although it is thought that the result in question is due to the characteristics of the analysis period, it has been concluded that it would be appropriate for policy makers to evaluate the scope of public social assistance expenditures in terms of the results of this study and to evaluate whether the social expenditures really create the desired effect by conducting an effectiveness analysis.

Keywords: Public budget, Social Assistance, Income Distribution

Giriş

Devletlere yüklenmiş olan görev ve fonksiyonlar tarihi süreç içinde zamana ve coğrafyaya bağlı olarak farklılıklar göstermiştir. Özellikle kıta Avrupa'sında minimal devletten proaktif devlet modeline geçilirken devletler farklı amaçlar doğrultusunda kamu politikaları üretmiş ve söz konusu politikalara yönelik kamu harcamaları gerçekleştirmişlerdir. Dünya iktisat tarihinde liberal ekonominin dünya savaşları ve ekonomik buhranla birlikte geçirdiği çöküntü II. Dünya Savaşı sonrasında belirgin bir hale gelmiş ve sosyal refah devleti anlayışı ön plana çıkmıştır. 20'nci yüzyılın sonları ve nihayetinde 21'inci yüzyıla birlikte gerçekleşen hızlı teknolojik gelişim küreselleşmenin boyutlarını genişletmiş ve dünyayı her anlamda ülke sınırlarından bağımsız bir hale getirmiştir. 2019 yılında ortaya çıkan COVID-19 pandemisi ve sonrasında oluşan durum ile insanlık tarihinin en eski toplumsal problemi olan yoksulluk olgusu, devletlerin sorumluluk alanlarına bakış açısını önemli derecede etkilemiş ve devletler sosyal yardımlara ciddi anlamda önem vermeye başlamışlardır. Dolayısıyla 20'nci yüzyılın başlarında ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ekonomik kriterler doğrultusunda belirlenirken, günümüzde ekonomik kriterlerin yanı sıra sosyal birtakım kriterler de ülkelerin gelişmişlik düzeylerini belirlemektedir.

Günümüz dünyasında bireylerin temel ihtiyaçlarının güvence altına alınması ve gelir eşitsizliklerinin giderilmesi yoluyla toplumsal adaletin sağlanması devletlerin en önemli görevlerinden biri haline gelmiştir. Zira yoksulluk ve beraberinde gelişen gelir dağılımında eşitsizlik, gelir düzeyi belirli bir sınırın altında kalan insanlar açısından önemli bir problem oluşturmaktadır. İnsani bir hak olan yaşama hakkını engelleme gücüne sahip yoksulluk olgusu, sosyal birtakım problemlerin ortaya çıkmasına neden olabilmekte ve oluşan negatif dışsallıklarla birlikte toplumun tamamını ve hatta küresel anlamda ülkelerin tamamını etkileyen sosyal, siyasi ve ekonomik birtakım sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu sorunlara yönelik en önemli kamu politikalarından bir tanesi sosyal yardımlardır.

Sosyal yardımlar, toplumu oluşturan bireylerden yaşamını devam ettire-

bilecek gelir düzeyine sahip olmayan kimselere yardımcı olmak amacıyla; gelir seviyesi yüksek kimseler, sivil toplum kuruluşları, yerel yönetimler ya da doğrudan merkezi yönetim tarafından sunulan destekleri ifade etmektedir. Sosyal yardımlar herhangi bir nedenle fiziki ve kültürel yaşamının devamı için gerekli geliri elde edemeyen kimselere yönelik olarak sunulur ve bu kesimin yaşam standartlarının yükseltilmesine katkıda bulunur. Sosyal yardımlar bu haliyle toplumsal eşitsizliği gidermek amacıyla kullanılmaktadır. Günümüz modern devletlerinde sosyal yardımlar sosyal devlet anlayışının bir gereği olarak gerçekleştirilmekte ve maliye politikalarının önemli bir kısmına temas etmektedir. Dolayısıyla yoksul kesime yapılan sosyal harcamaların etkisinin ve etkinliğinin analizi önem arz etmektedir.

Türkiye özelinde devlet tarafından kamu bütçesinden gerçekleştirilen sosyal harcamaların gelir dağılımı üzerindeki bölgesel etkisini analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmada öncelikle sosyal yardım kavramı ve sosyal yardımların gelir dağılımında eşitliğe etkisi anlatılmış ve ardından panel veri analizi yöntemi kullanılarak yapılan analizle bölgesel boyutuyla sosyal yardımların gelir dağılımı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bölgesel düzeyde sosyal yardımların gelir dağılımı üzerindeki etkisinin tespiti, çalışmanın literatüre katkısı olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda 2014-2023 arası on yıllık dönem panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz sonucu elde edilen bulguların politika yapıcılara yol gösterici olması amaçlanmaktadır.

1. Kavramsal Açıdan Sosyal Yardımlar

Günümüz modern devletleri, sosyal devlet anlayışı gereği vatandaşlarının refahını minimum kabul edilen düzeyin üzerinde bir yerde konumlandırmayı amaç edinmişlerdir. Bu anlayışa göre devletler vatandaşlarının refah düzeylerini korumakla yükümlüdürler. Günümüzde devletler, sorumluluk alanlarında bulunan kimselerin, kendilerinin ve ailelerinin fiziki ve kültürel harcamaları için gerekli gelir kısmını yani yoksulluk sınırını¹ kişilere sağlamayı amaç edinmişlerdir². Bu durum toplumsal huzurun sağlanması açısından zorunlu görülmektedir. Zira yoksul olarak adlandırılan kesimlerin devlet tarafından korunması, bir yandan yoksul kesime destek sağlarken diğer yandan oluşturacağı dışsallıklar nedeniyle yoksul kesimi finanse eden kesimlere fayda sağlamaktadır. Bu noktada yoksullukla mücadelede devletlerin etkin bir şekilde kullandığı sosyal yardım kavramı ortaya çıkmaktadır. Sosyal yardım kavramının genel kabul görmüş bir tanımı bulunmamakla birlikte belli bir dönemde kendi geçimini sağlayacak gelir seviyesi sınırının altında hayatını devam ettiren kimselere genellikle devlet ya da sivil toplum kuruluşlarınca

¹ Yoksulluk kavramına yönelik tanım dünya çapında farklılıklar göstermektedir. Bazı ülkeler için yoksulluk sınırı, bir kişinin asgari temel ihtiyaçlarının karşılanamayacağı gelir düzeyi olarak ifade edilirken, bazı ülkeler için daha geniş anlamda ele alınmakta ve bir kişinin içinde bulunduğu toplum yapısıyla uyumlu olarak yaşamını devam ettirebileceği gelir düzeyini ifade eden, ülkenin ekonomik ve sosyal koşulları dikkate alınarak belirlenen parasal bir eşiktir.

² The World Bank, "Poverty and Inequality," *World Development Indicators*, erişim tarihi 24 Kasım 2024, <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/themes/poverty-and-inequality.html>.

yapılan yardımlar sosyal yardım kapsamında değerlendirilmektedir³. Sosyal yardım; iradi olmayan bir biçimde kendisini ve ailesini geçindirme kabiliyetini haiz olmayan kimselere, asgari düzeyde de olsa, kanunlara dayanılarak resmi kurum ve kuruluşlarca sağlanan, söz konusu kimseleri mümkün olan en kısa sürede kendileri ve ailelerine yetecek düzeyde gelire sahip duruma getirmeyi amaçlayan her türlü para ve aynilerden oluşan sosyal gelir transferleri şeklinde tanımlanmaktadır⁴.

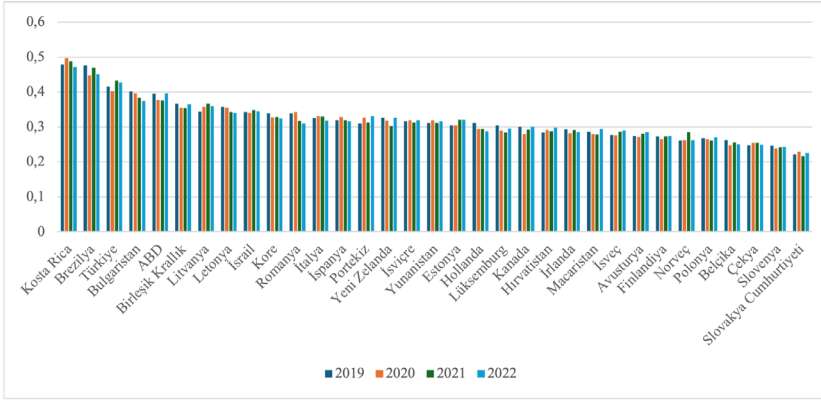
Sosyal yardımlar herhangi bir nedenle toplum tarafından belirlenen gelir seviyesinin altına düşmüş kimselere uygulanan sosyal programlardır. Özellikle küreselleşme süreciyle birlikte kalkan sınırlar insanlar arasındaki ekonomik uçurumları arttırmış ve ulusal boyuttaki yoksulluk sorununu uluslararası bir boyuta getirmiştir. Gelir eşitsizliği özellikle gelişmekte olan ülkelerde önemli derecede artmış ve birçok ülke için kabul edilebilir sınırların üzerinde bir duruma gelmiştir (Bknz. Grafik 1). Bu nedenle yoksulluğun azaltılması ve gelir dağılımında eşitsizliğin giderilmesi, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile Dünya Bankası'nın 2030'a yönelik ikiz hedeflerinin temel bileşenleridir. Zira yoksulluk, devletler açısından yalnız ekonomik bir problem olmayıp, psikolojik ve sosyal etkileri nedeniyle önemli derecede sosyal maliyetleri olan bir olgudur⁵. Diğer taraftan yoksulluk tek bir nedene bağlı olmayıp çok farklı etkenler nedeniyle ortaya çıkan sosyal ve ekonomik bir sorundur. Bu nedenle sosyal yardımların yalnız bazı kesimlerin refah düzeylerine yönelik bir uygulama olarak görülmesi doğru bir yaklaşım değildir. Bu bağlamda devletler tarafından gerçekleştirilen sosyal yardımlar bir yandan yoksullukla mücadelede etkili bir rol oynarken diğer taraftan ekonomik kalkınma ve büyümenin sağlanmasında da destek araçlarından biri konumundadır.

³ Fiona Howell, "Social Assistance – Theoretical Background," in *Social Protection in the Asia and Pacific*, ed. Isabel Ortiz (Manila: Asian Development Bank, 2001), 159.

⁴ Ethem Çengelci, "Sosyal Refahın Gerçekleştirilmesinde Sosyal Yardımların Rol ve Önemi," *Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Dergisi* 11, sayı 1–3 (1993): 10; DPT. *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu* (Ankara: DPT Yayınları, 2001), 89.

⁵ Albert Berry, "Inequality, Poverty, and Employment: What Do We Know?," *Revue Interventions Économiques / Papers in Political Economy*, no. 47 (2013): 32.

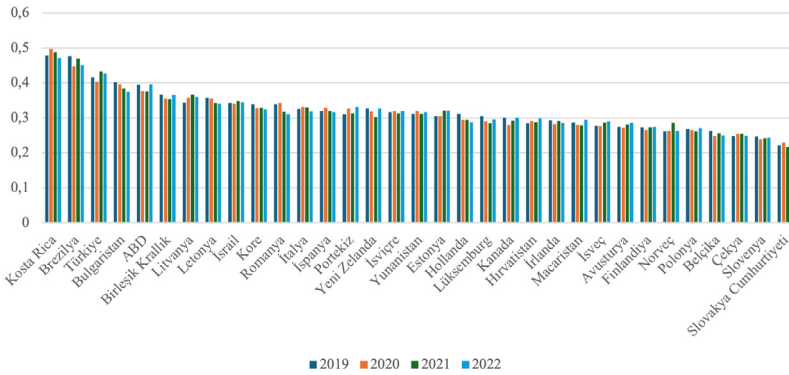
Grafik 1. Seçilmiş Ülkelerde Gelir Eşitsizliği⁶

Kaynak: OECD verilerine yazar tarafından düzenlenmiştir.

Sosyal yardımlar özellikle sanayi devriminden önce dini ve ahlaki birtakım saiklerle gerçekleştirilmiş, cami, kilise, vakıf, imarethaneler vb. oluşumlar tarafından organize edilmiştir⁷. Sanayi devrimiyle birlikte oluşan kapitalist akımlar devletlerin sosyal yardımlara yönelmesini toplumsal bir ihtiyaç haline getirmiştir. Yirminci yüzyılın ilk yarısında yaşanan dünya savaşları ve yaşanan ekonomik krizler paternalist devlet anlayışına bakış açısını değiştirmiş, özellikle 1970'li yılların ortalarından itibaren oluşan bütçe açıkları ve enflasyon başta olmak üzere birçok nedenle devletler tarafından gerçekleştirilen sosyal yardım miktarlarında düşüşler gerçekleşmiştir.

Grafik 2. Seçilmiş Ülkelerde Yoksulluk Oranı⁸

Kaynak: OECD verilerine yazar tarafından düzenlenmiştir.

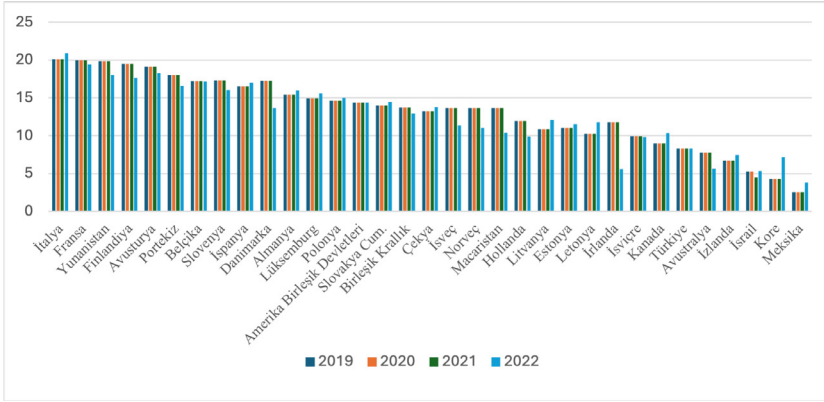
⁶ Ülke sıralaması soldan sağa dört yıllık ortalamaya göre en yüksekten en düşüğe doğru düzenlenmiştir.

⁷ Thomas Humphrey Marshall, Tom Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev. Ayhan Kaya (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 26.

⁸ Ülke sıralaması soldan sağa dört yıllık ortalamaya göre en yüksekten en düşüğe doğru düzenlenmiştir.

Günümüzde sosyal yardımlar, devletler açısından önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Özellikle dünya nüfusu içinde artan yoksulluk oranı (Bknz. Grafik 2) devletleri sosyal yardımlara yönlendirir bir hale getirmiştir (Bknz. Grafik 3). Bu kapsamda kamu bütçeleri içinde sosyal yardımların payında artış söz konusudur. Ayrıca günümüz dünyasında sosyal yardımlar insan odaklı bir şekilde değerlendirilmekte, kişilerin insan oldukları için sosyal yardım alma hakkına sahip oldukları görüşü üzerinde durulmaktadır⁹.

Grafik 3. Seçilmiş Ülkelerde Hane Başı Sosyal Yardımların GSYİH'ye Oranı¹⁰

Kaynak: OECD verilerince yazar tarafından düzenlenmiştir.

2. Sosyal Yardımlar ve Gelir Dağılımı İlişkisi

Sosyal yardımlar farklı amaçlar doğrultusunda yoksulluğun önlenmesine yönelik sosyal politika uygulamalarıdır. Gelir eşitsizliği, yoksulluk kavramının ötesinde yalnız yoksul olarak belirlenen kesimleri değil toplumun tamamını kapsayan bir kavramdır. Yoksulluğun önlenmesi odaklı olarak yapılan sosyal yardımlarla gelir dağılımı arasında çift taraflı bir etkileşim söz konusudur. Öncelikle belirtmek gerekir ki yoksulluğun önlenmesi için gelir dağılımında eşitliğin sağlanması gerekir. Diğer taraftan gelir dağılımında eşitliğin sağlanabilmesi için yoksul sınıfın gelir düzeyinin artırılması gereklidir. Dolayısıyla gelir dağılımında eşitliğin sağlanabilmesi için sosyal yardımlarla alt gelir gruplarının lehine kaynak aktarımları gerçekleştirilmektedir. Bu durum gelir dağılımını alt gelir grupları açısından düzenleyici bir etki ortaya çıkarırken toplumun tamamının gelir düzeyini belirli bir noktada etkileme gücüne sahiptir.

Belirli bir toplumda ve belirli bir zamanda oluşturulan milli gelirin bireyler ve toplumsal gruplar ile üretim faktörleri arasındaki bölüşümüne gelir dağılımı adı verilmektedir. Bu kapsamda fonksiyonel ya da birincil gelir dağılımı olarak adlandırılan kavram temel olarak, üretim faktörlerinin milli gelirden

⁹ Erdal Tanas Karagöl, Nergis Dama, *Geçmişten Günümüze Sosyal Yardımlar*, SETA Raporu, sayı139 (Ankara: SETA, 2015), 9.

¹⁰ Ülke sıralaması soldan sağa dört yıllık ortalamaya göre en yüksekte en düşüğe doğru düzenlenmiştir.

aldığı pay olarak ifade edilmektedir¹¹. Mevcut milli gelirin bireyler, aileler ya da tüketici grupları arasındaki dağılımı ise kişisel gelir dağılımıdır. Bir ülkede gelirin nasıl dağıtılacağı, ülkede yaşayanların gelir ve tüketim seviyelerine göre sınıflandırılan nüfus içindeki farklı gruplara düşen gelir veya tüketim paylarıyla ölçülmektedir. Gelir dağılımında eşitsizliğin ölçümünün normatif anlamda ilk olarak A.C. Pigou¹² ve Dalton¹³ tarafından başlatıldığı kabul edilmektedir¹⁴. Ancak bu noktada en yaygın kullanılan ölçüt GINI katsayısıdır. GINI katsayısı Lorenz eğrisinden türetilen bir ölçüttür. Lorenz eğrisi nüfusu en fakirden en zengine doğru, gelir düzeyini de en düşükten en yükseğe doğru sıralayan, yatay eksenle nüfusun kümülatif oranını ve dikey eksenle harcarma veya gelirin kümülatif oranını gösteren bir analizdir¹⁵. GINI katsayısının yanı sıra gelir dağılımında eşitsizliğin ölçümüne yönelik yoksulluk endeksi¹⁶, sosyal refah fonksiyonuna dayanan¹⁷ Dalton-Atkinson ölçütü¹⁸ ve Kuznets katsayısı¹⁹ gibi farklı gelir eşitsizliği ölçütleri bulunmakla birlikte ifade edildiği üzere en yaygın kullanılan ölçüt GINI katsayısıdır.

Tekrar etmek gerekir ki sosyal yardımlarla gelir eşitsizliği arasında çift taraflı bir etkileşim bulunmaktadır. Gerçekleştirilen sosyal yardımların ülkenin sosyo-ekonomik yapısına uygun bir şekilde planlanması durumunda gelir dağılımında eşitliğin sağlanması lehine etkileri görülecektir. Zira yapılan sosyal yardımlar yoksulluğu azaltacak, özellikle düşük gelirli işsiz kimselerin fiziki gereksinimlerinin karşılanması toplumsal düzeni koruyucu etkiler oluşturmaktadır. Sosyal yardımlar doğrudan gelir düzeyine etkiye bulunurken bir takım

¹¹ Haşim Akça, Mehmet Ela, "Eğitim ve Gelir Dağılımı İlişkisi: Türkiye Değerlendirmesi," *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, sayı 3 (2012): 242

¹² Arthur Cecil Pigou, *Wealth and Welfare* (London: Macmillan, 1912).

¹³ Hugh Dalton, "The Measurement of Inequality of Incomes," *Economic Journal* 30 (1920).

¹⁴ Udo Ebert, "Taking Empirical Studies Seriously: The Principle of Concentration and the Measurement of Welfare and Inequality," *Social Choice and Welfare* 32, no. 4 (2009): 555.

¹⁵ Jonathan Houghton, Shahidur R. Khandker, *Handbook on Poverty and Inequality* (Washington, DC: World Bank, 2009), 101.

¹⁶ Ülkece belirlenmiş belirli bir gelirin altındaki nüfusun toplam nüfusa oranlanması yoluyla eşitsizliğin hesaplanması şeklindeki yöntemdir. UNDP (United Nations Development Programme) and OPHI (Oxford Poverty and Human Development Initiative), *Global Multidimensional Poverty Index 2024 (Poverty Amid Conflict)* (New York: UNDP, 2024), 2-3, erişim tarihi 28 Kasım 2024, <https://www.undp.org/turkiye/publications/2024-global-multidimensional-poverty-index-mpi>

¹⁷ Kang H Park, "Comparison of Income Inequality Measures", *Studies in Economics and Finance* 8, no. 2 (1984): 41.

¹⁸ Belirli bir dönemde toplumdaki gelir dağılımından Lorenz eğrisinde yer alan mutlak eşitlik doğrusuna yaklaşıp vaz geçilmesi kabul edilen gelir düzeyi şeklinde hesaplanan eşitsizlik ölçütüdür. Anthony B. Atkinson, "On the Measurement of Inequality," *Journal of Economic Theory* 2, no. 3 (September 1970): 244-263; Nazım Öztürk, Ziya Gökalp Göktolga, "Yoksulluk ve Gelir Bölüşümünü Belirlemede Kullanılan Ölçütler," *Bütçe Dünyası Dergisi* 34, sayı 2 (2010): 12; Kübra Karakuş Kılıcı, Coşkun Karaca, "Gelir Dağılımının Ölçülmesi ve Devletin Gelir Dağılımına Müdahalesi," içinde *ECONDER 2019 I. Uluslararası İktisat, İşletme ve Sosyal Bilimler Kongresi*, (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2019), 674.

¹⁹ Gini katsayısının yalnız iki sektörlü bir ekonomi modeli varsayımı altında sektörel boyutta sınıflandırılmış biçimidir. Tzong-biau Lin, "Relation Between the Gini Coefficient and the Kuznets Ratio or MEP / Die Beziehung zwischen dem Gini Koeffizient und dem Kuznets Verhältnis oder MEP," *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 207, no. 1 (1990): 36-37.

dışsal etkiler de ortaya çıkacaktır. Zira belirli bir gelir düzeyine erişen kimse-ler çocuklarını okula gönderme eğilimde olacak ve eğitim seviyesi olumlu bir şekilde etkilenecektir. Aynı şekilde sağlık hizmetlerine erişim artacak toplum-sal refah düzeyinde artış gözlemlenecektir. Bununla birlikte gelir dağılımın-da eşitliğin sağlanması nüfusun kümülatif gelir grupları arasındaki makası daraltacak ve yoksul kesimin gelir seviyesinin artmasını sağlaması sonucu sosyal yardım gereksinimini minimize edecektir.

Diğer taraftan her ne kadar sosyal yardımlar ülkedeki gelir eşitsizliğini gider-meyi hedeflese de literatürde sosyal yardımların ülkenin sosyo-ekonomik yapı-sına uygun bir şekilde planlanmaması durumunda gelir dağılımında eşitsizliği kronik bir hale getireceği konusunda çalışmalar bulunmaktadır. Zira sosyal yardımlar, bağımlılık etkisi nedeniyle çalışma çağındaki nüfusun istihdama ka-tılım oranını olumsuz yönde etkileyebilecek, bu durumda mevcut durumunu kabul etmiş ve duruma uyum sağlamış yoksul bir kesim ekonomi içinde varlığını devam ettirecektir. Ayrıca oluşan mevcut durum gelir dağılımında eşitsizliğin doğrudan olumsuz etkilerinin yanı sıra ülkenin makro ekonomik verilerine de negatif etkide bulunacaktır. Diğer taraftan sosyal yardım sisteminin karmaşık yapısı, yoksul kesime ulaşımı zorlaştıracak toplumsal birtakım etkenler (Utan-ma, ayıplanma vb.) ya da sosyal yardım sisteminde yolsuzluk gibi nedenlerle yanlış kesime yönlendirilmiş sosyal yardımlar kamu bütçesi üzerinde olumsuz etkiler oluşturabilecektir. Dolayısıyla sosyal yardım uygulamalarının hedef kit-leye ulaştırılamaması ekonomik verimliliği etkileyecektir.

Son olarak belirtmek gerekir ki sosyal yardım programları belirli bir sü-reyle sınırlı olarak planlanmalı ve yoksul kesimin gelir düzeyinin artırılması sonucunda kişilerin söz konusu gelir düzeyinin altına inmesini engelleyecek istihdam politikalarıyla desteklenmesi gereklidir. Aksi durumda sosyal yar-dımlar gelir eşitsizliğini geçici düzeyde hafifletecek ve hatta sürecin sonunda yapılan sosyal yardımların piyasa ekonomisine doğrudan etkileri nedeniyle oluşan enflasyon olgusu, yoksul kesimi sosyal yardım öncesi durumundan daha kötü bir duruma getirebilecektir. İş bu halde sosyal yardım programla-rının gelir eşitsizliğini olumlu yönde etkileyebilmesi için söz konusu program-ların eğitim ve istihdam politikalarıyla desteklenmesi gereklidir.

3. Literatür taraması

Yoksullukla mücadelede etkin bir politika aracı olarak kullanılan kamu harcamalarının ekonomiye etkileri, literatürde farklı çalışmalar tarafından farklı amaçlar doğrultusunda sıklıkla çalışılmış önemli bir konudur. Bu kap-samda sosyal yardım harcamaları ile gelir dağılımı arasındaki ilişki farklı örneklemeler ve farklı yönleriyle literatür tarafından ele alınmıştır. Bu konu-da Türkiye için yapılan makale çalışmalarının genellikle yoksulluk ve gelir dağılımı ilişkisine odaklandığı, sosyal harcamalar ve gelir dağılımı ilişkisinin sıklıkla yazılan tezlerle konu edildiği görülmektedir. Bu konuda yapılan nicel çalışmaların veri kısıtları nedeniyle OECD ülkeleri kapsamında gerçekleştiril-diği dikkat çekmektedir.

Özellikle ikinci dünya savaşı sonrası değişen iktisadi düşünce yapısıyla birlikte maliye politikalarının gelir dağılımı üzerindeki etkilerinin analizine yönelik çalışmalar yoğunlaşmıştır. Literatürde yapılan çalışmaların önemli bir kısmında sosyal yardım harcamalarının gelir dağılımında eşitliği sağladığı yönünde sonuçlara ulaşılırken, birtakım çalışmalar sosyal yardım harcamalarının gelir dağılımında eşitliği bozucu etkileri olduğunu tespit etmiştir.

Devine²⁰, 1946 ile 1976 yılları arası dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde kamu gelirleri ve kamu harcamalarının gelir dağılımı üzerindeki etkisini zaman serilerini kullanarak test etmiştir. Çalışmada, kamu harcamalarının emek faktörü üzerinde olumlu etkiler yarattığı, ancak kamu gelirlerinin sermaye yönlü etkilerinin bu olumlu etkileri dengelediği tespit edilmiştir.

Li, vd.²¹, tarafından 1970-1990 arası dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nde panel veri analizi yöntemiyle yapılan çalışmada, ilk olarak kişi başına düşen gelir, refah düzeyi, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve altyapı gibi kamu harcamaları dikkate alınarak bir model kurulmuş, ardından bu modele finansal kalkınma, ticaret hadleri, dışa açıklık ve nüfus artışı gibi değişkenler eklenerek analiz genişletilmiştir. Yapılan analizler sonucunda, gelir üzerinden alınan vergilerin ve kamu harcamalarının gelir eşitsizliğini azalttığı ampirik olarak ortaya konulmuştur.

Afonso, vd.²², tarafından gelişmiş ekonomiler için veri zarflama analizi yöntemi ile gerçekleştirilen çalışmada, eğitim kalitesinin görece yüksek olduğu ülkelerde sosyal harcamaların gelir dağılımı üzerindeki etkisinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bertola²³, 1995 – 2005 arası dönemde Euro Bölgesi için panel veri analizi yöntemi kullanarak yaptığı çalışmada, yaşlılık ödemeleri dışında kalan sosyal güvenlik harcamalarının gelir dağılımındaki eşitsizliği azalttığı ve bu tür sosyal yardımların gelir eşitsizliğinin giderilmesi konusunda daha güçlü bir etki yarattığı sonucuna ulaşmıştır.

Niehues²⁴, 1993 – 2007 arası dönemde 24 AB ülkesi üzerinde yaptığı panel veri analizi çalışmasında, işsizlik yardımları ve emekli aylıklarının gelir dağılımına olumlu etkiler sağladığı sonucuna ulaşmıştır.

Woo, vd.²⁵, 1980 – 2010 arası dönemde 48 gelişmekte olan ve gelişmiş ülke

²⁰ Joel A. Devine, "Fiscal policy and class income inequality: The Distributional consequences of governmental revenues and expenditures in the United States, 1949-1976." *American Sociological Review* 48, no. 5 (1983).

²¹ Hongyi Li, Danyang Xie, Heng-Fu Zou, "Dynamics of Income Distribution." *Canadian Journal of Economics* 33, no. 4 (2000).

²² António Afonso, Ludger Schuknecht, Vito Tanzi, "Income Distribution Determinants and Public Spending Efficiency," *The Journal of Economic Inequality* 8, no. 3 (2010).

²³ Giuseppe Bertola, "Inequality, integration, and policy: Issues and evidence from EMU." *The Journal of Economic Inequality* 8, no. 3 (2010).

²⁴ Judith Niehues, "Social spending generosity and income inequality: A dynamic panel approach." IZA Discussion Paper No. 5178, 2010.

²⁵ Jaejoon Woo, Elva Bova, Tidiane Kinda, Yuanyan S Zhang, "Distributional consequences of fiscal consolidation and the role of fiscal policy: What do the data say?" *International Monetary Fund Working Paper* No. 2013/195, 2013.

üzerinde gerçekleştirdikleri panel veri analizi çalışmasında, sosyal yardımlar ile gelir eşitsizliği arasında negatif bir ilişki olduğunu, yani sosyal yardımların gelir eşitsizliğini azalttığını vurgulamışlardır.

Sarısoy ve Koç²⁶, 2002 – 2007 arası dönemde Türkiye’de kamu sosyal transfer harcamalarının yoksulluğu azaltmadaki etkilerini regresyon analizi yöntemi ile incelemişler ve çalışmalarında, sosyal transfer harcamalarının yoksulluğu azalttığını ortaya koymuşlardır.

Çelikay ve Gümüş²⁷, tarafından yapılan çalışmada Türkiye’de sosyal harcamaların yoksullukla mücadeledeki etki düzeyi ve bu etkinin yönünün belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada, 2004 ve 2011 yıllarına ait sosyal harcama ve yoksulluk oranı verileri kullanılarak statik panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, sosyal harcamaların gayrisafı katma değer içindeki payının artması ile yoksulluk oranlarının azaldığı tespit edilmiştir.

Karabulut, vd.²⁸, tarafından TÜİK’in 2013 ve 2014 verileri kullanılarak sosyal transfer harcamalarının gelir dağılımı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, sosyal transfer gelirleri sonrasında GINI katsayısının, transfer öncesi duruma göre daha düşük olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç, sosyal transfer harcamalarının, gelir dağılımındaki eşitsizliği azaltmada etkin bir araç olabileceğini göstermektedir.

Eroğlu, vd.²⁹, tarafından 21 OECD ülkesi için 2004-2011 döneminde yapılan çalışmada, OECD ülkelerinde sosyal yardım harcamalarının gelir dağılımı üzerindeki etkileri panel veri analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada, sosyal yardım harcamalarının gelir dağılımı üzerinde olumlu etkisi olduğu, özellikle eğitim harcamalarındaki artışla bu etkinin daha belirgin hale geldiği sonucuna varmışlardır.

Arpacıoğlu³⁰, sosyal yardım harcamalarının yoksulluk üzerindeki etkilerini 1987-2014 yılları arasındaki dönemi kapsayan bir çalışmada incelemiştir. “ARDL sınır testi” yaklaşımını kullandığı bu çalışmada, sosyal yardım harcamalarının hane halkının tüketim harcamalarını artırarak yoksulluğu azalttığını tespit etmiştir.

Cantillon, Marx ve Bosch³¹, tarafından yapılan çalışmada farklı simülas-

²⁶ İdris Sarısoy, Selçuk Koç, “Türkiye’de Kamu Sosyal Transfer Harcamalarının Yoksulluğu Azaltmadaki Etkilerinin Ekonometrik Analizi,” *Maliye Dergisi*, sayı 158 (2010).

²⁷ Ferdi Çelikay, Erdal Gümüş, “Sosyal Harcamaların Yoksulluk Üzerine Etkileri: Ampirik Bir İnceleme,” *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, sayı 4 (2014).

²⁸ Tahsin Karabulut, Levent Ahi, Zeynep Gürsoy, “Kişisel Gelir Dağılımındaki Adaletsizliğin Giderilmesinde Transfer Gelirlerinin Etkisi: Türkiye Örneği,” *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel sayı (2016): 732-741.

²⁹ Nadir Eroğlu, Dilek Altaş, Turgut Ün, Mustafa İlker Ulu, “OECD Ülkelerinde Sosyal Yardım Harcamalarının Gelir Dağılımına Etkisi: Panel Veri Analizi,” *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3, sayı 3 (2017).

³⁰ Özge Arpacıoğlu, “Bir Sosyal Koruma Bileşeni Olan Sosyal Yardımların Yoksulluk Üzerinde Etkisi: Ampirik Bir Uygulama,” *Journal Of International Social Research* 12, no: 63 (2019).

³¹ Bea Cantillon, Ivo Marx, Karel Van den Bosch, *The Puzzle of Egalitarianism: About the Relationships Between Employment, Wage Inequality, Social Expenditures and Poverty*, LIS Working Paper Series, no. 337 (Luxembourg: Luxembourg Income Study [LIS], 2002).

yonlar kullanılarak sosyal yardımlarla yoksulluk arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada sosyal yardımlarla yoksulluk arasında güçlü bir etkileşim olduğu, bazı ülkeler için sosyal yardımların yoksulluğu azalttığı ancak özellikle İtalya ve İspanya gibi bazı ülkelerde yoksulluğu arttırdığına yönelik tespitler yapılmıştır. Ayrıca sosyal harcamalara rağmen, gelir eşitsizliğinin 1990'lı yıllarda azalmadığı, aksine arttığı belirtilmiştir.

Königs³², tarafından İsveç, Norveç, Hollanda ve Lüksemburg'da Ocak 2001- Aralık 2008 arası dönemde gerçekleştirilen sosyal yardımlara ilişkin dinamikler panel veri analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada İsveç ve Norveç'te sosyal yardımların daha kısa süreli, Hollanda ve Lüksemburg'da diğer iki ülkeye göre daha uzun süreli sağlandığı tespiti yapılmıştır. Çalışmaya göre Hollanda ve Lüksemburg'da uzun süreli sosyal yardımlar kesildikten sonra kişilerin kazançlarını koruma oranı düşüktür. Buna göre sosyal yardımlar, yardım sonrası gelir dağılımını bozucu etkide bulunmaktadır.

Förster³³, tarafından OECD ülkeleri için yapılan gelir dağılımı ve yoksulluk trendlerinin incelendiği çalışmada, 1990'lı yıllarda sosyal yardımlara rağmen gelir eşitsizliğinin azalmadığı tespiti yapılmıştır. Aynı tespit Atkinson³⁴ tarafından yapılan çalışmada da yer almaktadır.

4. Analiz ve Bulgular

Türkiye'de kamu bütçesinden finanse edilen sosyal harcamaların bölgesel gelir dağılımı üzerindeki etkisinin araştırılmasını konu edinen bu çalışmanın analiz kısmında gelir dağılımının göstergesi olarak GINI katsayısı kullanılmıştır. GINI değişkenine ait veriler Türkiye İstatistik Kurumundan (TÜİK) elde edilmiş olup, veriler 2014-2023 arası on yıllık dönemi kapsamaktadır. Çalışmanın başlangıç yılı olarak Dünya Bankası tarafından aşırı yoksulluğun sona erdirilmesine yönelik dünya çapında paylaşılan refahı teşvik etme hedeflerinin açıklandığı 2014 yılı seçilmiştir. Ayrıca burada bir diğer amaç da özellikle 2008 ekonomik krizi sonrası normalleşen ekonomik verilerle yakın dönem analizinin yapılmasıdır. Bu kapsamda değerlendirilen çalışmada gözlem sayısının yeterli düzeye çekilebilmesi ve önemli olduğu düşünülen bölgesel faktörlerin analiz edilebilmesi amacıyla çalışmada 26 bölgeyi kapsayan İstatistikî Bölge Birimi Sınıflaması (İBBS) 2 düzeyi verileri kullanılmıştır³⁵.

Çalışmada kullanılan sosyal yardım verileri için bütçe verilerinin baz alındığı T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı'ndan elde edilen "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri Harcamaları" verisi kullanılmıştır. Bu değişken hem

³² Sebastian Königs, "Micro-Level Dynamics of Social Assistance Receipt: Evidence from 4 European Countries," *Discussion Papers* no. 797 (Oslo: Statistics Norway Research Department, 2015).

³³ Michael Förster, "Trends and Driving Factors in Income Distribution and Poverty in the OECD," *OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers* no. 42 (Paris: OECD, 2000).

³⁴ Anthony B. Atkinson, "The Distribution of Income in the UK and OECD Countries in the Twentieth Century," *Oxford Review of Economic Policy* 15, no. 4 (1999).

³⁵ 2023 yılında meydana gelen ve "Asrın Felaketi" olarak adlandırılan Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesi merkezli ve 11 ili etkileyen deprem nedeniyle Hatay, Kahramanmaraş ve Osmaniye illerini kapsayan TR63 bölgesine ait GINI indeksi verisi yayımlanmamıştır.

sosyal güvenlik harcamaları hem de sosyal yardım harcamalarının toplamından meydana gelmektedir. Bu durum çalışmanın kısıtıdır.

$$GINI_{it} = \beta_0 + \beta_1 GINI_{i,t-1} + \beta_2 KBSOS_{it} + \beta_3 KBGELIR_{it} + \beta_4 DISTIC_{it} + \beta_5 SANAYI_{it} + \beta_6 ISSIZLIK_{it} + \beta_7 EGITIM_{it} + \beta_8 YOKSUL_{it} + u_{it} \quad (1)$$

(1) nolu denklemin kurulmasında dikkate alınan önemli bir etken GINI katsayısıdır. Gelir dağılımında eşitliğin/eşitsizliğin ölçülmesi için kullanılan GINI katsayısı, gelir dağılımının geçmiş dönemden etkileneceği varsayımından hareket edilerek kullanılmış ve (1) nolu denklemde verilen dinamik panel veri modeli kurulmuştur. (1) nolu denklemde yer alan değişkenlerin tanımları ve verilerin elde edildiği kaynak bilgileri Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1. Analizde Kullanılan Değişkenlere Ait Açıklamalar

Değişken Adı	Açıklama	Kaynak
GINI	GINI katsayısı	TÜİK
KBSOS	Kişi Başına Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri Harcamaları (TL)	T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı ve TÜİK (Yazar tarafından hesaplanmıştır.)
KBGELIR	Kişi başına GSYH (TL)	TÜİK
DISTIC	İhracat/İthalat Oranı	TÜİK (Yazar tarafından hesaplanmıştır.)
SANAYİ	GSYH Sanayi / GSYH payı (%)	TÜİK (Yazar tarafından hesaplanmıştır.)
ISSIZLIK	15 yaş ve üzeri kurumsal olmayan nüfusun içerisindeki işsizlik oranı (%)	TÜİK
EGITIM	Yüksek lisans ve Doktora derecesine sahip olanların yüksek okul ve fakülte mezunları içerisindeki payı (%)	TÜİK (Yazar tarafından hesaplanmıştır.)
YOKSUL	Medyan gelirin %60’ına göre yoksulluk oranı (%)	TÜİK

Tablo 1’de yer alan değişkenlere ait verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de verilmektedir.

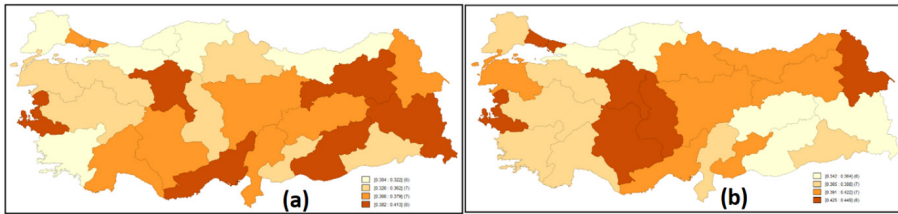
Tablo 2. Analizde Kullanılan Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
GINI	0.3590	0.0339	0.281	0.451
KBSOS	235.7623	143.7450	47.2791	846.3687
KBGELIR	8729.0960	3482.1510	3429.0000	21741.0000
DISTIC	1.6833	1.7059	0.2477	10.7563
SANAYİ	27.6736	9.9003	8.1450	52.0471
ISSIZLIK	10.7423	4.8702	3.4000	33.5000

EGİTİM	10.5539	2.9125	4.5338	19.9770
YOKSUL	17.2617	2.6909	8.4000	24.0000

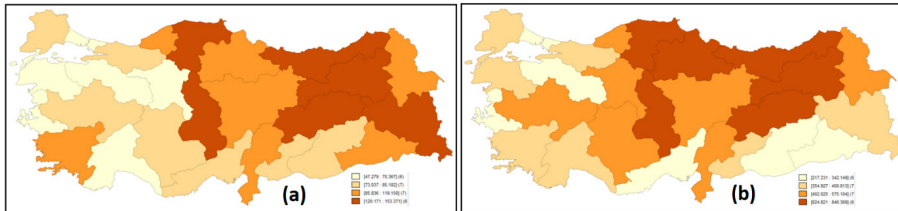
GINI katsayısı açısından analiz Türkiye için değerlendirildiğinde, analizin anlamlı olduğu görülmektedir. Harita 1'de 2014 ve 2023 yıllarına ait GINI katsayısının İBBS 2 düzeyinde dördümlü kantil haritası verilmektedir. Harita 1(a) 2014 yılı için İBBS 2 düzeyinde GINI katsayısının coğrafi dağılımını gösterirken, Harita 1(b) ise 2023 yılı için İBBS 2 düzeyinde GINI katsayısının coğrafi dağılımını göstermektedir. Harita 1(a) incelendiğinde genel olarak ülkenin kuzey ile batı kesimlerinde diğer bölgeler ile kıyaslandığında daha iyi bir gelir eşitliğinin olduğu söylenebilir. Harita 1(b) incelendiğinde ise daha önceki durumun göreceli olarak bozulduğu ve diğer bölgeler ile kıyaslandığında İç Anadolu'da bozulmanın daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca, Güneydoğu Anadolu bölgesinde 2014 yılına göre 2023 yılında gelir dağılımında iyileşme olduğu görülmektedir.

Harita 1. 2014 ve 2023 Yılları GINI Katsayısının Coğrafi Dağılımı

Harita 2'de 2014 ve 2023 yıllarına ait kişi başı sosyal yardımların İBBS 2 düzeyinde dördümlü kantil haritası verilmektedir. Harita 1(a) 2014 yılı için İBBS 2 düzeyinde kişi başı sosyal yardımların coğrafi dağılımını gösterirken, Harita 1(b) ise 2023 yılı için İBBS 2 düzeyinde kişi başı sosyal yardımların coğrafi dağılımını göstermektedir. Harita 1(a) incelendiğinde genel olarak ülkenin batı bölümü ile kıyaslandığında doğu bölümünde daha fazla kişi başı sosyal harcama yapıldığı görülmektedir. Harita 2(b) incelendiğinde 2014 yılındaki dağılıma yaklaşık olarak benzer bir dağılımın devam ettiği görülmekle beraber Güneydoğu Anadolu bölgesinde 2014 yılına göre görece bir azalma olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca, 2014 yılına kıyasla ülkenin batı bölgesinde ve Orta Karadeniz bölgesinde kişi başı sosyal harcamalarda artış olduğu görülmektedir.

Harita 2. 2014 ve 2023 Yılları Kişi Başı Sosyal Harcamaların Coğrafi Dağılımı

Sosyal yardımlarla gelir dağılımı arasındaki ilişkinin analiz edildiği bu çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır. Zira panel veri setleri, yatay-kesit ve zaman boyutlarını bir araya getirerek gözlem sayısının arttırılmasına imkân vermenin yanında serbestlik derecesinin yükseltilmesini de sağlamaktadır. Bu yolla çoklu doğrusal bağlantı azalmakta ve tahminler daha etkin hale gelmektedir. Ayrıca, panel veri modelleriyle daha karmaşık davranışsal modeller oluşturulabilmekte ve test edilebilmektedir. Bununla birlikte panel veri setlerinin en önemli avantajlarından biri de gözlenemeyen etkilerin hem yatay-kesit birimleri hem de zaman noktaları için modellenemesidir³⁶.

Gelir dağılımı ile sosyal harcamalar arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi beklenebilmektedir. Bu nedenle değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması gerekmektedir. Bunun için Dumitrescu ve Hurlin³⁷ panel Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Bu testin gerçekleştirilebilmesi için öncelikle değişkenlere ait serilerin durağanlık durumlarının analiz edilmesi gereklidir. Panel veri setlerinde, değişkenlerin durağanlığı yatay kesit bağımlılığına bağlı olarak farklı yöntemlerle test edilebilmektedir. İş bu halde, birim kök testlerine geçmeden önce serilerin yatay kesit bağımlılığı durumunun değerlendirilmesi gereklidir.

Tablo 3'te test sonuçları verilen bu çalışmada, modelde yer alan değişkenlerin yatay kesit bağımlılıklarının araştırılmasında Pesaran CD testi³⁸ kullanılmıştır. Bunun nedeni bu testin durağan ve durağan olmayan panel veri serilerinde kullanılabilmesinin yanında, heterojen panel veri yapıları içinde uygun olmasıdır. Ayrıca, bu test birim boyutunun zaman boyutundan büyük olması durumu içinde uygundur.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi (Pesaran CD Testi) sonuçları

Değişken	Test İstatistiği	p-değeri
GINI	16.4516	0.0000*
KBSOS	54.9622	0.0000*
KBGELIR	52.1619	0.0000*
DISTIC	11.1970	0.0000*
SANAYİ	27.4251	0.0000*
ISSIZLIK	28.0021	0.0000*
EGITIM	56.2862	0.0000*
YOKSUL	0.7834	0.4334

Not: * %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

³⁶ Cheng Hsiao, *Analysis of Panel Data*, 2. baskı (New York: Cambridge University Press, 2003), 1-7.

³⁷ Elena Ivona Dumitrescu, Christophe Hurlin, "Testing for Granger Non-Causality in Heterogeneous Panels," *Economic Modelling* 29, no. 4 (2012).

³⁸ M. Hashem Pesaran, "General Diagnostic Tests for Cross-Section Dependence in Panels," *IZA Discussion Paper* no. 1240 (Bonn: Institute for the Study of Labor [IZA], 2004).

Analizde kullanılan ve Tablo 3'te gösterilen değişkenlere yönelik olarak hesaplanan Pesaran CD test istatistiklerine ait p-değerlerinin anlamlılık düzeylerinin %1'den küçük olması nedeniyle "*yatay kesit bağımlılık yoktur*" şeklindeki yokluk hipotezi reddedilmektedir. Bu nedenle "YOKSUL" değişkeni dışındaki değişkenlerin hepsinin yatay kesit bağımlılığa sahip olduğuna karar verilmiştir.

Panel veri setlerinde yer alan değişkenlere ait serilerin durağan olmaması durumunda, zaman serilerine benzer bir şekilde sahte regresyon ile karşılaşabilmektedir. Bu nedenle öncelikli olarak serilerin durağanlığının test edilmesi gerekmektedir. Bunun için panel birim kök testleri kullanılmaktadır. Panel birim kök testleri birinci ve ikinci nesil panel birim kök testleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Birinci nesil panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığı dikkate almazken; ikinci nesil birim kök testleri söz konusu bağımlılığı dikkate almaktadır³⁹. Çalışmada kullanılan panel veri setinin yatay-kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması ve modelde yer alan değişkenlerin yatay kesit bağımlılığa sahip olmasından dolayı, değişkenlere ait serilerin durağan olup olmadıkları panel birim kök testlerinden Pesaran CIPS testi⁴⁰ ile araştırılmış olup, Tablo 4'te test sonuçları verilmiştir.

Tablo 4. CIPS birim kök testi sonuçları

Değişken	Model	CIPS	CIPS-T
GINI	Sabit terim	-4.5076***	-2.44700**
	Sabit terim + Trend	0.0000	0.0000
KBSOS	Sabit terim	-1.9381	-2.14634*
	Sabit terim + Trend	-21.5865***	-2.08492
KBGELİR	Sabit terim	-3.8342***	-3.66643***
	Sabit terim + Trend	-6.6957***	-3.41135***
DISTIC	Sabit terim	-2.9557***	-2.51684***
	Sabit terim + Trend	-5.5549***	-3.58063***
SANAYİ	Sabit terim	-2.0410	-1.96800
	Sabit terim + Trend	-5.7195***	-3.05434**
ISSIZLIK	Sabit terim	-3.8342***	-2.76504***
	Sabit terim + Trend	-4.1410***	-2.76653*
EGITIM	Sabit terim	-2.5832***	-2.33663**
	Sabit terim + Trend	-2.7401	-1.99468

³⁹ Ferda Yerdelen Tatoğlu, *Panel Zaman Serileri Analizi: Stata Uygulamalı*, 2. baskı (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2018).

⁴⁰ M. Hashem Pesaran, "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence," *Journal of Applied Econometrics*, no. 22 (2007).

YOKSUL	Sabit terim	-20.1903***	-2.44955**
	Sabit terim + Trend	0.0000	0.0000

Not: *** %1 ** %5 * %10 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 4'e göre panelin geneli için değişkenlere ait serilerin düzeyde durağan olduğu anlaşılmaktadır. Panel veri modellerinde eğim parametrelerinin birimlere göre değişmediği modeller homojen panel veri modelleri olarak değerlendirilecek, parametrelerin homojen olmaması durumunda parametre tahminleri sapmalı ve tutarsız olacaktır⁴¹. Panel nedensellik testlerinde şayet panel veri birimleri arasındaki heterojenlik dikkate alınmazsa nedensellik analizi sonuçları yanıltıcı olabilmektedir. Bu tip durumlarda, Dumitrescu ve Hurlin⁴² tarafından heterojen ve yatay kesit bağımlılığa sahip durağan seriler için Granger nedenselliğin test edilmesinde kullanılmak üzere panel nedensellik testi önerilmiştir. Önerilen bu test küçük birim ve zaman boyutu değerlerinde dahi iyi çalışmaktadır⁴³. Bu nedenle çalışmada gelir dağılımı ile kamu bütçesinden gerçekleştirilen sosyal yardımlar arasındaki nedensellik ilişkisi Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel Granger nedensellik testi kullanılarak araştırılmış ve test sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Dumitrescu ve Hurlin (2012) testi sonuçları

Ho hipotezi	W-istatistiği	Zbar-istatistiği	p-değeri
KBSOS, GINI'nin nedeni değildir.	11.3234	14.6518	00000
GINI, KBSOS'un nedeni değildir.	1.09458	-0.61465	0.5388

Not: * %10 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 5'e göre; kişi başı sosyal yardımlardan GINI'ye doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmaktadır ki bu durumda kurulan dinamik panel veri modeli tahmin edilebilecektir. Model tahmininde kullanılan doğrusal dinamik panel veri modellerinde bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin modelde yer alması; bu değişkenlerin zamanla değişmeyen ve gözlenemeyen birim etkilerle korelasyonlu olmasına neden olmaktadır. Bu durum dışsalılık varsayımının ihlal edilmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Hal böyleyken Arrellano ve Bond yöntemi tutarlı ve daha etkin model parametreleri tahmin etmektedir. İş bu halde modellerin Arrellano ve Bond yöntemine göre tahmin sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

⁴¹ Tatoğlu, *Panel Zaman Serileri Analizi...*

⁴² Elena Ivona Dumitrescu, Christophe Hurlin, *Testing for Granger*, 1450-1460.

⁴³ Selahattin Güriş, *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi* (İstanbul: Der Yayınları, 2018), 409-411.

Tablo 6. Model tahmin sonuçları

Değişken	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
GINI(-1)	0.6084*** (0.1261)	0.3037** (0.1469)	0.5423*** (0.0975)	0.3311** (0.1448)
KBSOS	0.0001*** (0.0000)	0.0000*** (0.0000)	0.0001*** 0.0000	0.0001*** 0.0000
KBGELİR		0.000005** (0.0000)		0.000003* 0.0000
DİSTIC		0.0025 (0.0025)		0.0031 0.0019
SANAYİ		-0.0012** (0.0006)		-0.0005 0.0006
ISSIZLIK		-0.0004 (0.0005)		-0.0009** 0.0004
EGİTİM			-0.0033*** 0.0010	-0.0018 0.0011
YOKSUL			0.0020*** 0.0006	0.0021*** 0.0006
Sabit terim	0.1261*** (0.0366)	0.2287*** (0.0479)	0.1407*** 0.0384	0.1921*** 0.0469
Wald	61.0500***	72.2000***	92.2000***	130.6300***
AR(1)	-3.8593***	-3.3608***	-4.0028***	-3.4396***
AR(2)	1.3837	1.3748	0.9900	0.9970
Sargan testi	64.9240***	59.0973***	59.2783***	57.6734***

Not: Tüm modeller için robust standart hatalar parantez içerisinde verilmektedir.

*** %1, ** %5, * %10 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

Dinamik panel veri modellerinin durağanlık koşulunu sağlaması için bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri katsayılarının mutlak değerinin birden küçük olması gerekmektedir.⁴⁴ Tablo 6'da tahmin edilen tüm modellerde "GINI" değişkeni için bir dönem gecikmeli değişkenin tahmin edilen katsayısı mutlak değer olarak birden küçüktür. Buna göre tüm modeller durağanlık koşulunu sağlamaktadır. Modellerin tahminlerinde araç değişken uygunluğu Sargan testi ile test edilmiş olup, test sonuçlarına göre tüm modeller için uygun araç değişkenlerin kullanıldığı kabul edilmektedir. Dinamik panel veri modellerinde birinci dereceden otokorelasyon sıklıkla görülmekte olduğundan⁴⁵ tüm modellerin ikinci dereceden otokorelasyona sahip olmaması ge-

⁴⁴ Manuel Arellano, Stephen Bond, "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations," *Review of Economic Studies* 58 (1991): 277-297.

⁴⁵ Fatma Zeren, Suzan Ergun, "AB'ye Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Belirleyen Faktörler: Dinamik Panel Veri Analizi," *Business and Economics Research Journal* 1, no. 4 (2010): 79.

reklemektedir. Arellano-Bond testi sonuçlarına göre hiçbir modelde ikinci dereceden istatistiksel olarak anlamlı bir otokorelasyon görülmemektedir. Ayrıca Wald testi sonuçlarına göre tüm modeller istatistiksel olarak anlamlıdır.

Çalışma kapsamında Tablo 6'da dört farklı model tahmin sonucu verilmektedir. "*Model 1*" olarak adlandırılan birinci model, temel model olup kişi başı sosyal yardımların tek başına GINI üzerindeki etkisini göstermektedir. Modelde kişi başı sosyal yardım değişkeninin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı olmakla beraber beklentinin aksine pozitifdir. Bu bulgu, Çakır (2022)⁴⁶ tarafından desteklenmektedir. Bu durum diğer modeller içinde geçerlidir. Ayrıca, GINI değişkeninin bir dönem gecikmeli halinin kendisi üzerindeki etkisi de tüm modellerde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. Bu durum gelir eşitsizliğinde bir ataletin olduğunu işaret etmektedir.

İkinci olarak Tablo 6'da verilen "*Model 2*", makroekonomik faktör kontrol değişkeni olarak yer aldığı kişi başı sosyal yardımların GINI üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu modelde kişi başı gelir değişkeninin GINI üzerindeki etkisi beklentiye uygun olarak pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. "*DİSTIC*" değişkeni, yani ihracatın ithalata oranı ise GINI üzerinde beklentinin aksine pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. "*SANAYİ*" değişkeni beklentiye uygun olarak negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. "*İSSİZLİK*" değişkeni beklentiye uygun olarak negatif olmakla beraber istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Aynı şekilde Çakır (2022) çalışmasının ampirik bulguları da işsizliğin gelir dağılımı üzerinde pozitif ancak istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığını göstermektedir.

Üçüncü olarak Tablo 6'da verilen "*Model 3*", sosyal faktörler kontrol değişkeni olarak yer aldığı kişi başı sosyal yardımların GINI üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu modelde "*EGİTİM*" değişkeni, GINI üzerinde beklentiye uygun olarak negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. "*YOKSUL*" değişkeni beklentiye uygun olarak pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.

Son olarak Tablo 6'da verilen "*Model 4*" ise makroekonomik ve sosyal faktörlerin kontrol değişkeni olarak yer aldığı kişi başı sosyal yardımların GINI üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu modelde kişi başı gelir değişkeninin GINI üzerindeki etkisi beklentiye uygun olarak pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. "*DİSTIC*" değişkeni GINI üzerinde beklentinin aksine pozitif, ancak istatistiksel olarak anlamlı olmayan bir etkiye sahiptir. "*SANAYİ*" değişkeni beklentiye uygun olarak negatif, ancak istatistiksel olarak anlamlı olmayan bir etkiye sahiptir. "*İSSİZLİK*" değişkeni beklentiye uygun olarak negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. "*EGİTİM*" değişkeni, GINI üzerinde beklentiye uygun olarak negatif, ancak istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. "*YOKSUL*" değişkeni beklentiye uygun olarak pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir.

⁴⁶ Mustafa Çakır, "Türkiye'de Gelir Dağılımını Etkileyen Faktörler: Bölgesel Analiz," XVI. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, (İstanbul, 11-13 Kasım, 2022).

Sonuç

Çalışmada, kamu bütçesinden finanse edilen kişi başı sosyal yardım harcamalarının bölgesel gelir dağılımı üzerindeki etkisi dinamik panel veri modeli ile araştırılmıştır. Gelir dağılımı göstergesi olarak GINI katsayısı kullanılmıştır. Bölgesel etkilerin dikkate alınabilmesi ve gözlem sayısının artırılabilmesi için veri seti olarak 2014-2023 yılları arası İBBS 2 ayrımında bölge verileri kullanılmıştır. GINI değişkeninin geçmiş dönem değerlerinden etkileneceği varsayımından hareket edilerek, dinamik panel veri modeli tercih edilmiştir. Öncelikle ekonometrik modelde yer alan değişkenlerin durağanlıkları incelenmiş, daha sonra dinamik panel veri modeli tahmin edilmiştir.

Çalışma kapsamında bölgesel gelir dağılımı üzerinde kişi başı sosyal yardımların tüm modellerde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca, GINI değişkeninin bir dönem gecikmeli halinin kendisi üzerindeki etkisi de tüm modellerde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir. Bu durum gelir eşitsizliğinde bir ataletin olduğunu işaret etmektedir. Bunlara ek olarak analiz dönemi için yüksek eğitimlilerin payının artmasının gelir dağılımını olumlu etkilediği tespit edilmiştir. Ayrıca, sanayinin gelişmesinin de gelir dağılımı üzerinde olumlu etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan tüm tespitler doğrultusunda çalışma kapsamında; etki düzeyi küçük olmakla birlikte Türkiye’de kamu bütçesinden finanse edilen sosyal yardım harcamalarının bölgesel gelir dağılımı üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Ancak bu etkinin öngörünün aksine pozitif olduğu tespit edilmiştir. İş bu halde Türkiye’de kamu bütçesinden finanse edilen sosyal yardım harcamalarının gelir eşitsizliğini azaltıcı yönde etkin olabilmesi için politika yapıcıların sosyal yardım programlarını yeniden gözden geçirmeleri gereklidir. Bu kapsamda sosyal yardımların kamu kesimi tarafından ayrıntılı bir biçimde analiz edilmesi önemlidir. Şayet sosyal yardım süreleri uzun vadelere yayılıyorsa, bu durum gerçekleştirilen sosyal yardımların yoksul bireylerin sosyal yardımlara bağımlılığını artırdığını göstermektedir. Bu halde sosyal yardımların, bağımlılığı devam ettirecek nitelikten çıkarılarak, bireylerin iş gücüne kazandırılmasını teşvik edici şekilde tasarlanması ve bu doğrultuda politikaların belirlenmesi gereklidir. Dolayısıyla gerçekleştirilen sosyal yardımların ülkenin ihtiyaç ve hedefleri doğrultusunda yönlendirilmiş eğitim ve istihdam teşvikleri ile desteklenmesi, uzun vadede gelir eşitsizliğinin kalıcı şekilde giderilmesinde etkili olacaktır.

Bununla birlikte çalışma neticesinde ulaşılan sanayi ve eğitimle ilgili sonuçlar, sanayi teşvikleri ve sanayi sektörünün gelişimine yönelik eğitim politikalarının gelir eşitsizliğini azaltıcı yönde etkide bulunacağını göstermektedir. Bu doğrultuda tasarlanacak sanayi teşviklerinin gelir dağılımında eşitsizliği giderici yönde etkileri olacaktır. İş bu halde bölgesel kalkınmayı destekleyecek sanayi yatırımlarının teşvik edilmesi, düşük gelirli yoksul bireylerin eğitim seviyelerini artırmaya yönelik burs ve benzeri eğitim teşviklerinin yaygınlaştırılması yerinde bir uygulama olacaktır.

Sonuç olarak sosyal yardımların dağılımının tasarımında hedef odaklı bir

politika benimsenmeli, sosyal yardımların bağımlılık yaratmayacak şekilde belirli bir süreyle sınırlı ve ardından farklı amaçlar doğrultusunda oluşturulmuş teşvik mekanizmalarıyla desteklenmesi gereklidir. Ayrıca devletin ekonomi içinde büyüyen payı dikkate alındığında kamu bütçesinin etkin kullanımının sağlanması açısından sosyal yardımlara yönelik düzenli olarak etkinlik analizleri yapılmalı ve sosyal yardım politikaları, gelişen ekonomik şartlar doğrultusunda güncellenmelidir. Bununla birlikte gerçekleştirilen analiz döneminde Türkiye’de oluşan yüksek enflasyonist dönem ve COVID-19 pandemi sürecinin getirdiği dışsallıkların göz ardı edilmemesi gerekir. Bu nedenle bu konunun bundan sonraki çalışmalarda farklı dönemler itibarıyla da incelenmesi önerilmektedir. Bu haliyle yapılan çalışma, ileride yapılması planlanan çalışmalara kaynak teşkil edecektir.

Kaynakça

- Afonso, António, Ludger Schuknecht, Vito Tanzi. “Income Distribution Determinants and Public Spending Efficiency.” *The Journal of Economic Inequality* 8, no. 3 (2010): 367–389.
- Akça, Haşim, Mehmet Ela. “Eğitim ve Gelir Dağılımı İlişkisi: Türkiye Değerlendirmesi.” *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, sayı 3 (2012): 241–259.
- Arellano, Manuel, Stephen Bond. “Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations.” *Review of Economic Studies* 58 (1991): 277–297.
- Arpacioğlu, Özge. “Bir Sosyal Koruma Bileşeni Olan Sosyal Yardımların Yoksulluk Üzerinde Etkisi: Ampirik Bir Uygulama.” *Journal of International Social Research* 12, no. 63 (2019): 968–977.
- Atkinson, Anthony B. “On the Measurement of Inequality.” *Journal of Economic Theory* 2, no. 3 (September 1970): 244–263.
- Atkinson, Anthony B. “The Distribution of Income in the UK and OECD Countries in the Twentieth Century.” *Oxford Review of Economic Policy* 15, no. 4 (1999): 56–75.
- Berry, Albert. “Inequality, Poverty, and Employment: What Do We Know?” *Revue Interventions Économiques* (Papers in Political Economy), no. 47 (2013).
- Bertola, Giuseppe. “Inequality, Integration, and Policy: Issues and Evidence from EMU.” *The Journal of Economic Inequality* 8, no. 3 (2010): 345–365.
- Cantillon, Bea, Ive Marx, Karel Van den Bosch. “The Puzzle of Egalitarianism: About the Relationships Between Employment, Wage Inequality, Social Expenditures and Poverty.” *Centrum voor Sociaal Beleid* (Working Paper), 2002.
- Çakır, Mustafa. “Türkiye’de Gelir Dağılımını Etkileyen Faktörler: Bölgesel Analiz.” XVI. *Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, 11–13 Kasım 2022, İstanbul, 566–576.
- Çelikay, Ferdi, Erdal Gümüş. “Sosyal Harcamaların Yoksulluk Üzerine Etkileri: Ampirik Bir İnceleme.” *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14, sayı 4 (2014): 127–138.
- Çengelci, Ethem. “Sosyal Refahın Gerçekleştirilmesinde Sosyal Yardımların Rol ve Önemi.” *Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Dergisi* 11, sayı 1–2–3 (1993): 9–34.

- Dalton, Hugh. "The Measurement of Inequality of Incomes." *Economic Journal* 30 (1920): 348-361.
- Devine, Joel A. "Fiscal Policy and Class Income Inequality: The Distributional Consequences of Governmental Revenues and Expenditures in the United States, 1949-1976." *American Sociological Review* 48, no. 5 (1983): 606-622.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Yayın No. 259-ÖİK: 610. Ankara, 2001.
- Dumitrescu, Elena Ivona, Christophe Hurlin. "Testing for Granger Non-causality in Heterogeneous Panels." *Economic Modelling* 29, no. 4 (2012): 1450-1460.
- Ebert, Udo. "Taking Empirical Studies Seriously: The Principle of Concentration and the Measurement of Welfare and Inequality." *Social Choice and Welfare* 32, no. 4 (2009): 555-574.
- Eroğlu, Nadir, Dilek Altaş, Turgut Ün, Mustafa İlker Ulu. "OECD Ülkelerinde Sosyal Yardım Harcamalarının Gelir Dağılımına Etkisi: Panel Veri Analizi." *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 3, sayı 3 (2017): 335-354.
- Förster, Michael. *Trends and Driving Factors in Income Distribution and Poverty in the OECD*. OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers No. 42. Paris: OECD, 2000.
- Güriş, Selahattin. *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Der Yayınları, 2018.
- Haughton, Jonathan, Shahidur R. Khandker. *Handbook on Poverty and Inequality*. Washington, DC: World Bank, 2009.
- Howell, Fiona. "Social Assistance: Theoretical Background." In *Social Protection in the Asia and Pacific*, edited by Isabel Ortiz, ch. 7, 159-176. Manila: Asian Development Bank, 2001.
- Hsiao, Cheng. *Analysis of Panel Data*. 2nd ed. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Karabulut, Tahsin, Levent Ahi, Zeynep Gürsoy. "Kişisel Gelir Dağılımındaki Adaletsizliğin Giderilmesinde Transfer Gelirlerinin Etkisi: Türkiye Örneği." *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı (2016): 732-741.
- Karagöl, Erdal Tanas, Nergis Dama. *Geçmişten Günümüze Sosyal Yardımlar*. SETA Raporu, sayı 139. Ankara: SETA, 2015.
- Kılıcı, Kübra Karakuş, Coşkun Karaca. "Gelir Dağılımının Ölçülmesi ve Devletin Gelir Dağılımına Müdahalesi." içinde *ECONDER 2019 I. Uluslararası İktisat, İşletme ve Sosyal Bilimler Kongresi*, 674-683. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Königs, Sebastian. "Micro-level Dynamics of Social Assistance Receipt: Evidence from Four European Countries." *Discussion Papers* no. 797. Oslo: Statistics Norway Research Department, 2015.
- Li, Hongyi, Danyang Xie, Heng-Fu Zou. "Dynamics of Income Distribution." *Canadian Journal of Economics* 33, no. 4 (2000): 937-961.
- Lin, Tzong-biau. "Relation Between the Gini Coefficient and the Kuznets Ratio or MEP / Die Beziehung zwischen dem Gini Koeffizient und dem Kuznets Verhältnis oder MEP." *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 207, no. 1 (1990): 36-46.

- Marshall, Thomas Humphrey, Tom Bottomore. *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*. Çev. Ayhan Kaya. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Niehues, Judith. "Social Spending Generosity and Income Inequality: A Dynamic Panel Approach." *IZA Discussion Paper* no. 5178 (2010).
- OECD. "Income Inequality." Erişim tarihi 4 Aralık 2024. <https://www.oecd.org/en/data/indicators/income-inequality.html>.
- Öztürk, Nazım, Ziya Gökalp Göktolga. "Yoksulluk ve Gelir Bölüşümünü Belirlemede Kullanılan Ölçütler." *Bütçe Dünyası Dergisi* 34, sayı 2 (2010): 3–25.
- Park, Kang H. "Comparison of Income Inequality Measures." *Studies in Economics and Finance* 8, no. 2 (1984): 35–58.
- Pesaran, M. Hashem. "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels." *IZA Discussion Paper* no. 1240. Bonn: Institute for the Study of Labor (IZA), 2004.
- Pesaran, M. Hashem. "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence." *Journal of Applied Econometrics* 22 (2007): 265–312.
- Pigou, Arthur Cecil. *Wealth and Welfare*. London: Macmillan, 1912.
- Sarısoy, İdris, Selçuk Koç. "Türkiye’de Kamu Sosyal Transfer Harcamalarının Yoksulluğu Azaltmadaki Etkilerinin Ekonometrik Analizi." *Maliye Dergisi* 158 (2010): 326–348.
- Tatoğlu, Ferda Yerdelen. *Panel Zaman Serileri Analizi: Stata Uygulamalı*. 2. Baskı. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2018.
- The World Bank. *Poverty and Inequality*. Erişim tarihi 24 Kasım 2024. <https://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/themes/poverty-and-inequality.html>.
- UNDP (United Nations Development Programme) ve OPHI (Oxford Poverty and Human Development Initiative). *Global Multidimensional Poverty Index 2024 (Poverty Amid Conflict)*. Erişim tarihi 28 Kasım 2024. <https://www.undp.org/turkiye/publications/2024-global-multidimensional-poverty-index-mpi>.
- Woo, Jaejoon, Elva Bova, Tidiane Kinda, Yuanyan S. Zhang. "Distributional Consequences of Fiscal Consolidation and the Role of Fiscal Policy: What Do the Data Say?" *International Monetary Fund Working Paper* no. 2013/195 (2013).
- Zeren, Fatma, Suzan Ergin. "AB’ye Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Belirleyen Faktörler: Dinamik Panel Veri Analizi." *Business and Economics Research Journal* 1, no. 4 (2010): 67–83.

Extended Abstract

Analysis of the Effect of Social Assistance from the Public Budget on Regional Income Distribution in Türkiye

The duties and functions assigned to states have varied throughout history depending on time and geography. Especially in continental Europe, during the transition from the minimal state to the proactive state model, states have produced public policies for different purposes and made public expenditures for these policies. In world economic history, the collapse of the liberal economy with world wars and economic depression became evident after World War II, and the concept of the social welfare state came to the fore. The rapid technological developments that took place in the late 20th century and eventually in the 21st century expanded the dimensions of globalization and made the world independent of national borders in every sense. The COVID - 19 pandemic that emerged in 2019 and the situation that followed, as well as the phenomenon of poverty, the oldest social problem in human history, have significantly affected the perspective of states on their areas of responsibility, and states have begun to attach serious importance to social assistance. Therefore, while the development levels of countries were determined in line with economic criteria in the early 20th century, today, in addition to economic criteria, a number of social criteria also determine the development levels of countries.

The purpose of this study is to determine the impact of social assistance expenditures financed by the public budget in Türkiye on regional income distribution. Social assistance refers to the support provided by high-income individuals, non-governmental organizations, local governments or directly by the central government in order to help individuals who do not have the income level to sustain their lives among the individuals who constitute the society. Social assistance is provided to those who cannot earn the income necessary for the continuation of their physical and cultural life for any reason and contributes to the increase in the living standards of this segment. Social assistance is used in this form to eliminate social inequality. In today's modern states, social assistance is carried out as a requirement of the social state understanding and touches upon an important part of fiscal policies. Therefore, the analysis of the impact and effectiveness of social expenditures made to the poor is important.

The impact of per capita social expenditures on regional income distribution was investigated in the study with a dynamic panel data model. The GINI coefficient was used as the income distribution indicator. In order to take regional effects into account and to increase the number of observations, regional data in the 2014-2023 BBSS 2 division was used as the data set. Based on the assumption that the GINI variable will be affected by past period values, the dynamic panel data model was preferred. First, the stationarity of the variables in the econometric model was examined, then the dynamic panel data model was estimated. In this context, four different models were established.

The first model, called “*Model 1*”, is the basic model and shows the effect of per capita social assistance on GINI alone. The coefficient of the per capita social assistance variable in the model is statistically significant, but contrary to expectations, it is positive. This finding is also supported by some studies conducted for Türkiye. This situation is also valid for other models. In addition, the effect of the one-term lagged version of the GINI variable on itself is statistically significant and positive in all models. This situation indicates that there is an inertia in income inequality. The second established “*Model 2*” shows the effect of per capita social assistance on GINI when the macroeconomic factor is included as a control variable. In this model, the effect of the per capita income variable on GINI has a positive and statistically significant effect, as expected. The “*DISTIC*” variable, that is, the ratio of exports to imports, does not have a positive and statistically significant effect on GINI, as expected. The “*INDUSTRY*” variable has a negative and statistically significant effect, as expected. The “*ISSILICISM*” variable is negative, as expected, but does not have a statistically significant effect. Similarly, some studies conducted for Türkiye and the empirical findings of the study also show that unemployment has a positive but not statistically significant effect on income distribution.

The third established “*Model 3*” shows the effect of per capita social assistance on GINI when social factors are included as a control variable. In this model, the “*EDUCATION*” variable has a negative and statistically significant effect on GINI, as expected. The “*POOR*” variable has a positive and statistically significant effect, as expected.

The last established “*Model 4*” shows the effect of per capita social assistance on GINI when macroeconomic and social factors are included as a control variable. In this model, the effect of the per capita income variable on GINI is positive and statistically significant, as expected. The “*DISTIC*” variable has a positive but not statistically significant effect on GINI, contrary to expectations. The “*INDUSTRY*” variable has a negative but not statistically significant effect, as expected. The “*UNEMPLOYMENT*” variable has a negative and statistically significant effect, as expected. The “*EDUCATION*” variable has a negative but not statistically significant effect on GINI, as expected. The “*POOR*” variable has a positive and statistically significant effect, as expected.

As a result, it is seen that per capita social assistance has a statistically significant and positive effect on regional income distribution in all models within the scope of the study. In addition, the effect of the one-period lagged version of the GINI variable on itself is also statistically significant and positive in all models. This situation indicates that there is an inertia in income inequality. In addition, it has been determined that the increase in the share of highly educated people positively affects income distribution for the analysis period. In addition, it has been determined that the development of industry has a positive effect on income distribution. Within the scope of the study, it is seen that per capita social expenditures have a statistically signifi-

cant and positive effect contrary to the prediction. However, this effect is quite small. However, the high inflationary period that occurred during the analysis period carried out for Türkiye and the effects of the externalities brought by the COVID-19 pandemic process may have played a role in the emergence of this situation. For this reason, it is recommended that this issue be examined in detail in different periods in future studies. The study conducted in this form will constitute a source for future studies.

İttifak İlişkileri Ve Savunma Sanayiine Dair Neoklasik Realist Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği (2004-2024)*

A Neoclassical Realist Assessment of Alliance Relations and the Defence Industry: The Case of Türkiye (2004-2024)

Edebalı Murat AKCA*

** Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul-Türkiye,

Orcid Id: 0009-0002-2687-2635

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Edebalı Murat AKCA, Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul-Türkiye

E-posta / E-mail:
edebalihakca@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
22 Nisan 2025

Kabul Tarihi / Accepted Date:
7 Ekim 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:
Akca, Edebalı Murat. "İttifak İlişkileri ve Savunma Sanayiine Dair Neoklasik Realist Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği (2004-2024)." *Türk Dünyası Araştırmaları* 137, Sayı 273 (2025): 315-340.

doi: 10.55773/tda.1681657

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Devletlerin ulusal güvenliği sağlama yönündeki öncelikli araçlarından biri, askeri kapasitenin artırılmasıdır. Bu doğrultuda devletler, askeri güçlerini geliştirmek amacıyla çeşitli stratejiler benimseyebilirler. Bazı ülkeler, askeri ihtiyaçlarını satın alma, hibe gibi dışa bağımlı yöntemlerle karşılarken; bazıları ise kendi kendine yeterli olmayı hedefleyen yerli üretim politikalarına yönelir. Büyük güçler genellikle köklü savunma sanayii altyapılarına sahipken, orta büyüklükteki devletlerin bir kısmı da yerli savunma sanayii oluşturma ve geliştirme yönünde stratejik adımlar atmaktadır. Bu noktada, orta büyüklükteki devletlerin savunma sanayii politikalarında sergiledikleri farklılaşmaların hangi değişkenlere bağlı olduğu sorusu dikkat çekici hale gelmektedir. Bu çalışmada, söz konusu farklılaşmaların arkasındaki içsel ve dışsal etkenler ele alınmakta; bu etkenlerin devlet davranışlarını açıklamadaki görece belirleyicilik düzeyi analiz edilmektedir. Dışsal değişkenler bağlamında, özellikle ittifak ilişkilerinden uzaklaşma, uzaklaştırılma ya da uzaklaştırılma korkusu gibi olgular değerlendirilmiştir. Teorik çerçeve olarak ise neoklasik realizm yaklaşımı benimsenmiş ve bu teorinin öne çıkardığı ara değişkenler tartışılmıştır. Çalışmanın metodolojisi kapsamında, teorik çıkarımların ampirik düzeyde sınanabilmesi amacıyla Türkiye'nin 2004-2024 yılları arasındaki yerli savunma sanayii politikaları incelenmiştir. Türkiye örneğinde, öncelikle ittifak ilişkileri üzerinden, ardından iç dinamikler bağlamında geliştirilen hipotezler test edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İttifak İlişkileri, Neoklasik Realizm, Yerli Savunma Sanayii.

* Bu makale Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ve Bölgesel Çalışmalar Ana Bilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı'nda, Prof. Dr. Hasan Basri Yalçın danışmanlığında hazırlanan "Askeri Yenilik ve Silah Teknolojileri Kapasite Artırımı: Türkiye ve Suudi Arabistan Karşılaştırması" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

One of the most prominent priorities for states in ensuring their national security is the enhancement of military capacity. In this regard, states may adopt various strategies to strengthen their armed forces. While some countries meet their military needs through procurement methods such as purchases or foreign aid, others pursue the goal of achieving self-sufficiency in defense production. While great powers generally have indigenous defense industries, some middle power states determine policies to develop indigenous defense industries. Identifying the variables that account for the divergent behaviors of middle power states in the development of defense industries constitutes a significant research question. In this study, the role of both external and internal variables in explaining the variation in state behavior is examined. Particular attention is given to identifying which of these variables are more decisive in shaping state actions. Concepts such as alienation from alliances, abandonment, and fear of abandonment are discussed as external factors. Within the context of the defense industry, the theoretical approach of neoclassical realism and its intervening variables are also analyzed. As part of testing the theoretical framework that forms the methodological basis of the study, Turkey's domestic defense industry policies between 2004 and 2024 were examined. In the case of Turkey, the study's hypotheses were tested using empirical data, with a primary focus on alliance relations and a secondary focus on internal variables.

Keywords: Alliance Relations, Neoclassical Realism, Indigenous Defence Industry

Giriş

Devletlerin uluslararası sistemde güvenliklerini sağlamak adına başvurdukları öncelikli yöntemlerin başında askeri kapasitelerini artırmaları gelmektedir. Devletler, askeri kapasitelerini hem niceliksel hem de niteliksel açıdan geliştirmek amacıyla; satın alma, yerlileştirme, hibe, ortak projeler ve taklit gibi çeşitli yöntemlere başvururlar. Uluslararası sistemde, özellikle askeri alanda otonomi kazanmak devletler açısından stratejik bir hedef olarak öne çıkar. Bu hedef doğrultusunda, savunma sanayiinde yüksek yerlilik oranına ulaşmak, otonomi sağlamanın en belirgin yollarından biri olarak kabul edilir.¹

Askeri teknolojilerde yüksek düzeyde yerleşmeyi başaran devletler, uluslararası sistemde daha bağımsız ve esnek politikalar izleyebilme kapasitesine sahip olurlar. Süper güçler ve büyük devletler genellikle askeri teknoloji üretiminde kendi kendine yeterlilik seviyesine ulaşmış durumdadır. Büyük güçler kadar olmasa da bölgesel ve bazı dönemlerde uluslararası sistemde etkin olarak tanımlanan orta büyüklükteki devletler açısından bu tablo daha farklıdır. Bu gruptaki devletlerin bir kısmı, savunma sanayiinde yerleşmeyi stratejik öncelik haline getirirken; diğerleri, dışa bağımlı biçimde satın alma, ortak üretim ya da hibe gibi yöntemlerle askeri kapasitelerini geliştirmeye yönelmektedir.² Bu kapsamda, orta büyüklükteki devletlerin savunma sanayii kapasitelerini artırma konusunda neden farklı davranışlar sergilediği durumu önemli bir soru haline gelmektedir.

¹ Uttley Matthew, Christopher Kinsey, "The Role of Logistics in War," in *The Oxford Handbook of War*, ed. Julian Lindley-French, Yves Boyer (Oxford: Oxford University Press, 2012), 401-416.

² Wally Struys, "The Future of the Defence Firm in Small and Medium Countries," *Defence and Peace Economics* 15, no. 6 (2004): 553-561.

Orta büyüklükteki devletlerin, askeri teknoloji kapasitelerini artırmak adına savunma sanayilerinde yerleşmeye yönelmelerinin nedenleri ve hangi koşullarda gerçekleştiği sorusu da önem arz etmektedir. Ortaya çıkan bu soru kapsamında, bu çalışmada devlet davranışlarını nelerin belirlediği noktasında dış değişken olarak orta büyüklükteki devletlerin ittifakları ile olan ilişkileri ele alınacaktır. Devletlerin ittifakları ile ilişkileri kapsamında ittifaklardan uzaklaşma, uzaklaştırma ve uzaklaştırma korkusu kavramları üzerinden savunma sanayine politikalarına yönelik orta büyüklükteki devletlerin davranışları incelenecektir. Buna ek olarak, devletlerin davranışlarının açıklanmasında dış değişkenlerin belirleyiciliğini kabul eden aynı zamanda iç değişkenlerin de etkili olduğunu savunan uluslararası ilişkiler teorisi olan neoklasik realizmin teorik çerçevesi ve değişkenleri üzerinden konu irdelenecektir.

Bu doğrultuda neoklasik realizmin ara değişkenleri olan lider, stratejik kültür, devlet-toplum ilişkisi ve ulusal kurumların kapasitesi savunma sanayii davranışlarının neye göre belirlediğini ve belirlenen politikaların uygulanması kapsamında ele alınacaktır. Çalışmada kullanılacak olan kavramlar ve teorik çerçeve perspektifinden Türkiye örneği ele alınarak, askeri teknoloji alanında yerleşmeyi tetikleyen faktörlerin neler olduğu analiz edilecektir. Ayrıca çalışmada örnek üzerinden teorik test yöntemi kullanılarak, teorik yaklaşımın öngörü ve açıklama kapasitesi ortaya çıkacaktır.

Türkiye'nin 2000'li yıllar sonrasında yerli savunma sanayii gelişimine baktığında, 2004 yılında Savunma Sanayii İcra Komitesi (SSİK) tarafından alınan kararlar, bu alandaki dönüşüm sürecinin başlangıç noktası olarak öne çıkmaktadır.³ 2004'ten 2024'e uzanan dönemde, savunma sanayiinde dikkate değer bir gelişim kaydedilmiştir. Söz konusu SSİK kararlarında, savunma ve askeri teknoloji alanındaki dışa bağımlılığın azaltılması, bunun yerine yerleşme odaklı politikaların benimsenmesi gerektiği açıkça vurgulanmıştır. Ayrıca, bu dönemde savunma sanayii ihracatının artırılması hedeflenmiş; ancak diğer devletlerle ortak yürütülen bazı muharebe tankı ve taarruz helikopteri projeleri, yeterli yerli üretim altyapısına sahip olunmaması ve projelerin montaj düzeyinde kalması nedeniyle iptal edilmiştir.⁴ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere 2004 yılında alınan SSİK kararları Türkiye'nin yerli savunma sanayii gelişimine yönelik kritik bir dönüm noktası olmuştur.

Türkiye, 1964 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Lyndon B. Johnson'ın, Kıbrıs'a yönelik olası bir askeri harekâta ilişkin Ankara'ya gönderdiği sert diplomatik mektupla birlikte tekrardan iki devlet arasında güven sorunu yaşanmıştır. Bu olayların sonrasında bazı dönemlerde ittifaklarla yeniden yakınlaşmalar yaşansa da ambargo ihtimali Türkiye'nin savunma sanayiinde yerli üretime yönelmesini tetikleyen temel faktörlerden biri olmuştur.

³ Çağlar Kurç, "Between Defence Autarky and Dependency: The Dynamics of Turkish Defence Industrialization," *Defence Studies* 17, no. 3 (2017): 268-269.

⁴ "Tank ve helikopter ihaleleri iptal edildi," *Hürriyet*, 14 Mayıs 2024, erişim tarihi: 12 Kasım 2024, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/tank-ve-helikopter-ihaleleri-iptal-edildi-225670>.

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından Türkiye'nin NATO ve ABD ile ilişkilerinde yaşanan gerilim, ittifaklardan dışlanma ya da mesafe koyulma eğilimini daha görünür kılmıştır. 1974 sonrasında dönemsel olarak ittifak ilişkilerinde yaşanan soğumalar, Türkiye'nin savunma alanında dışa bağımlılığı azaltma çabalarını hızlandırmıştır. Ancak, bu doğrultuda en belirgin gelişme 2004–2024 yılları arasında yaşanmıştır. 2004 yılında savunma sanayii ihracatı yalnızca 197 milyon dolar seviyesindeyken, 2024 yılı itibarıyla bu rakam 7,1 milyar dolara ulaşmıştır.⁵ Aynı dönemde, Türkiye yaklaşık 1000 yerli savunma sanayii projesini eş zamanlı olarak yürütmektedir. Bu göstergeler, söz konusu dönemin Türkiye açısından savunma sanayiinin yerleşmesi bağlamında en dinamik ve üretken dönem olduğunu ortaya koymaktadır.⁶

Bu bilgiler ışığında, bu çalışmada Türkiye için savunma sanayisinde yerleşmenin tetiklendiği en üst düzey dönem olan 2004–2024 yılları arası dönem örnek incelemesi olarak seçilmiştir. Buna ek olarak, tarihsel olarak dönem sınırlandırmasıyla çalışmanın tutarlı ve sebep-sonuç ilişkisinde daha açıklayıcı olması amaçlanmıştır. Çalışmada ele alınacak Türkiye örneği, silah teknolojileri kapasite artırımında ve savunma sanayiinin yerleşmesi bağlamında ittifaklardan uzaklaşma ve ittifakları tarafından uzaklaştırılmak kavramı ve neoklasik realizm teorisinin değişkenleri çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde ittifak ve ittifaklardan uzaklaşma/uzaklaştırılmak kavramları ele alınmıştır. İkinci bölümde ise neoklasik realizm teorisinin devletlerin davranışlarına yönelik ortaya koyduğu yaklaşımı incelenmiştir. Son bölümde ittifak ve neoklasik realizm teorisinin kavramları üzerinden Türkiye'nin 2004–2024 yılları arasında savunma sanayii alanında yaşadığı gelişmeler analiz edilmiştir.

1.İttifak İlişkileri: İttifaktan Uzaklaşmak ve İttifakları Tarafından Terk Edilmek

Devletler, uluslararası sistemde çıkarlarını korumak ve güvenliklerini sağlamak adına ittifaklar kurarlar. İttifaklar iki veya daha fazla devletin bir araya gelerek resmi veya gayri resmi bir şekilde kurdukları iş birliği mekanizmasıdır. Bu tür ittifak mekanizmaları ekseriyetle başka devletlerin oluşturduğu tehditlere karşı güvenlik ihtiyaçlarını karşılama, caydırıcılık sağlamak, güç dengesi sağlamak, siyasi güç kazanımı oluşturmak, meşruiyet kazanma veya ekonomik hedeflerin gerçekleşmesi için kurulur.⁷

Devletlerin güçlerini maksimize etmek için seçtikleri yöntemlerden biri de ittifak kurmaktır. Her ne kadar ittifak kurmanın devletler için bu tür fayda-

⁵ Abdülkadir Günyol, "Savunma Sanayii 2024'te 7,1 Milyar Dolarlık İhracat Yaptı," *Anadolu Ajansı*, 3 Ocak 2025, erişim tarihi: 25 Mayıs 2025, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/savunma-sanayisi-2024te-7-1-milyar-dolarlik-ihracat-yapti/3441221>.

⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı, "2024–2028 Stratejik Planı," (5 Nisan 2024), erişim tarihi: 14 Kasım 2024, https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/V_20240405145902497059.pdf.

⁷ Stephen M. Walt, *The Origins of Alliances* (New York: Cornell University Press, 1987), 17–26; Glenn H. Snyder, *Alliance Politics* (New York: Cornell University Press, 1997), 166–170.

ları olsa da olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Bağımlılık seviyesin artması, ittifak yapısında yaşanan çıkar çatışması, ittifak kaynaklı dışlanma ihtimali veya ittifaka üye olmayan devletler ile ilişkilerde sorunlar oluşması ittifakların olumsuz olan yanlarıdır.⁸ Bununla beraber, çıkarların örtüşmediği durumlarda devletler ittifaktan uzaklaşabilir veya ittifak olduğu devlet/devletler tarafından uzaklaştırılabilir.⁹

İttifaklardan uzaklaşma ve uzaklaştırılma kavramının temelinde, bir devletin ittifak kurduğu devlet veya devletlerden beklenti içerisinde olduğu yeterli ya da hiç askeri, diplomatik, stratejik ve ekonomik desteği sağlayamama durumu vardır.¹⁰ İttifak üyelerinin taahhüt ettiği yükümlülükleri yerine getirmemesi ve ittifakların taahhütlerine ihtiyaç duyan devletin yalnız bırakılma durumu ortaya çıkmaktadır. İttifak ilişkilerinde genellikle devletlerin içinden daha az güce sahip olanlar uzaklaştırılma korkusu yaşarlar. Ayrıca, daha az güce sahip olan devletler ittifakları tarafından öne sürülen desteklerden yoksun kalınca ittifaklardan uzaklaşmak zorunda kalırlar. Bu duruma maruz kalan devletler güvenlik endişesi yaşarlar, ittifaksız kalma korkusuna sahip olurlar veya özellikle güvenlik konularında kırılan bir konuma gelirler.

Devletler ittifaklarından uzaklaştırılma ihtimaline karşı ittifaka daha çok katkı sağlamayı hedefleyebilirler, tavizler verebilirler ve farklı ittifak seçeneklerini değerlendirebilir. İttifak üyelerinden daha kırılan olan devletler için bazı örneklerde direkt yalnız kalma durumu oluşmaktadır bazılarında ise yalnız kalma korkusu şeklinde ortaya çıkmaktadır.¹¹ İttifak ilişkisinde devletlerin terk edilmesinin en önemli sebeplerinden biri ittifak yapılan devletlerin rakip bir devletle iş birliği gerçekleştirmesidir. Bunun dışında, ittifakın çıkar ve stratejik pozisyonun değişmesi de uzaklaşma durumunu etkileyen durumlardan biridir.

Uluslararası sistemdeki değişimler ve ittifakların esnek bir şekilde oluşturulması da uzaklaşma/uzaklaştırılmaya neden olan faktörler arasındadır.¹² Tarihi olarak, bu tip yalnızlaştırma politikalarına ittifakları tarafından maruz bırakılan birçok devlet olmuştur. 1939 yılında Sovyetler Birliği'nin Almanya işgaline karşı Polonya'yı yalnız bırakması bu kavrama örnek olarak verilebilir. Fransa ve İngiltere'nin Almanya ile 1938 yılında yaptığı Münih Antlaşmasının sonucu olarak Almanya'nın isteklerinin kabul edilmesiyle, Fransa ve İngiltere Çekoslovakya'nın topraklarını koruma taahhüdünden vazgeçerek Çekoslovakya'yı ittifaktan uzaklaştırmışlardır.

Bunun dışında, Türkiye'nin 1974 yılında gerçekleştirdiği Kıbrıs Barış Ha-

⁸ Walt, *The Origins of Alliances*, 37–39.

⁹ Snyder, *Alliance Politics*, 180.

¹⁰ John J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics* (New York: W.W. Norton & Company, 2001), 151.

¹¹ Glenn H. Snyder, "The Security Dilemma in Alliance Politics," *World Politics* 36, no. 4 (1984): 461–495.

¹² George Liska, *Nations in Alliance: The Limits of Interdependence* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1962), 93.

rekâtı sonrasında başta ABD olmak üzere NATO üyeleri ülkelerden destek alamaması hatta askeri ve ekonomik ambargolara maruz kalması da ittifaklardan uzaklaştırılma kavramıyla uyuşan bir durumdur. Türkiye ayrıca bu harekât sonrasındaki dönemlerde de ittifakları tarafından dolaylı ve direkt ambargolara maruz kalmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin Vietnam savaşı sonrasında, Güney Vietnam'dan askeri gücünü çekip Sovyetler Birliği yanlısı kuzey güçlerinin bölgeyi işgal etmesi de ittifakları tarafından terkedilme örneğidir. Bahsi geçen örneklerden anlaşılacağı üzere, devletlerin ittifaklarına kati bir şekilde güven duymanın uluslararası sistemde olumsuz durumlarla karışılabilceğini ortaya koymaktadır. İttifakları tarafından uzaklaştırılmak özellikle askeri teknoloji kapasitesi daha düşük devletleri güvenlik konularında endişe duymalarına sebep olmaktadır.

İttifak ilişkilerinde yakınlaşma ve uzaklaşma olguları devletlerin askeri teknoloji kapasiteleri artırmak adına geliştirmek istedikleri savunma sanayii alanındaki politikaların belirlenmesinde de çok etkilidir. İttifak ilişkileri iyi olan ve uzaklaştırma korkusu olmayan devletler, ittifakları tarafından verilen güvenlik garantileri ve ittifakın kümülatif askeri gücünün sonucu olarak tehditlere karşı caydırıcılık oluşturmaları sebebiyle genellikle yerli savunma sanayiine yönelmezler.¹³ Bu duruma, Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında birçok NATO üyesi ülkesinin Amerika Birleşik Devletleri tarafından yüksek seviyede güvenliğin ve askeri teknoloji ürünlerinin temininin sağlanması sebebiyle kapasitesi daha düşük devletlerin bu alana yönelmemesi örnek olarak verilebilir.¹⁴ Yerleşmeye yönelmemenin diğer sebebi ise kurulan ittifaklar üzerinden askeri alanda teknolojilerini geliştirmiş olan devletler üzerinden kolayca satın alınabilmesi ve askeri teknoloji geliştirme maliyetlerine katlanmadan daha ucuz bir şekilde silah teknolojilerinin temin edilmesidir.¹⁵ Örnek olarak, Kanada ve Norveç gibi devletler geliştirme maliyeti olmaması sebebiyle ekonomik maliyeti daha düşük olacak şekilde Amerika Birleşik Devletleri ve NATO'nun üyesi olan diğer büyük devletlerden doğrudan silah alımı yapmaktadır.¹⁶ Bunun yanında, bazı devletler de diplomatik ve politik yaklaşımları nedeniyle yerli savunma sanayii geliştirmeye yönelik politikalar yürütmekten kaçınırlar. Bu görüşte, yerli savunma sanayii gelişiminin devletlerin ittifakları tarafından otonomi yönünde girişimler olarak algılanabileceği ve bu algının ittifaklarından uzaklaştırmaya neden olabileceği korkusunun olduğu ifade edilmektedir. Bu duruma örnek olarak teknolojik ve mali kapasiteleri olmasına rağmen kısıtlı askeri teknoloji geliştiren Almanya ve Hollanda örnekleri verilebilir.

Resmi veya gayri resmi kurulan ittifakları ile ilişkileri olumlu yönde ilerle-

¹³ Joshua Alley, Brian Blankenship, "What Do We Know about Alliances and Military Spending?", *E-International Relations*, 21 Ekim 2023, erişim tarihi: 29 Aralık 2024, <https://www.e-ir.info/2023/10/21/what-do-we-know-about-alliances-and-military-spending/>, 4.

¹⁴ Charles L. Glaser ve Chaim Kaufmann, "What Is the Offense-Defense Balance and Can We Measure It?", *International Security* 22, no. 4 (1991): 44-82.

¹⁵ Keith Hayward, "The Globalisation of Defence Industries," *Survival* 43, no.2 (2010): 115-132.

¹⁶ Struys, "The Future of the Defence Firm..."

yen devletler yukarıda da bahsedilen nedenler sebebiyle askeri kapasitelerini geliştirmek adına yerli savunma sanayiine yönelmezler. Askeri silah teknolojilerinde kapasite artırımına yönelik satın alma yöntemini tercih eden ve bu alanda yerleşme politikalarını yürütmeyen devletler ekonomik bağlamda kazanım sağlama ihtimalleri bulunmaktadır ancak askeri, güvenlik ve uluslararası siyaset konularında otonomi kazanımı yerine bağımlı bir devlet haline dönüşmektedir. Bu yönde davranışlar sergileyen ve yerli savunma sanayilerini geliştirmeyen devletler, ittifakları tarafından uzaklaştırılmaya maruz kalmaları halinde otonom bir askeri teknolojiye sahip olmadıkları için askeri ve siyasi harekât alanları kısıtlı olmaktadır.

İttifakları tarafından uzaklaştırılma tecrübesi yaşamış ve bu uzaklaştırma korkusu içerisinde olan orta büyüklükteki devletlerin birçoğu güvenliklerini tesis etmek adına kendi kendine yetebilen bir savunma sanayii geliştirmeye yönelik politikalar yürütmektedir. İttifaklara yönelik güvenirlilik kaygıları da yerli savunma sanayiinin gelişimi tetikleyen bir unsur olmaktadır.¹⁷ İttifakların doğası gereği şarta bağlı olan, belirsizlikleri barındıran veya fıkri olarak mutabakata varılan ancak fiiliyatta farklı durumların ortaya çıktığı ve devletlerin güvenliklerine katkı sağladığı bir yapıdır. Belirsiz durumu ve fiili olarak beklenenden farklı pozisyonların oluşması sebebiyle devletlerin güvensiz hissetmeleri doğal bir durumdur.¹⁸ Aynı zamanda devletlerin yerli savunma sanayii gelişimini tetikleyen diğer bir faktör ise otonomi ve bağımlılığı azaltmaktadır, ittifakların özellikle küçük ve orta büyüklükteki devletler için eşit çıkar üretmemesi sebebiyle de büyük devletlere bağımlı kalmak istememektedirler. Askeri teknoloji ürünlerinde teknik kısıtlamalar, ambargo ve maliyet artışı vb. durumların da devletlerin bu riskleri azaltmak adına yerleşmeye yöneldiğini göstermektedir.

Bunun yanı sıra, yerli savunma sanayisinin gelişmesi otonomi dışında teknolojinin gelişmesini, ihracat yapılması durumunda maddi kazanç ve prestij gibi kazanımlar oluşmasını sağlamaktadır. Orta büyüklükteki devletler uluslararası sistemde ve bölgelerinde güç kazanımı sağlamak, prestij sağlamak ve refahı artırmak amacıyla savunma sanayilerini yerleştirmeye yönelik politikalar yürütürler.¹⁹ Bu kapsamda, orta büyüklükteki devletlerin güvenlik ve siyasi alanlarda otonomi sağlamak ve ittifakları tarafından yalnız bırakılma ihtimallerine karşı yerli savunma sanayilerini geliştirmeleri önemli bir unsurdur. Zira bu kapsamda ülkelerin ulusal savunma politikalarının temel amacı niteliksel üstünlüğe dayalı caydırıcılığı maksimize etmek olduğundan, Ulusal Savunma Sanayii tarafından ileri teknoloji sistemlerin üretilmesi dikkate alınması gereken bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada da literatürde ele alınan orta büyüklükteki devletlerin çıkarları doğrultusunda yerli savunma sanayii geliştirmenin sağladığı faydala-

¹⁷ Walt, *The Origins of Alliances*.

¹⁸ Synder, *Alliance Politics*, 180-181.

¹⁹ Çağlar Kurç, Stephanie G. Neuman, "Defence Industries in the 21st Century: A Comparative Analysis," *Defence Studies* 17, no. 3 (2017): 219-227.

rın daha çok olduğu yaklaşımı kullanılacaktır. Devletlerin birbirleri arasında oluşturdukları ittifaklarda ilişki durumlarının savunma sanayii alanındaki tercihlerinde öne çıkan bir değişkendir. Orta büyüklükteki devletlerin bu alandaki politikalarında ittifaklarından uzaklaşması veya uzaklaştırılması yerli savunma sanayii gelişimi tetiklemektedir. Ayrıca, direkt olarak ittifaklarından uzaklaştırılmayıp bunun korkusu içerisinde olan devletlerin de savunma sanayii alanında kendi kendine yetebilen bir konuma gelmeyi amaçladığı gözlenmektedir.

2. Neoklasik Realizm Teorisi ve Savunma Sanayiine Yönelik Bakış Açısı

Devletlerin davranışlarını ve savunma sanayii politikalarının neye göre belirlediklerine yönelik soruya, uluslararası ilişkiler teorileri kendi hipotezleri üzerinden cevap vermektedir. Neoklasik realizm teorisinin temel yaklaşımı devletlerin davranışlarını belirleyen faktörlerin hem dışsal hem de içsel faktörler olduğu yönündedir. Neoklasik realizm teorisi, devletlerin benzer sistemik baskılarla karşı karşıya kalmalarına rağmen neden farklı davranışlar ortaya koyduklarını iç değişkenler üzerinden açıklamaktadır. Lider algılamaları, stratejik kültür, ulusal kurumların kapasitesi ve devlet-toplum ilişkisi neoklasik realizm teorisinin içsel faktörlerinde devlet davranışlarını açıklayıcı ara değişkenleridir. Bu ara değişkenleri, devletlerin benzer dışsal faktörlere yönelik farklı reaksiyonlar vermesinde etkili olan faktörler olarak tanımlarlar.²⁰

Neoklasik realizm teorisi devletlerin savunma sanayii politikalarına yönelik farklılaşan davranışlarını da hem dış hem de iç faktörler üzerinden açıklamaktadırlar. Bununla beraber, tehdit algılarının, lider algılamalarının, dış tehditlerin, terk edilme korkularının, çıkar guruplarının tutumlarının ve toplumun algısı vb. değişkenlerin savunma sanayii politikalarını belirlediğini ortaya koyarlar. Devletlerin savunma sanayii politikalarında yerleşmeye yönelmesini, dış tehditlere karşı dengeleme aracı olarak görmektedirler. Bu bölümde neoklasik realizm teorisinin çerçevesi ve savunma sanayii politikalarına yaklaşımı aktarılmıştır.

2.1. Neoklasik Realizm Teorisi'nin Çerçevesi

Neoklasik realizm teorisi, dış politika analizi ve uluslararası ilişkiler disipliniinde klasik realizmin birim düzeyindeki açıklama biçimi ile neorealizmin sistem merkezli açıklamalarını birleştiren bir teorik yaklaşımdır. Soğuk savaşın bittiği dönem olan 1990'larda ortaya çıkan bu teori, devletlerin davranışlarını realist çerçeveden açıklama getiren teorilerin temsilcileri olan klasik realizmin ve neorealizmin açıklamada yetersiz olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır.²¹

Bu teorik yaklaşımda, bir devletin dış politikasının iyi bir şekilde açıklanması için sistemselsel, iç ve diğer faktörlerin bir arada incelenmesi gerekliliği

²⁰ Jeffrey W. Taliaferro, Steven E. Lobell, and Norrin M. Ripsman, *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 13–23.

²¹ Taliaferro et.al., 13–23.

vurgulanmaktadır.²² Neoklasik realizm, uluslararası sistemi anarşik bir yapıda güç mücadelesi olarak görmekle beraber her devletin bu dış faktöre aynı şekilde reaksiyon vermeyeceğini iddia etmektedir. Bu yaklaşım, devletlerin davranışlarını belirleyen unsurların materyal güç kabiliyetleri ile iç faktörlerdeki algılamalar ve kısıtlar arasındaki etkileşim olduğunu varsaymaktadır.

Klasik realizm teorisi devlet davranışlarının açıklanmasında insan doğasına, ulusal karaktere, güç mücadelesine ve becerilere odaklanmaktadır.²³ Neorealistler ise birim düzeyinde açıklamalardan kaçınarak bütüncül bir şekilde uluslararası sistemin anarşik yapısına vurgu yapmaktadır.²⁴ Neoklasik realizm ise devlerin dış politika tercihlerinin iç faktörler aracılığıyla süzülerek güç ve politikanın uygulanması haline getirdiğini iddia etmektedir. Neoklasik realizmin bu teorik bakış açısı, neorealizmin daha bilimsel olan biçimini kenara itmeyerek pratiğe dönük liderlik, stratejik kültür ve iç siyaset dinamiklerine yönelik açıklamalarını başarılı bir şekilde kullanarak sentezlemektedir. Aynı zamanda, neoklasik realizm güç kapasitelerinin dış politika üzerindeki etkisinin dolaylı ve karmaşık bir açıklama olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunun sonucu olarak, sistemsel konuların karar vericilerin algıları ve devletlerin yapısı tarafından anlaşılması gerekliliği ortaya koyulmaktadır.²⁵ Neoklasik realizmin devlet davranışlarına yaptığı en temel katkısı; sistemsel koşullar ile dış politika sonuçları arasında belirli birim düzeyindeki ara değişkenleri tanımlaması, bu ara değişkenlerin benzer göreceli güce sahip iki devletin neden farklı davranabileceğini veya aynı devletin neden her zaman dış baskıya teorik olarak en uygun şekilde yanıt vermeyebileceğini açıklamaya çalışmasıdır.

Neoklasik realist teorinin en çok öne çıkan ara değişkenleri; liderlerin algıları, ulusal kurumların kapasiteleri ve devletin yapısı, devlet-toplum ilişkisi ve stratejik kültür olarak tanımlanmaktadır. Neoklasik realizmin ara değişkeni olan devlet adamlarının ve elitlerin algılarının gerçeği yorumlamadaki rolünün önemi vurgulanmaktadır. Liderlerin güç ve tehdit hakkındaki öznel algılamalarının devletlerin tepkilerini büyük ölçüde şekillendirildiği iddia edilmektedir.

Ayrıca, politika yapıcılarının zihinsel imgelerinin ve inançlarının uluslararası sistemden kaynaklanan durumları şekillendirebileceğini ifade edilmektedir.²⁶ Lider algılarına örnek olarak, William Wohlforth Soğuk Savaş döneminde Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği liderlerinin genellikle subjektif bir şekilde olaylara reaksiyon verdiğini ve benzer stratejik durumlarla karşı

²² Fareed Zakaria, *From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role*, (Princeton: Princeton University Press, 1998), 9.

²³ Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, (New York: Knopf, 1954)

²⁴ Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics*, (Reading, MA: Addison-Wesley, 1979).

²⁵ Gideon Rose, "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy," *World Politics* 51, no. 1 (1998): 144-172.

²⁶ Zakaria, *From Wealth to Power...*

karşıya kalmalarına rağmen farklı politikalar yürüttüklerini iddia etmektedir.²⁷

Bu yaklaşım, benzer pozisyonlardaki devletlerin benzer şekilde hareket edeceği yönündeki neorealizm teorisinin hipotezlerine karşı bir konumda bulunmaktadır. Lider ara değişkeni; asli belirleyici durumun karar vericilerin tehdit değerlendirmeleri, risk eğilimleri ve stratejik inançlarına bağlı olduğunu vurgulamaktadır.²⁸ Neoklasik realizmde ulusal kurumlar ve devletin yapısı ara değişkeni de karar alma süreçlerinde ve devlet davranışlarında açıklayıcı bir değişken olarak görülmektedir. Bu değişken hükümetin merkezi aygıtı veya kurumlarının dış olaylara zamanında ve etkili yanıtlar sağlayabileceğini veya sınırlayabileceğini savunmaktadır. Örnek olarak, tutarlı ve başarılı bir şekilde organize olmuş bir devlet sahip olduğu kapasiteyi politikaya daha kolay aktarabilirken, organize olamayan kurumlar veya bürokratik çekişmeler rasyonel bir dış politika yanıtını oluşmasını engelleyebilir. Bu değişken ayrıca devletin yapısının uluslararası tehditleri ve fırsatları değerlendirmede, büyük stratejik aksiyonlarda ve askeri, diplomatik ve ekonomi politikaları uygulama yeteneğini iddia etmektedir.²⁹ Bu değişken, güçlü devletlerin bile neden en iyi şekilde hareket etmekte başarısız olabileceğini ele almaktadır. Neoklasik realizmin devlet kapasitesi ve devlet toplum ilişkilerinin de açıklayıcı bir ara değişken olduğunu iddia etmektedir.

Bir devletin kaynakları çıkarma ve harekete geçirme yeteneğini önemli bir ara değişken olarak vurgulamaktadır. Bürokrasinin verimliliği, hükümetin toplum üzerindeki kontrol düzeyi ve toplumsal uyum gibi faktörler de belirleyici olmaktadır. Harekete geçebilme kapasitesi güçlü olan bir devlet, uluslararası tehditlere daha iyi politikalar üretebilir. Kabiliyet durumu zayıf olan veya bölünmüş bir devlet gücünü tehditlere yeterince kullanamayabilir. Örneğin, kamuoyu ve çıkar grupları savunma harcamalarına veya aktif dış politika stratejilerine kısıtlamalar getirebilir ve bu durum bir devletin sahip olduğu ulusal gücün etkili bir şekilde kullanılmasını engelleyebilir. Ayrıca, devletlerin uluslararası sistemde uygulamaya aldığı politikaların toplum tarafından yeteri kadar desteklenmemesi ya da yüksek seviyede desteklenmesi yürütülen politikaların başarı seyrini etkilemektedir.³⁰

Diğer öne çıkan ara değişken ise stratejik kültürdür. Siyaset yapıcılarının veya toplumun düşünceleri ve tecrübe edilmiş bilgi birikimi bu değişkenin içeriğini oluşturmaktadır. Stratejik kültür değişkeni ulusal güvenlik ve güç kullanımıyla ilgili olarak kolektif şekilde benimsenen inançları, tarihsel deneyimleri ve normları ifade etmektedir.³¹ Neoklasik realistler bu fıkırsel değiş-

²⁷ William C. Wohlforth, *The Elusive Balance: Power and Perceptions during the Cold War* (New York: Cornell University Press, 1993), 3.

²⁸ Zakaria, *From Wealth to Power...*

²⁹ Gideon Rose, "Neoclassical Realism and Theories...", 152.

³⁰ Fareed Zakaria, *From Wealth to Power...*, 43-44.

³¹ Colin S. Gray, "Strategic Culture as Context: The First Generation of Theory Strikes Back," *Review of International Studies* 25, no. 1 (1999): 59.

kenin devletlerin çıkarlarını nasıl tanımladıklarını ve tehditlere nasıl tepki verdiklerini şekillendirdiğini altını çizmektedir. Örnek olarak, savunma üzerine hâkim bir stratejik kültüre sahip bir ülke maddi durumları benzer olsa bile saldırgan veya prestij odaklı bir kültüre sahip bir ülkeden farklı şekilde dış baskıya yanıt verebilmektedir. Bu değişken, uluslararası baskıların nasıl algılandığını ve hangi yanıtların uygun görüldüğünü etkilemektedir. Bu değişkende bir devletin tarihi deneyimlerinin, zaferlerinin, travmalarının ve başarılarının devletlerin davranışlarında önemli bir rol aldığı ortaya koyulmaktadır. Neoklasik realizmin yukarıda bahsedilen ara değişkenleri, bağımsız değişkenler ile bağımlı değişken olan devlet davranışlarının çıktılarının arasındaki bağlantıyı kurmaktadır.

Özetle, neoklasik realizm temel hipotezi devletlerin davranışlarını belirleyen faktörlerin hem dış hem de iç faktörlerle ilişkili olduğudur. Neoklasik realizm teorisine yapılan eleştirilerin merkezinde teorik belirsizlik ve esnek bir yapıda olduğunun iddia edilmesidir. Buna ek olarak, ara değişkenlerinin ölçülebilir olma sorunu olduğu da ortaya koyulmaktadır.³² Genelleme yapabilme kapasitesinin kısıtlılığı ve vaka çalışmalarına bağımlı olduğu fikri de diğer eleştiri noktalarından biridir. Söz konusu eleştirilere karşın, bu teorinin dış faktörleri kabul edip iç faktörleri de ele alıp benzer devletlerin neden farklı davranışlar sergilediğine yönelik açıklamalarda başarılı olması öne çıkmaktadır. Bunun dışında, esnek yapıya sahip olması ve çok boyutlu bir düzlem sunabilmesi de akademik çalışmalarda fayda sağlayan yönlerinden biri olmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmada neoklasik realizmin teorik çerçevesinin açıklama gücünün diğer realist teorilere göre daha yüksek olduğu kabulü ile vaka incelemesi yapılmıştır.

2.2. Neoklasik Realizm Teorisi Yaklaşımında Savunma Sanayii Politikaları

Neoklasik realizm teorisi bir devletin savunma sanayisine yönelik politikaları ve askeri teknolojik kapasitesi artırımı kapsamındaki girişimleri nasıl yorumlar? Bu teorik çerçeve kapsamında bu sorunun temel cevabı, olarak yapısal ve iç faktörlerin kesişimi noktasında ortaya çıkan davranış biçimleri olarak verilmektedir. Yerli savunma sanayiini geliştirmek, iç dengeleme biçimi veya bir devletin anarşik bir sistemde konumunu daha iyi güvence altına almak için kendi kendini yetebilen bir seviyeye getirmesi olarak görülebilir. Neoklasik realizm devletlerin savunma sanayii politikaları konusunda; dış tehditler, kısıtlamalar, tehdit algısı, terk edilme korkuları, çıkar gruplarının tutumlarını, liderlerin konumlandırmalarını ve ulusal ideolojiler gibi değişkenler ile devletlerin yerli savunma sanayiine yönelmelerinin neden ve ne zaman olduğuna yönelik bir çerçeve sunmaktadır.³³

³² Rathbun, Brian. "A Rose by Any Other Name: Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism." *Security Studies* 17, no. 2 (2008): 296.

³³ Theo Farrell, Terry Terriff, *The Sources of Military Change: Culture, Politics, Technology*, (New York: Cornell University Press, 2002).

Anarşik bir uluslararası sistemde devletler nihayetinde güvenliklerini sağlamak için kendi kapasiteleri ölçüsünde hareket ederler. Neoklasik realizm dış tehditlerle veya güç dengesindeki değişimlerle karşı karşıya kalan devletlerin ittifaklar yoluyla ya da içeride askeri güç oluşturarak yani iç dengeleme ile aksiyon alacaklarını öne sürer. Yerli askeri teknolojiyi geliştirmek iç dengelemenin başlıca örneğidir.³⁴ Ortaya çıkan bir güvenlik tehdidi veya ittifaklar ile ilişkilerdeki belirsizlik devletleri askeri yeteneklerini artırmaya yöneltebilir. Örnek olarak, bir devlet güç artırımına giden bir bölgesel rakip algılamasına girerse veya bir silah ambargosuyla karşı karşıya kalırsa silahlı kuvvetlerini bağımsız olarak askeri teknolojiyle donatabilmesini amaçlar. Tehdit altındaki tüm devletlerin derhal büyük çaplı silahlanma veya yüksek teknoloji silah programları başlatmayacağı, bazılarının bu alanda gelişim yapmaya tereddüt edeceği, bazılarının ise bunun yerine yeni müttefikler arayacağı fikrini neoklasik realizm kabul eder. Ayrıca, neoklasik realizm devletlerin liderlerin oluşturdukları ittifakların güvenilirliğinden şüphe duyarsa veya olası diplomatik anlaşmazlık algısına gelişirse yerli savunma sanayilerine yatırım yapma konusunda güçlü bir motivasyona sahip olurlar.

Devletler askeri teknoloji ürünlerini kendi kendine üretme kapasite sahip olurken yüksek maliyetlerini veya başlangıçtaki verimsizliklerini otonominin bedeli olarak kabul ederler. Yerli savunma sanayii gelişimi ile devletler silahlar bir ittifakı tarafından yalnız bırakılma veya bir askeri ambargosunun savunmasız bırakması riskini azaltırlar. Neoklasik realistler önemli olanın sadece bir ittifakın nesnel varlığı olmadığını aynı zamanda karar vericilerin o ittifaklarına güvenilirliğine ilişkin algıları olduğunu vurgular.³⁵ Yerli savunma sanayiine yatırım yapmak bir politika seçimidir. İki devlet benzer bir dış tehdit ile karşı karşıya kalabilir. Örnek olarak, gelişmiş balistik füzeler geliştiren bir rakip devlet. Ancak, yalnızca biri yerli bir yüksek teknoloji silah programına girişirken diğeri çok az şey yapar.

Neoklasik realizm bu noktada liderliklerinin tehdit algısı ve önceliklerindeki farklılıklara işaret eder. Liderler tehdidi ciddi ve zaman ile ilişkisini yüksek seviyede algılasa, askeri teknoloji projelerine siyasi iradelerini kullanma ve kaynak yatırma olasılıkları daha yüksektir. Tersine, liderler tehdidi hafife alırsa veya başka öncelikleri varsa kendi tehlikeleri pahasına bile olsa yerli askeri kapasite oluşturmayı ihmal edebilirler.³⁶ Devletlerinin tehlikede olduğuna güçlü bir şekilde inanan liderler, yerli silah teknolojilerini geliştirmeye yöneleceklerdir. Bu noktada devletlerin yerli savunma sanayii ve ulusal güvenlik arasındaki ilişki ünlü Fransız asker-politikacı Charles De Gaulle tarafından da şöyle ifade edilmiştir: *“Fransa’nın ulusal güvenliği; silahlı kuvvetlerin ve silahlı kuvvetlerin başka kimseden izin ve yetki almadan kullanabileceği ileri teknoloji savunma sistemleri üreten ulusal savunma sanayiinin varlığına bağ-*

³⁴ Taliaferro, *Neoclassical Realism...*, 30.

³⁵ Rose, “Neoclassical Realism and Theories...,” 146–147.

³⁶ Randall Schweller, “Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing,” *International Security* 29, no. 2 (2004): 175.

lıdır.³⁷ Bir devletin içindeki çıkar grupları da bu savunma sanayii alanındaki politikaları etkiler. Örneğin; askeri kurumların güçlü olduğu, yerli savunma firmalarının etkin olduğu ve milliyetçi politikacılar tarafından oluşan bir içyapı durumunda olan devlet hem güvenlik nedenleriyle hem de devlet yapısındaki gruplarının yaklaşımları doğrultusunda savunma sanayisinin gelişimi için askeri projelerini artırır. Bu tür gruplar devlet içinde güçlüyse, etkileri silahlanma ve teknoloji geliştirmeye doğru politikayı zorlayan ara değişken haline gelir. Tersine, ekonomik veya liberal enternasyonalist gruplar daha güçlüyse daha ucuz şekilde yabancı devletlerden tedarik yöntemiyle silahlanmayı tercih edebilir veya yerli savunma sanayii projelerini kısıtlayabilirler.

Neoklasik realizm teorisinin çerçevesince devletlerin savunma sanayii politikalarının hangi yönde ilerliyorsa nedenlerinin anlaşılmasında tutarlı bir yaklaşım sergilemektedir. Neoklasik realist teorinin yaklaşımıyla sistemik faktörler devletlerin askeri kapasitelerini artırmaları için temel itici gücü sağlar ancak iç faktörlere bağlı ara değişkenler de bu yönelmenin stratejisini ve yoğunluğunu belirlediği söylenebilir.³⁸ Bu tespite örnek olarak; birçok devlet tehditlerle karşı karşıyadır ancak aslında geniş çaplı yerli silah programlarını başlatanlar liderlerin başkalarına güvenmekten güçlü bir şekilde korktuğu, siyasi koalisyonların askeri yatırımı desteklediği ve ulusal ideolojinin bağımsızlığı ödüllendirdiği ülkeler olma eğilimindedir.

Buna karşılık, bir devletin gelişmiş silahlar üretme endüstriyel kapasitesi olabilir ancak liderleri bir müttefikin şemsiyesi altında güvende hissediyorsa veya iç öncelikler askeri projelerden ziyade ekonomik kalkınmadaysa bu alanda çok kısıtlı gelişmeler olabilir. Neoklasik realizm bu çeşitliliği açıklar, bir ülkenin belirli bir sistemik uyarana yerli bir savaş uçağı programıyla yanıt verirken benzer bir konumdaki başka bir ülkenin neden hazır uçaklar satın aldığı veya hiçbir şey yapmadığına açıklamalar getirebilmektedir. Son tahlilde devletlerin savunma sanayii politikalarının neoklasik realist teori açısından anlatımı, bu durumu uluslararası sistem ve ulusal koşulların birleştiği noktada oluşturulmuş stratejik bir yanıt olarak tasvir etmesidir.

3. İttifak İlişkileri ve Neoklasik Realizm: Türkiye'nin Savunma Sanayii Gelişimi (2004-2024)

Türk savunma sanayiinin gelişimi tarihsel olarak farklı şekillerde seyir göstermiştir. Türkiye, bazı dönemlerde ittifakları tarafından göreceli olarak kolay bir şekilde askeri teknolojileri temin edebilirken, bazı dönemlerde direkt veya dolaylı ambargolara maruz kalmıştır. Tarihsel olarak Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası ittifakları tarafından maruz kaldığı ambargo Türk sa-

³⁷ Swedish Defence Research Agency, Defence Analysis, *The Development of the French Defence Industry in the 20th Century*, by Martin Lundmark and Laurent Giovachini (Stockholm: Swedish Defence Research Agency, 2005), 15.

³⁸ Lauaro Borges, Nicholas R. Smith, and Mohammad Eslami, "State Capacity, Military Modernisation, and Balancing: A Conditional Model of State Capacity Neoclassical Realism," *Review of International Studies* (2025): 1-20.

vunma sanayisi için bir dönüm noktası olmuştur.³⁹ Bu gelişmenin akabinde askeri teknoloji temininde Türkiye ittifakları ile inişli çıkışlı dönemler yaşamıştır.

Türkiye'nin savunma sanayisi 2004 ile 2024 yılları arasında, büyük ölçüde ithalata ve ortak projelere bağımlı bir sektörden hızla büyüyen yerli askeri teknoloji kapasitesinin arttığı dikkat çekici bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümü ortaya koyan temel stratejinin belirlendiği gelişme SSİK'nin 14 Mayıs 2004 yılında aldığı kararlar olmuştur. Bu tarihte alınan kararda, Türkiye'nin yerli savunma sanayiine yönelme gerekliliğine ve bu alanda ithalatın azaltılması ihracatın artırılmasına yönelik politikalar ortaya koyulmuştur.⁴⁰

2004-2004 yılları arasında Türkiye'nin neden önemli derecede yerli savunma sanayiine yöneldiği sorusu, bu bölümde çalışmada belirtilen teorik çerçeve üzerinden ele alınacaktır. Türkiye'nin bu yönelimi ittifak ilişkileri, ittifaklardan uzaklaşma/uzaklaştırılma/uzaklaştırılma korkusu ve neoklasik realist teorinin bakış açısıyla irdelenecektir. Türkiye'nin bu alandaki gelişiminin açıklanmasında dış faktörlerin iç faktörlere göre daha belirleyici olduğu, ancak iç faktörleri göz ardı ederek bir açıklamanın eksik kalacağı argümanı ortaya konulmuştur.

2004-2024 yılları arası dönemde, Türkiye'nin geleneksel ittifaklarıyla özellikle ABD ve NATO ilişkileri karşılıklı güvensizliklerin yaşandığı dönem olmuştur. Ayrıca bu dönem, Türk politika yapıcılarının Batı'nın verdiği güvenlik garantilerinin güvenilirliğinin sorguladığı ve ittifakları tarafından taahhüt edilen askeri teknoloji ürünlerinin teminlerinin geciktirildiği veya reddedildiği bir süreç olmuştur.⁴¹ Yerli savunma sanayii gelişimini tetikleyen bu dış faktörlerin yanında iç faktörler de bu süreci destekleyen unsurlardır.

Uluslararası ilişkilerde ittifakları tarafından uzaklaştırılma, bir müttefikin taahhütlerini yerine getirmeyeceği veya ihtiyaç zamanlarında desteğini çekeceği durumunu ve korkusunu ifade eder. Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk siyaset yapıcıları Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası dönemde olduğu gibi NATO ve ABD'nin Türkiye'nin güvenlik endişelerinden uzaklaştığından şüphe duymaya başlamıştır.

İttifak teorisi, paylaşılan tehditler azaldığında veya çıkarlar farklılaştığında ittifakların zayıflayabileceğini öne sürer.⁴² Türkiye'nin batı ile ittifak ilişkilerinde Soğuk Savaş'ın sona ermesi, birleştirici Sovyetler Birliği tehdidini ortadan kalkması ve yeni çıkar çatışmalarının ortaya çıkması ile tarihsel olarak zaten sorunlu olan ilişkiler daha da zedelemiştir. 2010'lu yıllara gelindiğinde, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri terörizm veya bölgesel tehditler konu-

³⁹ Arda Mevlütoğlu et.al. "Adapting Security: The Intersection of Türkiye's Foreign Policy and Defence Industrialisation," *The International Institute for Strategic Studies* (2024), 10.

⁴⁰ Hürriyet, "Tank ve helikopter ihaleleri iptal edildi".

⁴¹ Kılıç Buğra Kanat, Ozan Ahmet Çetin, *Allies in Arms Turkish-American Defense Relations* (Palgrave Macmillan 2025).

⁴² Meliha Benli Altunışık, "Turkey and the US in the Middle East: A Case for Alliance Change," *All Azimuth* 14, no. 1 (2025): 42-55.

larını aynı şekilde algılamamıştır.⁴³ ABD ve NATO güvenlik garantilerinin azalması ve biriken anlaşmazlıklar Türkiye'nin ittifak ilişkilerinde önemli derece aşınmaya sebep olmuştur.⁴⁴ Bu atmosfer, özellikle ABD'nin Suriye politikası kapsamında Türkiye'nin terörle mücadele ettiği terör örgütü PKK ile ortaklık yapmasıyla Türkiye'nin ittifaktan uzaklaştırılma durumunu daha da netleştirmiştir.⁴⁵ Bu kopuş sürecinde, Türkiye için kritik bir tehdit olan PKK terör örgütünün Suriye'deki uzantıları YPG/PYD/SDG'nin ABD tarafından normalleştirilmesi Türkiye için kabul edilemez bir noktaya gelmiştir.

İttifaktan uzaklaştırılmaya diğer bir örnek olarak, Türkiye 2000'li yıllarda ABD'den silahlı insansız hava araçları ve diğer gelişmiş sistemler talep ettiğinde ya uzun gecikmelerle ya da siyasi gerekçelerle açıkça reddedilme durumu ile karşılaşması olmuştur. Bu tip tedarik taleplerinin gerçekleşmemesi Türkiye'nin kendi savunma sanayisini yerleleştirmede büyük etkisi olmuştur.⁴⁶

Türkiye'nin Ekim 2019'da Suriye'nin kuzeyine yaptığı askeri müdahalenin ardından Almanya, Fransa ve İtalya gibi Avrupa ülkelerinin ambargo uygulaması, satılan askeri ürünlerin kısıtlı bir şekilde verilmesi ve S-400 füzelerinin alınması sonrasında F-35 projesinden çıkarılması fiili olarak ittifakları tarafından uzaklaştırmaya örnek olacak gelişmeler olmuştur. Türkiye, bu olaylar sonucunda ittifakları tarafından uzaklaştırıldığı net bir şekilde farkına vararak, yerli savunma sanayii politikalarını güçlendirmiştir.⁴⁷ 2020 yılında ABD, CAATSA yaptırımlarını doğrudan Savunma Sanayii Başkanlığı'na (SSB) uygulayarak savunma sanayii için önemli olan bu kuruma tüm ABD ihracat lisanslarını yasaklayarak daha da ileri gitmiştir.

2009 yılında ABD Kongresi'nin Türkiye'ye silahlı insansız hava aracını satışını engellemesinin sonucu olarak Türkiye, Anka ve Bayraktar TB-2 gibi silahlı insansız hava aracı projeleri geliştirmiştir. 2015 yılında Türkiye'den Patriot füze savunma sistemlerinin çekilmesinin sonrasında Türkiye savunma sistemi olan HİSAR projesine başlamıştır. Türkiye'nin savunma ihtiyaçları karşılaması kapsamında S-400 füzesi alması ve bu alım sebebiyle F-35 projesinden çıkarılmıştır. Bu olay sonrasında Türkiye Türk Havacılık Uzay Sanayii'nin geliştirdiği yerli Milli Muharip Uçağı projesini hızlandırmıştır.

Türkiye'nin ittifak ilişkilerinin zedelenmesinin sonucu olarak ve lider, ulusal kurumlar ve devlet-toplum uyumu iç değişkenlerinin gerekli koşulları oluşturması sebebiyle Türkiye savunma sanayii alanında 2004-2024 yılları

⁴³ Altunışık, "Turkey and the US...", 42-55.

⁴⁴ Didem Buhari Gülmez, "The Resilience of the US-Turkey Alliance: Divergent Threat Perceptions and Worldview," *Contemporary Politics* 26, no. 4 (2020): 476.

⁴⁵ Gülmez, "The Resilience of the US-Turkey Alliance...", 476.

⁴⁶ Hüsnü Özlü, "The Foundation and Development of Turkey's Defense Industry in the Context of National Security Strategy," *Perceptions: Journal of International Affairs* 26, no. 2 (2022): 216-240.

⁴⁷ Aeron Stein, "Compromise or Double Down: U.S.-Turkey Relations after CAATSA Sanctions," *Foreign Policy Research Institute*, 15 Aralık 2020, erişim tarihi 28 Ocak 2025, <https://www.fpri.org/article/2020/12/compromise-or-double-down-u-s-turkey-relations-after-caat-sa-sanctions/>.

arasında büyük bir gelişim kaydetmiştir. Bu gelişme kapsamında Türkiye fiili olarak birçok projeyi tamamlamış veyahut tamamlama aşamasındadır. 2005 yılında Altay tankı ve MİLGEM korvet programlarının başlatmıştır.⁴⁸ 2010 yılında Türk Havacılık Uzay Sanayii Şirketi Anka isimli İnsansız Hava Aracının ilk uçuşunu gerçekleştirmiştir akabinde bu hava aracı silahlı bir hale getirilmiştir.⁴⁹ 2014 yılında ilk kez uçan ve 2015 yılında silahlandırılan Bayraktar TB2 insansız hava aracı hem TSK'nın envanterine girmesiyle büyük bir başarı sağlamış ayrıca büyük hacimli bir ihracat başarısına ulaşmıştır.⁵⁰

Türkiye, Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları (SIPRI) verilerine göre dünyada 2024 yılı itibarıyla savunma sanayii ürünlerinin ihracatında 2020-2024 tarihleri arasındaki payı %1,7'ye yükseltmiş ve ihracatta 11. sırada yer almaktadır.⁵¹ Türkiye'nin savunma ihracatına fiili ambargolar koyulmasına örnek olarak; 2018'de T129 helikopterlerinin ABD yapımı motora sahip olması nedeniyle Pakistan'a ihraç edilmesi engellediğinde, Türkiye yerli motor geliştirme programlarını hızlandırmış ve TS1400 isimli motoru geliştirmiştir. Bu motor yerli bir ürün olan Gökbey helikopterinde ilk uçuşunu gerçekleştirmiştir.⁵² 2024 yılında 5. Nesil savaş uçağı KAAN ilk uçuşunu gerçekleştirmiştir.⁵³

2004-2024 yılları arasındaki bu gelişmelerle, Türkiye'nin savunma sanayii konusunda ittifakları tarafından terk edilme durumuna fiili olarak karşılık üretmiş olmuştur. İttifaklar tarafından terk edilme kavramının yaklaşımı bu vakada önemli derece doğrulanmıştır. Türkiye ittifakları tarafından terk edildiğini veya kısıtladığını her algıladığında onlara olan bağımlılığını azaltma yönündeki politikalar üreterek yanıt vermiştir. Bu yanıt, devletlerin askeri teknoloji alanında kendi kendine yetme kapasitelerine sahip olmada dış belirsizliğe karşı denge sağladığı beklentisiyle uyumlu gözükmektedir. Neoklasik realist teorisinin çerçevesi de dışsal sistemik faktörlere karşı Türkiye'nin içerde nasıl dengeleme yapılacağı noktasında açıklayıcı olmaktadır. Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu teknolojilerde yaşadığı tedarik sorunları ve ambargolar yerli savunma sanayii politikalarının geliştirilmesinde itici bir faktör olmuştur.

3.1. Neoklasik Realizmin Temel Argümanları Bağlamında Türkiye'de

⁴⁸ Hürriyet, "Tank ve helikopter ihaleleri iptal edildi."

⁴⁹ TUSAŞ, "ANKA – Operatif Stratejik İHA Sistemleri," erişim tarihi: 16 Nisan 2025, <https://www.tusas.com/urunler/iha/operatif-stratejik-ih-sistemleri/anka>.

⁵⁰ Göksel Yıldırım, "Bayraktar TB2, 1 milyon saati devirip yeni rekora imza attı," *Anadolu Ajansı*, 10 Aralık 2024, erişim tarihi: 12 Şubat 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/bayraktar-tb2-1-milyon-saati-devirip-yeni-rekora-imza-atti/3419699>.

⁵¹ Bahattin Gönültaş, "SIPRI: Türk şirketlerinin küresel savunma ihracatındaki payı 5 yılda yüzde 103 arttı," *Anadolu Ajansı*, 10 Mart 2025, erişim tarihi: 17 Mart 2025, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sipri-turk-sirketlerinin-kuresel-savunma-ihracatindaki-payi-5-yilda-yuzde-103-artti/3505629>

⁵² Ayşe Böcöğlu Bodur, "Gökbey helikopteri yerli ve milli motorla uçtu," *Anadolu Ajansı*, 22 Nisan 2023, erişim tarihi: 13 Mart 2025, <https://www.aa.com.tr/tr/savunma-sanayisi/gokbey-helikopteri-yerli-ve-milli-motorla-uctu/2878690>.

⁵³ TSKGV, "Milli Muharip Uçağımız KAAN İlk Uçuşunu Gerçekleştirdi," 21 Şubat 2024, erişim tarihi: 18 Mart 2025, <https://tskgv.org.tr/milli-muharip-ucagimiz-kaan-ilk-ucusunu-gerceklestirdi>.

Savunma Sanayisinin Gelişimi

Türkiye'nin yerli savunma sanayinin gelişimini tetikleyen dış faktörler yanında iç faktörler de etkili olmaktadır. Bu açıdan dış faktörleri kabul eden iç faktörleri de önemseyen neoklasik realizm teorisi açısından bu dönemi de incelemek katkı sağlayacaktır. İlk olarak, liderlik algılamaları üzerinden Türkiye'nin bu dönüşümü ele alındığında Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın uzun süre iktidarda yönetici olarak bulunması savunma sanayii gibi orta ve uzun vadeli dönemde sonuçları alınan bir konuda olumlu katkı sağlamıştır. Çünkü, liderler yerli savunma sanayii gelişimine yönelik algılamalara sahip olsa bile kısa sürelerde bu politikaları sonuçlandırması mümkün olmamaktadır. Bu sebepten, bu konu özelinde düşünce dünyasını uygulama zamanı olan liderler yerli savunma sanayisinin gelişmesinde daha çok rol oynama şansına sahiptir. Buna ek olarak, Erdoğan'ın ve kurmay ekibinin Batı'ya karşı güveninin azalması hatta Batı'nın Türkiye'nin temel güvenlik çıkarlarını göz ardı etmesi ittifaklardan uzaklaşmaya sebep olan unsurlardır biri olmuştur. Lider algısındaki bu güvensizlik durumu, liderin daha çok yerli savunma sanayii politikalarını geliştirmesini zorunlu kılmıştır.⁵⁴

Ayrıca, 2016 yılında yaşanan darbe girişiminden sonra Batı'nın dayanışma konusunda eksikliği gibi durumlar sebebiyle ittifak gerginlikleri artmıştır, bu kapsamda Erdoğan'ın Türkiye'nin kendi kendine yetebilme gerekliliği yönündeki fikri daha da güçlenmiştir.⁵⁵ Neoklasik realizme göre liderlerin tehdit ve ihanet algıları, devlet davranışlarını yönlendiren parametrelerdir. Bu kapsamda Türkiye örneğine bakıldığında; Erdoğan'ın dünya görüşü, Erdoğan'ın Batı'nın niyetlerine şüpheyle yaklaşması ve Erdoğan'ın Türkiye'nin askeri kapasitesini artırımı yapabileceği kabulü bir güvenlik zorunluluğu olarak Erdoğan'ın politikalarını yerli savunma kabiliyetine öncelik vermeye yöneltmiştir. Örnek olarak 2017'de Rusya'dan S-400 satın alma konusundaki yaklaşımı, Erdoğan'ın Amerikan uzlaşmazlığı karşısında Türkiye'nin stratejik bağımsızlığını iddia etme kararlılığı ile ilişkilendirilebilir. Erdoğan ayrıca, S-400'ü kendi yerli üretim sistemi geliştirilip sahaya sürülene kadar acil bir savunma ihtiyacını karşılamak için geçici bir çözüm olarak görmüştür. Hem lider figürü olarak Erdoğan hem de karar alıcı mekanizmalar nihai hedefin kendi kendine yeterlilik olduğunu vurgulamıştır. Bu kapsamda, Türkiye yerli hava savunma sistemi geliştirme süreçlerine devam etmektedir.

Türkiye'nin savunma sanayisinin gelişimiyle ilişkili kurumların kapasitesi ve yapısı bir diğer önemli ara değişken olmuştur. 2004-2024 döneminde, Savunma Sanayii Müsteşarlığı (SSM, daha sonra Savunma Sanayii Başkanlığı olarak yeniden düzenlenmiştir.) yerelleştirmenin öne çıkan bir kurumu olarak var olmuştur. SSB yerel tasarım ve üretimi önemini ortaya koyan orta ve uzun vadeli tedarik planları düzenlemektedir. Teknoloji edinmek için yabancı silah

⁵⁴ Sinan Ülgen, Sophia Besch ve İlke Toygür, "Strategic Autonomy as a Dynamic of Convergence in Turkey-EU Relations" (Carnegie Endowment for International Peace, September 2024), 2-5.

⁵⁵ Muhittin Ataman, Cem Duran Uzun, *2022'de Türkiye* (Ankara: SETA, 2022), 5-208.

anlaşmalarındaki offset anlaşmalarını yapmış ve yerli ortak girişimleri zorlamıştır. Bunun yanı sıra, SSB koordinasyonu ile savunma sanayii şirketlerinin kabiliyetleri ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin ihtiyaçları doğru bir şekilde entegre edilmiştir. Ayrıca, 2018 yılı itibarıyla SSB'nin Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmasıyla savunma sanayiine yönelik kararların alınması hızlanmıştır. SSB vasıtasıyla dış kaynaklı sorunlar meydana geldiğinde Türkiye'nin bu yönde kabiliyeti olan bir kuruma sahip olması yerleşme politikalarına büyük katkı sağlamıştır.⁵⁶ Örneğin, ABD Kongre'sinin 2019'da silah satışlarını durdurduğunda, SSB yerel projelere ve alternatiflere odaklanma kabiliyetine sahip olmuştur. ABD Türkiye'yi F-35 savaş uçağı projesinden çıkardıktan sonra, Türk Havacılık ve Uzay Sanayii şirketi SSB'nin fonlarını hızlı bir şekilde kullanarak Milli Muharip Uçağının geliştirmesi sürecini hızlandırmıştır. Buna ek olarak Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı aracılığıyla, bu vakfa bağlı savunma sanayii şirketlerinin koordinasyonun ve kabiliyetlerinin artırılması da kurum kapasitenin yerli savunma sanayiindeki önemini göstermektedir.⁵⁷ Ayrıca, askeri teknoloji ürünlerinin kullanıcısı olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin de kurumsal yapısının güçlü olması, yerli savunma sanayiini güçlendiren ve tetikleyen bir değişken olmuştur.

Devlet yönetiminin üst düzey isimlerinden oluşan SSİK gibi bir yapının bulunması da devletin savunma sanayii politikalarında stratejik kararlar vermesini sağlayan bir kurum olmuştur. Türkiye'nin yerli savunma sanayii gelişimi kapsamında SSB, Türk Silahlı Güçlendirme Vakfı, SSİK ve Türk Silahlı Kuvvetleri gibi ulusal kurumların kapasitesi ve organizasyon kabiliyeti bu alanda gelişimi tetikleyen ve hedefleri uygulamaya olanak sağlayan yapılar olmuştur.⁵⁸ Bu bağlamda, neoklasik realizmin ara değişkeni olan ulusal kurumların kapasiteleri savunma sanayiinin gelişiminde belirleyici ve geliştirici bir faktördür.

Stratejik kültür değişkeni de neoklasik realizmin ara değişkenlerinden biridir. Stratejik kültür değişkeni üzerinden Türkiye örneği ele alındığında, aradaki ilişki tutarlı gözükmemektedir. Stratejik kültür, bir ulusun güç kullanımı ve ulusal güvenlik hakkındaki kalıcı inançlarını ve normlarını ifade eder. Türkiye'nin stratejik kültürünün Cumhuriyet ve Osmanlı tarihine kadar giden derin kökleri bulunmaktadır. Stratejik kültür kavramı kapsamında sıkça atıfta bulunulan önemli bir olay Osmanlı döneminde yaşanan Sevr sendromudur.⁵⁹

Türkiye'nin tarihi olarak böyle bir tecrübeye sahip olmasına karşın Soğuk Savaş'ın başladığı dönemden 1974 yılına kadar ve 1990'lı yılların bir döne-

⁵⁶ Niyazi Gümüş, "Türkiye'nin Savunma Sanayiindeki Gelişmeler: Kalkınma, Sanayileşme ve İstihdam Etkileri," *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 11, no. 4 (2024): 188.

⁵⁷ Kurç, "Between Defence Autarky and Dependency: The Dynamics of Turkish Defence Industrialization," 268.

⁵⁸ Özlü, "The Foundation and Development of Turkey's Defense Industry."

⁵⁹ Bkz: Şener, Bülent. "Sevr Fobisi/Sendromu: Türkiye'nin Güvenlik Endişesini Anlamak Üzerine Düşünceler," *Turkish Studies* 9, no. 5 (2014): 1835-1847.

minde ittifaklarına tam manada güven duyacak şekilde savunma sanayi-sini şekillendirdiği gözükmemektedir. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere neoklasik realizmin ara değişkeni stratejik kültür belirleyici bir değişken olmuş olsaydı Türkiye tarihinde böyle bir politika yürütülmemesi beklenirdi. Bu sebeplerden, stratejik kültürün çerçevesinin net olmaması ve materyal faktörler etkisiyle stratejik kültürün çok değişen bir yapıda olması bu değişkenin açıklayıcında sorunlara sebep olmaktadır. İttifakları tarafından uzaklaştırılıp buradan ders çıkarma durumu stratejik kültür kavramıyla aynı bağlamda değildir. Stratejik kültürün oluşması için uzun seneler devam eden düşünce-sinin politikaya dönüşüp süreklilik arz etmesi beklenir. Bu yüzden, yaşanan olaylara karşı materyal sebeplerle reaksiyon verme ile stratejik kültür yaklaşımı farklılaşmaktadır. Türkiye'nin savunma sanayii gelişimi örneğinin de stratejik kültürden ziyade reaksiyon verme durumu oluşmuştur.

3.2. Neoklasik Realizmin Devlet-Toplum Uyumu Argümanı Bağlamın-da Türkiye'de Savunma Sanayinin Gelişim Algısı

Neoklasik realizmin ara değişkenlerinden biri olan devlet-toplum uyumu da devletlerin savunma sanayii davranışlarında belirleyicidir. Türkiye'de savunma sanayide yerleşme politikaları, milliyetçi duygular ve askeri gücün artırımı konusunda birçok çıkar grubunun fikir birliği sağlaması sebebiyle desteklenen bir alan olmuştur. 2000'ler ve 2010'lu yıllar Türkiye'de teknoloji-milliyetçilik olarak adlandırılan yani teknik gelişimin toplum tarafından desteklenmesi durumunun yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. Toplumun çoğunluğunun destek sağlaması Türkiye'nin savunma sanayii alanındaki gelişimini daha da ileriye götüren bir nokta olmuştur. Toplumun çoğunluğunun bu konuya yönelik politikaları içselleştirmesi karar alıcıların bu alanda yerleşmeye yönelik politikalarını uygulama da daha esnek bir şekilde hareket etmesine olan sağlamıştır. 2024 yılında Areda anket şirketinin yaptığı ankette sorulan “Savunma sanayindeki gelişmeler sizde güvenlik konusunda nasıl bir *duygu oluşturunuyor?*” cevap verenlerin % 62.2'si savunma sanayii alanındaki gelişmeler güven duygusu artırıyor şeklinde cevap vermiştir.⁶⁰ Ayrıca, çalışmanın ele aldığı dönem içerisinde olmasa da destek niteliğinde bir veri olarak; Asal Araştırma şirketinin 2025 yılında hükümeti en başarılı bulduğu alanlar anketinde %56 ile savunma sanayii birinci sırada çıkmıştır.⁶¹

Bu verilerden de anlaşılacağı üzere savunma sanayii alanındaki gelişmelere yönelik destek, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ve AK Parti'nin seçimlerde aldığı oy oranlarından daha yüksek bir noktadır. Bu bağlamda, devlet-toplum uyumu değişkeni savunma sanayide yerleşmeyi tetikleyen hem de sürdürülebilirliği sağlayan bir unsur olmaktadır. Türkiye örneğinde neoklasik realiz-

⁶⁰ Areda, “Savunma Sanayii Alanındaki Gelişmeler Türk Halkına Güven Veriyor,” 13 Mayıs 2024, erişim tarihi: 17 Mart 2025, <https://www.areda.com/savunma-sanayi-alanindaki-gelistmeler-turk-halkina-guven-veriyor/>.

⁶¹ Sondakika, “26 ilde anket yapıldı! İşte vatandaşın hükümeti en başarılı bulduğu alan,” 14 Nisan 2025, erişim tarihi: 16 Nisan 2025, <https://www.sondakika.com/amp/haber-26-il-de-anket-yapildi-iste-hukümetin-en-basarili-18511038/>.

min ara değişkeni olan devlet-toplum uyumu, dış faktörler kaynaklı savunma sanayiinin yerleşme gerekliliğine yönelik politikaların belirlenmesinde karar alıcılara büyük bir alan açan durum olmuştur. Otonom savunma sanayii girişimlerine karşı toplumun mesafeli olması halinde savunma sanayii için daha farklı bir tablo ortaya çıkabilirdi.

SONUÇ

Devletlerin uluslararası sistemde güvenliklerini sağlamaya yönelik başvurduğu en temel yöntemlerden biri, askeri teknoloji kapasitelerini artırmaktır. Süper ve büyük güçler genellikle bu teknolojileri kendi olanaklarıyla geliştirirken, orta büyüklükteki devletler açısından durum daha farklı bir görünüm arz eder. Bu gruptaki devletlerin bir kısmı, askeri teknolojilere erişim konusunda kendi kabiliyetlerine dayanarak kapasite inşa etmeye çalışırken; diğerleri, ittifak ilişkileri aracılığıyla büyük güçlerin sunduğu imkânlardan faydalanmayı tercih etmektedir. Bu çerçevede, orta büyüklükteki devletlerin hangi koşullar altında yerli savunma sanayii geliştirmeye yönelik politikalar benimsediği ya da benimsemediği sorusu, araştırılmaya değer bir konu olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu devletlerin savunma sanayii politikalarındaki yönelimlerini anlamada ittifak ilişkilerinin niteliğinin, olumlu ya da olumsuz olması, belirleyici bir değişken olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle ittifak ilişkilerinden uzaklaşan, ittifakları tarafından dışlanan ya da bu tür bir dışlanma olasılığını tehdit olarak algılayan devletlerin, yerli savunma sanayii geliştirmeye yönelik politikalar üretme eğiliminde oldukları yönündeki argüman bu çalışmada teorik bir zeminle desteklenmiş ve vaka analizi bölümünde ampirik olarak test edilmiştir. Başka bir ifadeyle, çalışmada ittifaktan uzaklaşma, ittifak tarafından dışlanma ve dışlanma korkusu kavramları bağımsız değişkenler olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte, dışsal faktörlerin, devletlerin savunma sanayii geliştirme yönündeki davranışlarını açıklamada daha belirleyici olduğu yönünde bir hipotez ortaya konmuştur.

Çalışmada, devletlerin yerli savunma sanayii geliştirmeye yönelik ortaya koyduğu davranışların açıklamasında neoklasik realizm teorisinin yaklaşımı da kullanılmıştır. Neoklasik realizmin devlet davranışlarını açıklamada dış faktörleri kabul etmesi ancak iç faktörlerin de belirleyiciliği vurgulaması etkili olmuştur. Bu çalışmada neoklasik realizm teorisindeki iç faktörler (bir devletin içindeki özellikler), dışarıdan gelen tehditlere nasıl yanıt verileceğini ve devletlerin bu tehditlere karşı hangi politikaları uygulayacağını belirleyen temel unsurları olduğu vurgulanmıştır. Neoklasik realist teorisinin genel yaklaşımı belirtildikten sonra, hangi ara değişkenlerin yerli savunma sanayii politikalarında etkili olduğu anlatılmıştır. Bu kapsamda, çalışma konusu özelinde yerli savunma sanayii politikalarının gelişimini belirleyen ara değişkenlerin lider, ulusal kurumların kapasitesi ve devlet-toplum uyumu olduğu belirtilmiştir. Buna ek olarak, stratejik kültür ara değişkeninin ise savunma sanayii konusu özelinde açıklama kapasitenin yetersiz olduğu ifade edilmiştir.

İttifak kavramı ve neoklasik realist teorisinin çerçevesi kapsamında teorik tartışmalar ele alındıktan sonra, çalışmanın teorik pozisyonun test edilmesi

kapsamında Türkiye örneği ele alınmıştır. Çalışmayı dönemsel olarak sınırlandırmak adına ve Türkiye'nin yerli savunma sanayii gelişiminde önemli derece yükseliş gösterdiği 2004-2024 yılları arasındaki dönem ele alınmıştır. İlk olarak, bu dönemde Türkiye'nin savunma sanayii gelişiminde bağımsız değişken olan ittifaklardan uzaklaştırılma kavramı üzerinden konu incelenmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin yerli savunma sanayii geliştirilmesine yönelik politikaların oluşmasında Türkiye'nin ittifakları tarafından uzaklaştırılmasının tetikleyici bir faktör olduğu analiz ve tespit edilmiştir. Batı ittifaklarına olan güvensizlik durumunun savunma sanayii alanında ortaya çıkan bu gelişimin olmasında önemli bir yeri olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, çalışmanın hipotezlerinden biri olan dış faktörlerin iç faktörlere göre daha belirleyici olduğu yaklaşımı Türkiye örneğinin de test edilmiştir. Dış faktörlerin daha önemli olması genellemesi Türkiye örneğindeki ampirik verilerle uyum göstermiştir. Aynı şekilde, neoklasik realizm teorisinin ara değişkenleri de Türkiye örneğinde test edilmiştir. Türkiye örneğinde de lider, ulusal kurumların kapasitesi ve devlet-toplum uyumu değişkenlerinin dış faktör kaynaklı durumlara cevapta ve bu alana yönelik uygulamalarda önemli değişkenler olduğu gözlemlenmiştir. İlaveten, 2004-2024 yılları arasında Türkiye'nin yerli savunma sanayii gelişiminde öne çıkan olaylar ortaya koyulmuştur. Bu sayede, savunma sanayii alanında pozitif yönde dönüm noktası olarak kabul edilen bu dönem ampirik veriler üzerinden de test edilmiştir. Son olarak, “*Türkiye'nin savunma sanayisi ittifak gerginlikleri ve ambargolar olmasaydı bu kadar büyür müydü?*” sorusuna Çalışmada ulaşılan bulgular çerçevesinde muhtemelen hayır cevabı verilebilir. Bu kapsamda Türkiye gibi orta büyüklükteki devletlerin ittifak ilişkilerinin, savunma sanayii politikalarında belirleyen bir değişkendir genellemesini yapmayı mümkün kılmaktadır.

Kaynakça

- Alley, Joshua, Brian Blankenship. “What Do We Know about Alliances and Military Spending?” *E-International Relations*, October 21, 2023. Erişim tarihi: 29 Aralık 2024. <https://www.e-ir.info/2023/10/21/what-do-we-know-about-alliances-and-military-spending/>.
- Altunışık, Meliha Benli. “Turkey and the US in the Middle East: A Case for Alliance Change.” *All Azimuth* 14, no. 1 (2025): 42–55.
- Areda. “Savunma Sanayii Alanındaki Gelişmeler Türk Halkına Güven Veriyor.” 13 Mayıs 2024. Erişim tarihi: 17 Mart 2025. <https://www.areda.com/savunma-sanayi-alanindaki-gelistmeler-turk-halkina-guven-veriyor/>.
- Ataman, Muhittin, Cem Duran Uzun. *2022’de Türkiye*. Ankara: SETA, 2022.
- Bodur, Ayşe Böcüoğlu. “Gökbey helikopteri yerli ve milli motorla uçtu.” *Anadolu Ajansı*, April 22, 2023. Erişim tarihi: 13 Mart 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/savunma-sanayisi/gokbey-helikopteri-yerli-ve-milli-motorla-uctu/2878690>.
- Borges, Lauaro, Nicholas R. Smith, and Mohammad Eslami. “State Capacity, Military Modernisation, and Balancing: A Conditional Model of State Capacity Neoclassical Realism.” *Review of International Studies* (2025): 1–20.

- Farrell, Theo, and Terry Terriff. *The Sources of Military Change: Culture, Politics, Technology*. New York: Cornell University Press, 2002.
- Glaser, Charles L., Chaim Kaufmann. "What Is the Offense-Defense Balance and Can We Measure It?" *International Security* 22, no. 4 (1991): 44–82.
- Gönültaş, Bahattin. "SIPRI: Türk şirketlerinin küresel savunma ihracatındaki payı 5 yılda yüzde 103 arttı." *Anadolu Ajansı*, 10 Mart 2025. Erişim tarihi: 17 Mart 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sipri-turk-sirketlerinin-kuresel-savunma-ihracatindaki-payi-5-yilda-yuzde-103-artti/3505629>.
- Gray, Colin S. "Strategic Culture as Context: The First Generation of Theory Strikes Back." *Review of International Studies* 25, no. 1 (1999): 49–69.
- Gülmez, Didem Buhari. "The Resilience of the US-Turkey Alliance: Divergent Threat Perceptions and Worldview." *Contemporary Politics* 26, no. 4 (2020): 471–489.
- Gümüş, Niyazi. "Türkiye'nin Savunma Sanayiindeki Gelişmeler: Kalkınma, Sanayileşme ve İstihdam Etkileri." *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 11, sayı 4 (2024): 177–198.
- Günyol, Abdülkadir. "Savunma Sanayii 2024'te 7,1 Milyar Dolarlık İhracat Yaptı." *Anadolu Ajansı*, 3 Ocak 2025. Erişim tarihi: 25 Mayıs 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/savunma-sanayisi-2024te-7-1-milyar-dolarlik-ihracat-yapti/3441221>.
- Hayward, Keith. "The Globalisation of Defence Industries." *Survival* 43, no. 2 (2010): 115–132.
- Hürriyet. "Tank ve helikopter ihaleleri iptal edildi." 14 Mayıs 2024. Erişim tarihi: 12 Kasım 2024. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/tank-ve-helikopter-ihaleleri-iptal-edildi-225670>.
- Kanat, Kılıç Buğra, Ozan Ahmet Çetin. *Allies in Arms Turkish-American Defense Relations*. Palgrave Macmillan, 2025.
- Kurç, Çağlar. "Between Defence Autarky and Dependency: The Dynamics of Turkish Defence Industrialization." *Defence Studies* 17, no. 3 (2017): 260–281.
- Kurç, Çağlar, and Stephanie G. Neuman. "Defence Industries in the 21st Century: A Comparative Analysis." *Defence Studies* 17, no. 3 (2017): 219–227.
- Liska, George. *Nations in Alliance: The Limits of Interdependence*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1962.
- Mearsheimer, John J. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W.W. Norton & Company, 2001.
- Mevlütöğlu, Arda, Çağlar Kurç, Serhat Güvenç, and Sıtkı Egeli. "Adapting Security: The Intersection of Türkiye's Foreign Policy and Defence Industrialisation." *The International Institute for Strategic Studies* (2024).
- Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Knopf, 1954.
- Özlü, Hüsnü. "The Foundation and Development of Turkey's Defense Industry in the Context of National Security Strategy." *Perceptions: Journal of International Affairs* 26, no. 2 (2022): 216–240.
- Rathbun, Brian. "A Rose by Any Other Name: Neoclassical Realism as the Logical and Necessary Extension of Structural Realism." *Security Studies* 17, no. 2 (2008): 294–

321.

- Rose, Gideon. "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy." *World Politics* 51, no. 1 (1998): 144–172.
- Schweller, Randall. "Unanswered Threats: A Neoclassical Realist Theory of Underbalancing." *International Security* 29, no. 2 (2004): 159–201.
- Snyder, Glenn H. *Alliance Politics*. New York: Cornell University Press, 1997.
- Snyder, Glenn H. "The Security Dilemma in Alliance Politics." *World Politics* 36, no. 4 (1984): 461–495.
- Sondakika. "26 ilde anket yapıldı! İşte vatandaşın hükümeti en başarılı bulduğu alan." 14 Nisan 2025. Erişim tarihi: 16 Nisan 2025. <https://www.sondakika.com/amp/haber-26-ilde-anket-yapildi-iste-hukumetin-en-basarili-18511038/>.
- Stein, Aeron. "Compromise or Double Down: U.S.–Turkey Relations after CAATSA Sanctions." *Foreign Policy Research Institute*, 15 December 2020. Erişim tarihi: 28 Ocak 2025. <https://www.fpri.org/article/2020/12/compromise-or-double-down-u-s-turkey-relations-after-caatsa-sanctions/>.
- Struys, Wally. "The Future of the Defence Firm in Small and Medium Countries." *Defence and Peace Economics* 15, no. 6 (2004): 551–564.
- Swedish Defence Research Agency. *The Development of the French Defence Industry in the 20th Century*. By Martin Lundmark and Laurent Giovachini. Stockholm: Swedish Defence Research Agency, 2005.
- Şener, Bülent. "Sevr Fobisi/Sendromu: Türkiye'nin Güvenlik Endişesini Anlamak Üzerine Düşünceler." *Turkish Studies* 9, no. 5 (2014): 1835–1847.
- Taliaferro, Jeffrey W., Steven E. Lobell, and Norrin M. Ripsman. *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- TSKGV. "Milli Muharip Uçağımız KAAN İlk Uçuşunu Gerçekleştirdi." 21 Şubat 2024. Erişim tarihi: 18 Mart 2025. <https://tskgv.org.tr/milli-muharip-ucagimiz-kaan-ilk-ucusunu-gerceklestirdi>.
- TUSAŞ. "ANKA – Operatif Stratejik İHA Sistemleri." Erişim tarihi 16 Nisan 2025. <https://www.tusas.com/urunler/iha/operatif-stratejik-iha-sistemleri/anka>.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Savunma Sanayii Başkanlığı. "2024-2028 Stratejik Planı." 5 Nisan 2024. Erişim tarihi: 14 Kasım 2024. https://www.ssb.gov.tr/Images/Uploads/MyContents/V_20240405145902497059.pdf.
- Ülgen, Sinan, Sophia Besch, and İlke Toygür. "Strategic Autonomy as a Dynamic of Convergence in Turkey–EU Relations." Carnegie Endowment for International Peace, September 2024.
- Uttley, Matthew, and Christopher Kinsey. "The Role of Logistics in War." In *The Oxford Handbook of War*, edited by Julian Lindley-French and Yves Boyer, 401–416. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Walt, Stephen M. *The Origins of Alliances*. New York: Cornell University Press, 1987.
- Waltz, Kenneth N. *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1979.
- Wohlforth, William C. *The Elusive Balance: Power and Perceptions during the Cold War*. New York: Cornell University Press, 1993.

Yıldırım, Göksel. "Bayraktar TB2, 1 milyon saati devirip yeni rekora imza attı." *Anadolu Ajansı*, 10 Aralık 2024. Erişim tarihi: 12 Şubat 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/bayraktar-tb2-1-milyon-saati-devirip-yeni-rekora-imza-atti/3419699>.

Zakaria, Fareed. *From Wealth to Power: The Unusual Origins of America's World Role*. Princeton: Princeton University Press, 1998.

Extended Abstract

A Neoclassical Realist Assessment of Alliance Relations and the Defence Industry: The Case of Türkiye (2004-2024)

One of the primary objectives of states in the international system is to ensure their security. Among the main strategies employed to achieve this goal is the enhancement of military capacity. In order to increase their military capabilities, states adopt different methods: some states develop domestic defense industry capabilities, while others rely on external procurement through purchases, aid, or other means. States with strong domestic defense industries tend to possess greater autonomy in their policymaking. Conversely, states with underdeveloped defense industrial capacities may face difficulties in achieving their strategic goals due to their dependencies. While most great powers possess sufficient domestic capacity to autonomously ensure their security, middle powers display variation: some pursue indigenous defense policies, while others prefer predominantly on foreign procurement. Understanding why middle powers choose divergent approaches is an important question. Furthermore, important is identifying the conditions under which states adopt indigenous defense industry strategies.

Both external and internal factors contribute to the differentiation of state behavior in defense industrial policy. For middle powers in particular, one of the most influential external variables is the quality of their alliance relationships. States with strong and stable alliance ties can generally procure weapons and military technologies without major difficulty. As a result, they are often reluctant to pursue the costly and time-consuming development of an indigenous defense industry. In contrast, states that experience friction within their alliances or fear abandonment often encounter procurement problems and thus feel compelled to develop domestic alternatives. In this context, the primary independent variable explaining localization in the defense industries of middle powers is the experience or fear of abandonment by allies. This condition becomes a determining factor in shaping their behavior. While the driving antecedent of defense industrial behavior is thus external, the specific form and implementation of state responses are mediated by internal factors. In cases where indigenous defense industry development occurs, the neoclassical realist theory provides a strong explanatory framework by incorporating internal variables alongside structural factors.

Neoclassical realism acknowledges the influence of external threats and

systemic pressures but emphasizes that state responses are filtered through domestic-level intervening variables. In explaining the localization of the defense industries in middle powers, the internal variables identified by neoclassical realism such as leadership perceptions, strategic culture, state institutional capacity, and state-society cohesion are of central importance. This study argues that among these, leadership perception, institutional capacity, and state-society cohesion have greater explanatory power than strategic culture in the context of defense industrialization.

This study employs the method of theory-testing through case analysis. The selected case is Türkiye, which demonstrates significant movement toward defense industrial localization between 2004 and 2024. In 2004, key strategic decisions were made in a meeting of the Defense Industry Executive Committee to reduce dependency on foreign military technologies and increase defense exports through domestic production. Following these decisions, Türkiye has made substantial progress in developing an indigenous defense industry. Defense exports rose from \$197 million in 2004 to \$7.1 billion in 2024. Furthermore, as of 2024, the Presidency of Defense Industries oversees nearly 1,000 domestic defense projects. While Türkiye's turn toward defense industrial autonomy can be traced back to the U.S. arms embargo following the 1974 Cyprus Peace Operation, the critical turning point for institutionalized localization policies occurred during the 2004–2024 period. For this reason, the study focuses on this timeframe to understand the causes behind middle power behavior in defense industrialization.

Between 2004 and 2024, Türkiye encountered increasing restrictions in procuring key military technologies from its allies. Several high-profile examples illustrate this trend: in 2009, the United States blocked Türkiye's request to purchase armed drones; the withdrawal of Patriot missile batteries from Turkish territory; the U.S. refusal to sell air defense systems; and, most notably, Türkiye's expulsion from the F-35 joint strike fighter program. In addition to these prominent events, Türkiye faced various other procurement challenges throughout the period. As such, alliance abandonment at least the emerged as a primary external driver behind Türkiye's pursuit of defense industrial autonomy. However, internal factors also played a critical role in shaping how Türkiye responded to these external pressures. Among these, leadership perceptions, institutional capacity, and state-society cohesion were especially influential. First, regarding leadership perception, President Recep Tayyip Erdoğan's skepticism toward the reliability of Western partners and his belief in the strategic benefits of localization were major drivers of policy change. Second, the presence of capable institutions such as the Presidency of Defense Industries (SSB), the Defense Industry Executive Committee, the Turkish Armed Forces, and the Turkish Armed Forces Foundation enabled both policy formulation and effective implementation. Finally, state-society cohesion contributed to public support for localization. Surveys consistently showed that support for defense industry localization exceeded even the vote

share of the governing party, indicating widespread societal approval that facilitated the sustainability of these policies.

In conclusion, the 2004–2024 period marks a transformative phase in Türkiye’s defense industry development. The deterioration of alliance relations, particularly with the United States, functioned as the primary external catalyst for localization. Meanwhile, leadership perception, institutional capacity, and public support acted as intervening variables that shaped policy responses. As a result of these dynamics, Türkiye achieved significant advancements in defense technologies, as demonstrated by the development of systems such as the Altay main battle tank, the Milgem warship project, the Anka and Aksungur UAVs, the Bayraktar TB2, the Hurjet training aircraft, and the KAAN fifth-generation fighter jet. These achievements serve as empirical indicators of the effectiveness of Türkiye’s localization strategy and the explanatory strength of the neoclassical realist framework in this case.

1960-1980 Arası Dönemde İstanbul ve Ankara'da Bir Çevresel Sorun Olarak Gürültü Kirliliği*

Noise Pollution as an Environmental Problem in Istanbul and Ankara Between 1960-1980

Ümit BULUT**

** Dr.

Orcid Id: 0000-0003-0216-524X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Ümit Bulut

E-posta / E-mail:
umitbulut3683@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
20 Eylül 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:
24 Haziran 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Bulut, Ümit. "1960-1980 Arası Dönemde İstanbul ve Ankara'da Bir Çevresel Sorun Olarak Gürültü Kirliliği." *Türk Dünyası Araştırmaları* 137, sayı 273 (2025): 341-364.

doi: 10.55773/tda.1553111

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

İnsanın çevresi ile kurduğu etkileşimde, Tarım Devrimi önemli bir olgu olarak öne çıkmıştır. Tarım Devrimi'nden sonra insanın çevre üzerinde etkileri giderek artmış ve ekosistemde bozulmalar meydana gelmiştir. Fakat modern tarım metotlarının bilinmediği ve uygulanmadığı dönemlerde ekosistemde meydana gelen olumsuz durumlar genellikle bölgesel nitelikte kalmış ve etkileri görece kısa süreli olmuştur. İnsanın çevre üzerinde onarılmaz bozulmalar yaratması 18. yy.'da Sanayi Devrimi'nden sonra başlamıştır. Bu dönemden sonra hava kirliliği, su kirliliği ve ormanların yok olması gibi konular gündemde önemli bir yer edinmiştir. Bununla birlikte plansız kentleşme ve sanayileşmenin olduğu ülkelerde gürültü sorunu da dikkate alınması gereken bir sorun olarak adından söz ettirmiştir. Sanayileşme hamlelerine geç başlayan ve bununla paralel olarak geç kentleşme sürecine giren Türkiye'de de gürültü konusu özellikle 1960'tan sonra önemli bir sorun olmuştur. Bu çalışma, Türkiye'de 1960'lı ve 1970'li yıllardaki ilk gürültü ölçüm sonuçlarına dayanarak, kentlerin hızlı ve plansız büyümesinin gürültü kirliliği açısından doğurduğu etkileri incelemeyi amaçlamıştır. Bu noktada hızlı ve plansız kentleşmenin sebep olduğu gürültü kirliliğinin, 1960-1980 arası dönemde İstanbul ve Ankara'da rahatsızlık veren bir çevresel sorun olduğu tespit edilmiştir. Bahsedilen dönemde Ankara ve İstanbul'da yapılan gürültü ölçümleri; bu iki büyük şehirde, 40-50 desibel olan Amerika, İngiltere ve İsveç standartlarının üzerinde bir gürültünün olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevre sorunları, çevre kirliliği, gürültü, gürültü kirliliği, gürültü sorunu.

Abstract

In the interaction between humans and their environment, the Agricultural Revolution has emerged as an important phenomenon. After the Agricultural Revolution, the effects of humans on the environment have gradually incre-

* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anadilim Dalında hazırlanan, Türkiye'de Çevreci Hassasiyet ve Çevre Korumanın Tarihi (1923-1980) isimli doktora tezinden üretilmiştir.

ased and ecosystem deterioration has occurred. However, during periods when modern agricultural methods were not known and applied, the negative situations that occurred in the ecosystem generally remained regional and their effects were relatively short-lived. The irreparable deterioration of the environment by humans began in the 18th century after the Industrial Revolution. After this period, issues such as air pollution, water pollution and deforestation have gained an important place on the agenda. However, in countries where unplanned urbanization and industrialization have taken place, the noise problem has also made its name known as a problem that needs to be taken into consideration. In Turkey, which started industrialization efforts late and entered a late urbanization process in parallel with this, the issue of noise has become an important problem especially after 1960. This study aims to examine the effects of rapid and unplanned growth of cities in terms of noise pollution, based on the first noise measurement results in the 1960s and 1970s in Turkey. At this point, it has been determined that noise pollution caused by rapid and unplanned urbanization was a disturbing environmental problem in Istanbul and Ankara between 1960 and 1980. Noise measurements made in Ankara and Istanbul during the mentioned period showed that there was a noise level in these two big cities that was above the American, British and Swedish standards of 40-50 decibels.

Keywords: Environmental problems, environmental pollution, noise, noise pollution, sound level.

Giriş

İnsan, hayatını idame ettirdiği yerkürede, etrafındaki canlı ve cansız varlıklarla birtakım ilişkiler kurarak hem bu varlıkları etkilemiş hem de bunlardan etkilenmiştir. İnsanın varlığını sürdürebilmek ve kendini güvenceye alabilmek adına kurduğu etkileşimler, esasında doğal işleyen bir sürecin parçası olarak değerlendirilmelidir. İnsanlık tarihinde bu etkileşimler, kuşkusuz önemli bazı sıçramalara vesile olan olaylarla yeniden biçimlenmiştir. Bu olaylardan biri Tarım Devrimi'dir. Tabiatı kontrol altına alma girişiminin önemli bir köşe taşı olan Tarım Devrimi sonrası, insanın çevresi ile kurduğu ilişki daha yoğun bir hâl almıştır. Zaman içinde tarımsal faaliyetlerdeki değişme ve gelişmeler özellikle modern tarım metotları, çevresel değerler açısından olumsuz pek çok gelişmeye kapı aralamıştır. Fakat hemen belirtmek gerekir ki insanın doğal süreci manipüle eden hamleleri, Sanayi Devrimi'ne kadar tabiatın tahammül edebileceği bir seviyede kalmıştır. Bu anlamda "*Tabiat değerleri açısından işlerin giderek daha kötü bir hal alması, 18. asrın ikinci yarısından itibaren başlamıştır.*" demek hakikatin uzağında bir değerlendirme olmaz. Bu tarihten sonra insanlık; sanayileşme, teknolojik gelişmeler, fabrika ve motorlu araçların yaydığı zararlı gazlar, kentlerin süratli bir biçimde büyümesi, yakıt olarak kullanılan odunun yerini çevreye daha fazla zararı dokunan kömürün alması hatta bir zaman sonra kömürün de yerini petrol ürünlerine bırakması gibi birbiriyle bağlantılı pek çok yeni sorunla karşı karşıya kalmıştır. Hükümetlerin çevreden ziyade ekonomik kalkınmayı öncelik tutmaları ve bir takım alt yapı noksanlıkları; ormansızlaşma, hava ve su kirliliği gibi pek çok çevre sorununu gündemin ön sıralarına getirmiştir. Bu sorunlardan biri de "*Gürültü Kirliliği*"dir.

Gürültü kirliliği genel itibariyle, "*İnsanlar üzerinde olumsuz fizyolojik ve*

psikolojik etkiler yaratan, arzu edilmeyen sesler." olarak tanımlanır.¹ Gürültü kirliliğinin başlıca kaynakları motorlu taşıtlar, sanayi kuruluşlarının makineleri ve inşaat faaliyetleridir. Motorlu taşıtlar ve sanayi kuruluşlarının makineleri yukarıda işaret edilen Sanayi Devrimi ile beraber insan hayatına girmiş, imar ve inşaa faaliyetleri ise yine Sanayi Devrimi'nden sonra büyük bir ivme kazanmıştır. Doğal yollarla ya da iç göçle artan nüfus, kentlerde yeni yapıların inşa edilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Sanayi Devrimi ve sonrasındaki kentleşme süreçleri bütün dünyada önemli değişimlere zemin hazırlamıştır. Sanayileşme adımlarını gecikmeli olarak da olsa atmaya çabalayan Türkiye'de, özellikle Ankara ve İstanbul'da hızlı büyüme ve bunun beraberinde gelen bir takım çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Bu sorunlardan biri olan ve o dönemde kirlilik sözcüğü ile birlikte ifade edilmeyen gürültünün, İstanbul'da 1930'lu yıllarda, Ankara'da ise 1960'lı yıllarda sorun teşkil ettiğini gösteren işaretler vardır. Bu makale, tarihsel araştırma yöntemiyle Türkiye'de 1960-1980 arası dönemde yapılmış ve sözü edilen dönemde çeşitli dergilerde yayınlanmış ilk gürültü ölçümlerini temele alarak, kentlerin hızlı ve plansız büyümesinin gürültü kirliliği açısından doğurduğu etkileri incelemeyi amaçlamaktadır. Dünyadaki benzerleri gibi Türkiye'nin iki büyük şehri Ankara ve İstanbul'da, bahsi geçen sanayileşme ve kentleşme olgularının gürültü kirliliğine hangi ölçüde etki ettiği ele alınacaktır.

1. Ankara'da 1960-80 Arası Dönemde Gürültü Kirliliği

Ankara, Cumhuriyet ilan edildiğinde küçük bir kasaba görünümündeyken, zamanla muhtelif yatırımların ve nüfusun yoğunlaştığı bir şehir halini almıştır. 1927 yılında ilçeleriyle beraber Ankara'nın nüfusu 404.581 civarındayken, 1960 yılında nüfus 1.276.380'yi bulmuş, 1970 yılında 2.041.658, 1980 yılında ise 2.854.689'a ulaşmıştır.² Bu büyüme, hesapsız ve ölçsüz bir büyümeydi. Zira 1928 yılında Ankara kent planı için yarışma başlatıldığında, tanınmış şehircilik uzmanlarına, 1980'li yıllara gelindiğinde kentin 300 bin nüfusa erişeceğinin öngörüldüğü ifade edilmiş dolayısıyla planların buna göre yapılması gerektiği söylenmiştir. Oysa bu nüfus miktarına 1950 yılında neredeyse erişilmiştir. Ankara kent merkezinin nüfusu 1927 sayımında 74.553³ iken 1950 yılında 290 bine varmıştır.⁴ Bu kadar hızlı büyüme kaçınılmaz olarak şehrin içinde büyük ölçekli imar ve inşaa faaliyetlerini zorunlu kılmıştır. Ankara'da yalnız 1963-1965 yıllarını kapsayan üç yıllık dönemde, yeni ve ilave yapılar için belediye tarafından verilen inşaat ruhsatı sayısı 7.959'dur. Bunların 79'u gürültü oluşturma açısından daha büyük potansiyel taşıyan

¹ Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, *Çevre Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İGDAŞ, 1997), 41-42.

² İstatistiklerle Ankara 2015, (Ankara: Ankara Kalkınma Ajansı, 2016), 12-13.

³ 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, (Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1929), 17.

⁴ Sinan Burat, "Yeşilyollarda Hareketle İstirahat: Jansen Planlarında Başkent'in Kentsel Yeşil Alan Tasarımları ve Bunların Uygulama ve Değiştirilme Süreci (1932-1960)," *İdeal Kent* 2, sayı 4 (Eylül 2011): 119.

sınai yapı ruhsatıdır.⁵ Bu sayılara doğal olarak gecekondü sayısı dâhil değildir. Ankara’da 1971-1973 yıllarını kapsayan bir başka üç yıllık dönemde ise kısmen ya da tamamen biten yeni ve ilave yapı sayısı 12.849’dur. Bu döneme ait inşaatına ruhsat verilen sınai yapı sayısı ise 48’dir.⁶ 1976 yılına gelindiğinde Ankara’da sadece bu yıl 2.364 inşaat ruhsatnamesi olan yeni ve ilave yapı inşa edilmiştir ki bunun 110 adedi sınai yapıdır.⁷ Bu verilen sayıların içinde konut ve sınai yapılar dışında ticari, sosyal ve dini yapılar da yer almaktadır. Giderek artan bu imar ve inşaa faaliyetleri, şehirlerde gürültü kirliliğinin önemli bir ayağını oluşturmuştur. Öte yandan büyüyen şehirlerde gürültünün sorun olarak ortaya çıkmasına sebep olan diğer önemli bir unsur motorlu taşıt sayısının artmasıdır.

Türkiye’de bilhassa büyük şehirlerde artan motorlu taşıt sayısı, kuşkusuz kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla ile yakından ilgilidir. 1960 yılında 1.708 lira olan kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla, dolar cinsinden 359 dolara denk geliyordu. 1980 yılında ise kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla 117.706 liraya gelmiş dolar olarak da bunun karşılığı 1.518’i bulmuştur.⁸ Hem iktisadi anlamdaki bu iyileşme hem de teknolojik bazı kolaylıklar, insanların motorlu taşıtlara erişim imkânını arttırmıştır. Nitekim Ankara’da yıllara göre motorlu araç sayısındaki değişim, bunu doğrular nitelikteydi: 1964 yılı 35.000, 1965 yılı 47.381, 1966 yılı 50.201, 1967 yılı 54.420, 1968 yılı 58.064, 1970 yılı 70.000, 1976 yılı 135.000.⁹

Artan nüfus, büyüyen kentler, çoğalan araç sayısı modern dönemin önemli bir problem olarak gürültü kirliliğini insanların hayatına sokmuştur. Ankara Tıp Fakültesi akademisyenlerinden olan Övat Güray erken denebilecek bir tarihte Ankara’da baş gösteren gürültü kirliliği konusunu incelemiş ve 1962 yılında Ankara Tıp Fakültesi Mecmuası’nda araştırma sonuçlarını kaleme almıştır. Güray, Ankara’nın aldığı büyük göçle büyüdüğünü, buna paralel olarak inşaat ve trafiğin de arttığını belirtmiştir. Tabiatıyla gürültü, şehrin belli noktalarında diğer yerlere nazaran daha belirgin duruma gelmiştir. Ankara’da yapılan ölçümler neticesinde Ulus toptancı hali ve sebzeçiler hali civarında gürültü 70 desibeldir¹⁰ ki zaman zaman bunun 90 desibele çıktığı ifade edilmiştir. Yine çeşitli yerlerdeki pazarlarda ses seviyesinin 70-90 desibel arasında değiştiği müşahade edilmiştir. Bunlara nazaran daha az ses seviyesinin ölçüldüğü pasajlar vardır. Buralarda genellikle 50-60 desibel aralığında ölçümler alınmıştır. Ulus ve Kızılay postanelerinin olduğu yerlerde 76-80 desibel olan çıktılar alınmıştır. Sanayi tesislerinde yapılan ölçümlerde; Orman

⁵ İnşaat İstatistikleri 1963-1965, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969), 4-5.

⁶ İnşaat İstatistikleri 1971-1973, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1976), 4-5.

⁷ İnşaat İstatistikleri 1976, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1980), 2.

⁸ 100 Yılın Göstergeleri, (Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2023), 771-772.

⁹ Hasan Akyar, “Ulaşım, Konut ve Yakıt Sorunu, Yerleşim Yoğunluğu ve Neden Olduğu Kirlilik”, *Hava Kirliliğine Son Kongresi* (Ankara: 1977), 26.

¹⁰ Desibel, duyulan ses basıncının şiddet derecesinin ölçü birimidir. Bunu ölçen aletler vardır. Bkz. Necmettin Çepel, *Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Türkiye Erozyonla Mücadele Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı Yayınları, 1996), 54.

Çiftliği Pastörizasyon Fabrikası, Et ve Balık Kurumu Mezbahası, Dış Kapı Sanaayi Çarşısı, oto tamir atölyeleri, oto yıkama ve benzin istasyonları, havagazı işletmeleri, Anafartalar Tenekeçiler Çarşısı, Gülveren Marangoz Atölyeleri, Askeri Ekmek Fabrikası gibi örneklerde ses seviyesinin 70 desibelin üzerinde ama genellikle de 90-120 desibel arasında değişkenlik göstermekte olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan Ulus, Kızılay, bakanlıklar ve otobüs durakları hususiyetle iş giriş ve çıkış saatlerinde 66-68 desibel aralığında ses seviyesine sahiptir. Bahçelievler, Dikmen, Keçiören, Çankaya, Etlik ve Kavaklıdere gibi semtlerde gürültü nispeten az olmakla beraber hafta sonları buralarda ses seviyesinin arttığı gözlenmiştir. Adı geçen yerlerde hafta içi ise 66 desibelin üzerine çıkmayan bir ses seviyesi vardır. Övat Güray, Ankara'da gürültü açısından dikkate değer yerler olarak, 70 desibelin üzerinde ses seviyelerinin olduğu trafik bölgelerini ve satıcı seslerinin yer aldığı mevkileri göstermiştir. Güray, Ankara genelindeki bu ölçüm sonuçlarını anlamlandırabilmek için de bu konuda dünyada özellikle gelişmiş ülkelerdeki standartları vermiştir. Buna göre İngiltere'de gürültü ile ilgili belirlenen sınır 40-50 desibeldir. Aynı sınır Amerika ve İsveç için de geçerlidir. İncelemesinde, gürültünün hangi boyutunun tehlike oluşturduğuna dair kesin bir bilginin olmadığına temas eden akademisyen, bununla birlikte uzmanların 90 desibelin üstü konusunda fikir birliği içinde olduğunu belirtmiştir. İşitme kaybının oluşacağı had ise 110 desibelin üstüdür.¹¹ Aynı konuda yaklaşık on yıl sonra yine bir yazı kaleme alan Övat Güray, önceki araştırmasıyla elde ettiği çıktıları yeni bulguları ile kıyaslamış ve bina içi gürültülerinin ekseriyetle 4-5 desibel, inşaat trafik gürültülerinin ise 8-15 desibel kadar arttığını ortaya koymuştur.

Konu üzerinde ehemmiyetle duran akademisyen Övat Güray'ın 1971 yılına ait araştırma sonuçlarına ait detaylar şu şekildedir: Ankara'nın merkezi yerlerinde örneğin Ulus, Kızılay, Bakanlıklar, Dışkapı, Dikimevi ve Kurtuluş meydanlarında 60-64 desibel arasında ölçüm sonuçları alınmıştır ancak bu sadece 10.30-12.00 ile 14.00-16.00 saatlerini ölçümleyen çıktılardır. Aynı yerlerde 8.00-10.30, 12.00-14.00 ve 16.00-19.00 arasında sürekli olarak 78-80 desibelin altına düşmeyen hatta bazen 90 desibele erişen ses seviyeleri ölçülmüştür. Şehrin daha sakin mntıkalarında ise trafiğin oluşturduğu gürültünün seviyesi 60-65 desibel civarındadır. Buralarda da 75 desibele kadar varan gürültü seviyeleri ölçüldüğü zamanlar olmuştur. Ankara'da olması gereken değer çok üzerinde bina içi ses seviyeleri ölçülmüştür. Bina içi 40 desibel olması gereken ses seviyesi 60 desibel hatta zaman zaman 75 desibeldir. Yazar aynı şeyin sokaklar için de söylenebileceğini belirtir. Öte yandan trafiğin yoğun olduğu zamanlarda bile ses seviyesi 80 desibel olması lazımken Ankara trafiğinde bu değer 90-96 desibel aralığındadır.¹²

Ankara'daki gürültü kirliliğini 1976 yılında Peyzaj Mimarlığı Dergisi'nde

¹¹ Övat Güray, "Ankara'nın Gürültü Problemi," *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 15, sayı 2 (1962): 154-159.

¹² Övat Güray, "Ankara Şehrinde Gürültü Problemi," *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 24, sayı 3 (1971): 577-580.

kaleme alan Murat Ertuğrul Yazgan, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Hijyen ve Koruyucu Hekimlik Kürsüsünün gürültü seviyesi ölçüm çıktılarını vermiş ve yoğun trafikli bölgeler olan Kızılay'da 80-90 desibel, Kurtuluş'ta 80-85 desibel, Ulus'ta 80-90 desibel seviyelerinin ortaya çıktığına işaret etmiştir. Ölçümlerin 09.00-10.00 saatleri ile 15.00-16.00 saatleri arasında yapıldığına değinen yazar, ilgililerin; ana karayolları üzerinde meskenlerin bulunduğu sahhalarda bilhassa kamu kuruluşları ve eğitim kurumlarının olduğu noktalarda trafik gürültüsünün engelleyici hiçbir tedbiri almadığını saptamıştır.¹³

2. İstanbul'da 1960-80 Arası Dönemde Gürültü Kirliliği

Türkiye'nin en büyük şehri İstanbul, çevresel koşulların bozulmasından payına düşeni almıştır. İstanbul; Osmanlı Devleti'ne asırlarca başkentlik yapmış olması hasebiyle hem siyasetin hem kültürün hem ticaretin hem de sanayinin odağı olmuştur. Bahsi geçen bu etkenler çok eski devirlerden beri İstanbul'a devamlı göçü tetiklemiş bu da gürültü kirliliğinin en önemli kaynaklarından olan nüfus artışını beraberinde getirmiştir. İstanbul nüfusu 1927 yılında 806.863 iken 1965 yılında üç kat artmış ve 2.293.823'ü bulmuştur. Aynı dönemde Türkiye nüfusu ise 13.6648.270'ten 31.391.421'e ulaşmıştı. Görüldüğü gibi bu dönemde Türkiye nüfusunda da çarpıcı bir artış vardır fakat İstanbul ile mukayese edilecek ölçüde değildir. Üstelik İstanbul nüfusu artışı sonraki dönemlerde devam etmiş, 1970 yılında 3.019.032, 1975 yılında 3.904.588 ve 1980 yılında 4.741.890'a varmıştır.¹⁴

İstanbul'daki hızlı nüfus artışı, pek tabidir ki beraberinde büyük bir konut ihtiyacını doğurmuştur. Ne var ki bu alandaki hazırlıksızlık ve plansızlık, çarpık kentleşmenin oluşum sürecini hızlandırmıştır. Çarpık kentleşmenin, çevre üzerinde büyük çaplı olumsuz tesirler oluşturduğu bilinmektedir. Çevresel açıdan bitki örtüsünün tahribi, alt yapı hizmetlerinin kifayetsiz kalışı, hava kirliliği vb. gibi oluşan pek çok problem bir yana, sadece gürültü kirliliği bile ölçüsüz büyümenin doğurduğu sakıncalar üzerinde önemle durulması gerektiğini işaret ediyordu. Ne var ki pek çok sorunla mücadele eden idareciler, gürültü kirliliği gibi meselelere kayıtsız kalmıştır. Bu dönemde İstanbul'da gürültünün kaynaklarından olan imar ve inşaa faaliyetleri büyük bir hızla ilerliyordu. 1967 yılında İstanbul'da ruhsatnamesi olan yeni ve ilave yapı sayısı 7.479'dur.¹⁵ 1976 yılına gelindiğinde ruhsatnamesi olan ve içerisinde konutların yanında ticari ve sınai yapıların da yer aldığı yeni ve ilave yapı sayısı 10.692'ye erişmiştir.¹⁶ Bunlar belirtildiği gibi ruhsatnamesi olan yapılardır. Bir de bunların yanında siyasi, sosyal ve ekonomik boyutları olan ve gürültü kirliliği ile beraber başka pek çok sorunu doğuran gecekondu yapıları vardı.

¹³ Murat Ertuğrul Yazgan, "Ankara Kentinden Çıkan Ana Karayollarının Çevresindeki Yerleşim Alanları İçin Ortaya Koyduğu Gürültü Sorunu ve Bu Sorunun Çözümünde Yeşil Planlamadan Yararlanma," *Peyzaj Mimarlığı* 7, sayı 1 (1976): 5-8.

¹⁴ İbrahim Gökburun, "İstanbul'da Nüfusun Gelişimi ve İlçelere Dağılımı (1950-2015)," *Journal of Anatolian Cultural Research* 1, no. 3 (2017): 112.

¹⁵ İnşaat İstatistikleri 1966-1969, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1976), 14.

¹⁶ İnşaat İstatistikleri 1976, 4.

Öyle ki yasa koyucu gecekondularının yarattığı problemlerin üstesinden gelebilmek için 1966 yılında 775 sayılı Gecekondular Kanunu'nu çıkarmıştı. Kanun sarıh bir biçimde yasaklamış olmasına karşın İstanbul'da gecekondularının önüne geçememiştir. 1966 yılından itibaren 6 sene içinde sadece İstanbul'da, 100'den fazla gecekondular mahallesi ve 55 bin civarında gecekondular yapılmıştır.¹⁷ Bu inşaatların çevre üzerinde gürültü açısından istenmeyen manzaralar yaratacağı açıktır. Ne var ki İstanbul, Başkent Ankara'dan farklı olarak sanayi faaliyetlerinin de yoğunlaştığı bir şehir olarak ortaya çıkmıştı. Endüstriyel faaliyetler şehrin periferisinde değil de uzun yıllar Haliç ve İstinye örneklerinde olduğu gibi şehrin orta yerinde icra edilince haliyle gürültü kirliliği açısından yine sorunlu haller meydana gelmiştir. İstanbul'da özellikle boğaz çevresinde gürültü kirliliği açısından önemli bir etken olan sanayi tesislerinin sayısını tespit etmek, ele alınan konu için önemli olacaktır.

İstanbul Nazım Plan Bürosunun 1968 yılı sonunda yaptırdığı sanayi anketi sonuçları İstanbul boğaz çevresinde dağılım gösteren sanayi faaliyetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Ondan fazla işçi çalıştıran işyerlerinin sayısı boğazı oluşturan 4 ilçede şöyledir:

Tablo 1. Boğazı Oluşturan Dört İlçede Ondan Fazla İşçi Çalıştıran İşyerleri Sayısı

	Tabanda kapladığı alan m ²	İşçi Sayısı	İşyeri Sayısı
Beşiktaş	127.374	3.090	27
Sarıyer	108.652	2.324	8
Batı Yakası Toplam	236.026	5.414	35
Üsküdar	163.185	1.898	10
Beykoz	243.943	5.262	5
Anadolu Yakası Toplam	407.128	7.160	15
Boğaz Toplam	643.154	12.576	50

Kaynak: Rıfık Arslan, “Boğazın Bugünkü Ekonomik Yapısı”, İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu, (İstanbul: Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, 1973), 94.

Tabloda verilen bu sanayi tesislerinin yalnız boğaz çevresindekiler olduğu dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Bu elli tesisin yıllara göre kurulduğu zaman aralıklarının dağılımı şu şekildedir:

¹⁷ Güngör Gönültaş, “Yasağa Rağmen 55 Bin Gecekondular Yapıldı,” *Peyzaj Mimarlığı*, sayı 3-4 (1972): 52.

Tablo 2. Boğaz Çevresindeki Dört İlçede Sanayi Tesislerinin Kurulduğu Yıllar ve Sayıları

1923 Öncesi	1924- 1940	1941- 1944	1945- 1950	1951- 1955	1956- 1960	1961- 1965	1966-1968
5	5	6	7	12	7	6	2

Kaynak: Rıfki Arslan, “Boğazın Bugünkü Ekonomik Yapısı”, İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu, (İstanbul: Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, 1973), 95.

İstanbul’da 1964 yılında onaylanan Sanayi Nazım Planı’nda Boğazdaki sanayi dondurulmuş, yalnız İş Kanunu’nda belirtilen zorunlu tesislere izin verilmiş, yeni kuruluşların inşa edilmesi yasaklanmıştır.¹⁸ Ancak bu tür emir ve yasaklara ne ölçüde riayet edildiği müphemdir. Bilinen bir şey varsa o da İstanbul’un yıllar içinde büyük bir hızla büyümesi ve bunun neticesinde de kentsel alanlar ile endüstriyel alanların iç içe geçmesidir.¹⁹ Bunu gayet vazih bir biçimde ortaya koyan tablo, İstanbul’un ilçelerinde imalat sektöründe faaliyet yürüten iş yeri adedini gösteren tablodur ki bu, 1970’li yılların ortasındaki bir akademik çalışmada verilmiştir.²⁰

Tablo 3. İstanbul’un İlçelerinde İmalat Sektöründe Faaliyet Yürüten İş Yeri Adedi

İLÇELER	İş Yeri Adedi	İşyeri % Oranı
Eminönü	199	17.0

¹⁸ Rıfki Arslan, “Boğazın Bugünkü Ekonomik Yapısı”, İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu, (İstanbul: Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, 1973), 94-95.

¹⁹ Esasında civarında ikamet eden halkın sıhhat ve istirahatini ihlâl eden müesseseler ve atölyeler, 1593 sayılı ve 1930 tarihli Umumi Hıfzıssıhha Kanun’da 3 kategoride toplanmıştı. Bu kanun kapsamında Birinci Sınıf Müessese başlığında değerlendirilebilecek olan ve hususi meskenlerden mutlaka uzak bulundurulmaları icap edilen tesislerin kapatılması yetkisi Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine verilmişti. Birinci Sınıf Müesseseler- Özel meskenlerden mutlaka uzak bulundurulmaları icap edilenlerdir. İkinci Sınıf Müesseseler- Özel meskenlerden mutlaka uzaklaştırılması icap etmemekle beraber müsaade verilmezden önce civarında ikamet edenlerin sağlık ve istirahatleri üzerine gerek tesisatları ve gerekse vaziyetleri itibarı ile bir zarar doğurmayacağına dair kanaat oluşması için inceleme yapılması gereken müesseseler. Üçüncü Sınıf Müesseseler- Meskenlerin yanında kalabilmekle beraber yalnız sıhhi nezarete tâbi tutulması icap eden müesseselerdir. Kanunun 270. Maddesi; “üç sınıf müessese ve atölyelerin bir listesi Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletince İktisat Vekâletinin de mütaaleası alınmak şartile tanzim olunur.” demekteydi. Birinci sınıf müesseselerin tesisi için ancak Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletince müsaade olunur ve İktisat Vekâletine bilgi verilir. İkinci ve üçüncü sınıf müesseselerin tesisi için yerel sağlık memurlarının uygundur raporları üzerine mahalli en büyük mülkiye memuruna resmi müsaade verilir ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletlerine bildirilir. Birinci sınıf müesseseler ve atölyeler civarında ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletince tasdik edilecek mesafe dahilinde meskenler veya insanların ikametine mahsus diğer mahallerin bulunması yasaktır. Bu Kanunun yayımlandığı tarihte mevcut olup civarında ikamet eden halkın sağlık ve istirahatlerini ihlâl eylediği yerel sağlık memurlarının raporu ve Vilâyet İdare Heyetinin onayı ile ortaya çıkan birinci sınıfa dahil müesseselerin İktisat ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletleri kararı ile nakli ve sahibinin karşı koyması halinde engellenmesi uygundur. Bkz. Resmi Gazete 1489, (6 Mayıs 1930), 8908.

²⁰ Ahmet Ayalp, İstanbul’da Atmosfer Kirlenmesi Büyük Şehirlerimizde Atmosfer Kirlenmesi için Bir Araştırma Modeli, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1976), 10.

Eyüp	181	15.5
Beyoğlu	169	14.4
Fatih	151	12.9
Şişli	139	11.8
Zeytinburnu	112	9.5
Bakırköy	59	5.0
Kartal	39	3.3
Beşiktaş	37	3.2
Kadıköy	32	2.7
Üsküdar	2	1.9
Sarıyer	14	1.2
Beykoz	9	0.9
Bilinmeyen	6	0.7

Kaynak: Ahmet Ayalp, İstanbul'da Atmosfer Kirlenmesi Büyük Şehirlerimizde Atmosfer Kirlenmesi için Bir Araştırma Modeli, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Doktora Tezi, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1976), 10.

İlgililerin sanayi kuruluşu tanımı içine aldıkları yapılar hangi kriterlerle belirlenmiştir? Bunun sübjektif değerlendirmeler içermesi kaçınılmazdır fakat büyük ya da küçük ölçekli olması fark etmeksizin imalat sektöründeki her bir yapının böylesi bir biçimde İstanbul'un yerleşim alanlarının ortasında konuşlanmış olması, başta gürültü olmak üzere pek çok açıdan çevreye rahatsızlık verdiği kabul edilebilir. 1973 yılında Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneğinin tertip ettiği "*İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu*" adlı toplantıya iştirak eden akademisyen Nevzat Kor, nüfusu 3 milyonu bulan İstanbul'da sanayi kuruluşu sayısının 3.500'e ulaştığını ifade etmiştir.²¹ Bu kuruluşların önemli bir bölümü çok eski devirlerden beri Haliç çevresinde inkişaf etmişti ve yetkililer çok yönlü menfi tesire haiz olan endüstriyel kuruluşları buradan çıkarmaya gayret ediyordu.²² Gerek Haliç çevresinde gerekse

²¹ Nevzat Kor, "Boğaziçi ve Çevresinde Su Kaynaklarının ve Denizin Kirlenmesi", *İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu*, (İstanbul: Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, 1973), 295.

²² İstanbul Nazım Planında öngörülen Boğaz ve Haliç çevresindeki sanayi tesislerinin kaldırılması amacına muvafık olarak Tuzla Aydın Koyu, 22/9/1969 tarihinde 6/12421 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla özel sektöre dağıtılmak üzere Gemi İnşa Sanayi Bölgesi olarak tespit edilmiştir. Boğaz ve Haliç çevresinde gemi inşası, gemi onarımı, gemi donatımı ve gemi çekek faaliyetlerinin deniz kirlili-

İstanbul'un diğer bölgelerindeki sanayi kuruluşu verilerini nazarı itibara aldığımızda, bilhassa yoğun nüfus alanlarındaki endüstriyel kuruluşların çevrede gürültü kirliliği oluşturduğu kabul edilebilir.

Diğer taraftan gürültü kirliliği açısından iş bu kadarla bitmez. Tıpkı Ankara'da olduğu gibi refah seviyesinin yükselmesine bağlı olarak İstanbul'da da motorlu araç sayısı artmış ve bu da gürültü kirliliği açısından İstanbul'da manzarayı büsbütün kötü hale getirmiştir.

Türkiye'de 1950-1980 arası dönemde kişi başına düşen gelirin artış hızı ortalama % 3.1'dir.²³ Gayrisafi Milli Hasıla Büyüme hızının 1964 yılında %14.8'e yükseldiği dahi görülmüştür.²⁴ İktisadi anlamda görece bu iyileşme gecikmeli de olsa motorlu taşıt sayılarına yansımıştır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-77) ifade edildiği üzere 1968 yılında Türkiye'de 1.000 kişiye 9 motorlu araç düşmekteydi. 1.000 kişiye düşen motorlu taşıt sayısı bakımından 1968 yılı durumuna göre Türkiye mukayese edildiği 16 ülkeden sadece Pakistan, Hindistan ve Suriye'den daha yüksek bir değere sahip bulunmaktadır.²⁵ Durum bu merkezdeyken 1973 ile 1976 arası dönemde motorlu araç sayısı % 66 oranında artmış ve bunun % 42'si ise İstanbul'un da içinde olduğu 3 büyük kentte yoğunlaşmıştır.²⁶ Esasında İstanbul daha 1930'larda motorlu araç sayısı bakımından Türkiye'deki toplam araç sayısının önemli bir bölümüne malik durumdaydı. Örneğin 1935'te Türkiye'deki mevcut 4.349 otomobilin 1.815'i yani takriben %41'i İstanbul'daydı. Aynı yıl İstanbul, Tür-

---

gine mahal vermemesi ve çevreyi bozmaması için kamu kuruluşlarındaki hariç tutulmak üzere özel sektörün bu yoldaki eylemlerinin yasaklanması, Ulaştırma Bakanlığının 8/9/1982 tarih ve Liman ve Deniz İşleri Genel Müdürlüğü'nün 812-1/4765/15435 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulunca 20/9/1982 tarihinde kararlaştırılmıştı. Bkz. BCA Fon Kodu: 30-18-1-2 Yer No: 461-538-3.; Bunun yanında bu gemi inşa faaliyetlerinden ayrı olarak İstanbul Haliç çevresinde bulunan diğer sanayi tesislerinin de çarpık kentleşmeye, hava ve Haliç kirliliğine sebep olduğu bilinmektedir. Uzun zamandır halli için çareler aranan bu sorunun çözülmesi için İstanbul Valiliği çalışmalar yapıp bir rapor neşretmiştir. Bu raporda adı geçen çevrede 696 adet küçük büyük sanayi imalat ve depolama tesisi bulunmaktadır. Raporda bunlardan 548'inin buradan taşınması öngörülmektedir. Bu tesislerin nakli için Sanayi ve Ticaret Bakanlığının kredisi ile kurulmakta olan Çerkezköy ve Bilecik Organize Sanayi Bölgeleri ile kuruluş çalışmalarına başlanacak olan Kurtköy veya Gebze Organize Sanayi Bölgeleri ile Gebze Küçük Sanayi Sitesi alternatif olarak belirlenmiştir. Bu 548 tesisin nakilleri için 1983 yılı itibarıyla 61 milyar 599 milyonluk bir maliyet tespit edilmiştir. Konu hakkında görüşü alınan DPT, Çerkezköy ve Bilecik Organize Sanayi Bölgeleri ile Gebze Küçük Sanayi Sitesini nakiller için münasip 3 yer olarak belirtmiştir. Zira DPT kurulması planlan Gebze Organize Sanayi Bölgesinin en az 6-7 yıl zaman alacağını ifade etmiştir. Oysa bu projenin ivedilikle hayata geçirilmesi gereken bir keyfiyet arz ettiği dikkate alınarak belirtilen 3 bölgenin bu iş için muvafık olacağı belirtilmiştir. Bunun üzerine Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Küçük Sanatlar ve Sanayi Bölgeleri ve Siteleri Genel Müdürlüğü Gebze Organize Sanayi Bölgesinin rezerv bölge olarak düşünülmesinin yararlı olacağı yönünde görüş serdetmiştir. Bu minval üzere mezkûr tesislerin, Çerkezköy ve Bilecik Organize Sanayi Bölgeleri ile Gebze Küçük Sanayi Sitesine nakilleri için Küçük Sanayi Siteleri Yapı Kooperatiflerince sağlanan şartlarla kredi verilmesi DPT'nin uygun görüşü ile Sanayi ve Ticaret Bakanlığı yazısı doğrultusunda 04.10.1984 tarihinde Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır. Bkz. BCA Fon Kodu: 30-18-1-2 Yer No: 517-270-2.

²³ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 248.

²⁴ *Cumhuriyet Ansiklopedisi (1961-1980)*, (İstanbul: YKY, İstanbul, 2003), 3: 103.

²⁵ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-77, (Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, t.y.), 597.

²⁶ Türkan Arıkan, "Hava Kirliliğinin Ekonomik Sonuçları", *İktisat Dergisi* 23, sayı 169 (1978): 26.

kiye'deki toplam 747 otobüsün ise 173'üne sahip durumdaydı.²⁷ İlerleyen yıllarda da hem nüfus hem de motorlu araç sayısı İstanbul'da çarpıcı bir artış göstermiştir. 1957 yılında İstanbul'da otomobil, otobüs, kamyon ve motosiklet sayısı 24.181 iken, bu motorlu taşıtların sayısı 1965 yılında 54.566'ya çıkmıştır.²⁸ İstanbul'da 1977 yılında ise yukarıda belirtilen araç türlerine kamyonet, minibüs, özel nitelikli taşıtlar ile yol ve iş makinalarının eklenmesiyle ortaya çıkan motorlu taşıt sayısı 238.555'tir.²⁹ Bütün bu verileri İstanbul'daki gürültü kirliliğinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Gazeteler daha 1931 yılında İstanbul için "Şehir Gürültüden Kurtulabilir mi? başlığıyla haber yapmışlardı.³⁰ Bilhassa motorlu taşıtların İstanbul'da yarattığı gürültü kirliliği erken denebilecek tarihlerde zuhur etmişti. O kadar ki 1949-1957 yılları arasında İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı olan Fahrettin Kerim Gökay, 1952'de İstanbul'da motorlu taşıtların yarattığı gürültü kirliliğini önlemek için klakson çalınmasını yasak etmiştir. Polislerin konulan kurallara uymayanlara yazdıkları para cezaları sayesinde Haseki Hastanesine bir kat inşa ettirilmiş, buraya da "klakson katı veya klakson pavyonu" denmişti. Gökay'ın görevinin sonlandığı yıl olan 1957 yılına kadar devam ettirilen bu başarılı uygulama, gürültü kirliliği ile karşı karşıya kalan dünyanın diğer büyük şehirlerine de emsal teşkil etmiştir. İstanbul örneğinden ilham alan Paris, Roma ve New York gibi şehirler, motorlu taşıtlarından kaynaklanan gürültü kirliliğine karşı kısıtlayıcı hükümler ihdas etmişlerdi.³¹

İstanbul'da imar/inşa ve sınai faaliyetler ile motorlu taşıtların yol açtığı gürültü kirliliği, 1960'lı yıllarda gürültü kirliliği ölçüm sonuçlarına yansımıştır. Hikmet Altuğ ve Orhan Sunar, 1967 yılında Mediko-Sosyal Sağlık Dergisi için kaleme aldıkları araştırma yazısında, uzman isim Krister'den bahsetmiş ve onun belirli bir süre 86 desibelin üzerinde sese maruz kalan kulakların bundan zarar gördüğü görüşüne yer vermişti. Yazarlar bu konuda İstanbul'da bir araştırma yapılarak gürültü sorununun mahiyetini ortaya koymuştur. Trafik çok yoğun ya da sakin saatlerinin dışında yoğunluğun ortalama bir durum arz ettiği 14.00-16.00 saat dilimleri arasında ölçümler yapılmıştır. 1967 yılında aktarılan verilere göre ortalama olarak 80-90 desibel arasında değişiklik gösteren değerler bazı Avrupa şehirlerinden bir hayli yüksektedir. Örneğin Batı

²⁷ Ercan Karakoç, "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Ulaşım", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 6: 517.

²⁸ *Kara ve Deniz Taşıtları Kabotaj, Milletlerarası Deniz Trafik ve Nakliyatı 1965*, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1967), 10. Aşağı yukarı aynı dönemde Türkiye genelinde de motorlu araç sayısı dramatik bir yükseliş göstermiştir. 1950 yılında Türkiye'de motorlu kara nakil araç sayısı 32.564'tür. 10 yıl sonra 1960 yılında ise bu sayı 114.208'e ulaşmıştır. Bkz. Fatih Aydın, Muhammed Oral, "Türkiye'de Karayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi", *Journal Of Awareness* 3, no. 5 (2018): 261.

²⁹ *Motorlu Kara Taşıtları İstatistikleri 1976-1980*, (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1984), 2-4.

³⁰ *Son Posta Gazetesi*, (5 Teşrinisani 1931), 2.

³¹ Ali Satan, İstanbul'un 100 Yılı, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2012), 88.; Ayrıca Fahrettin Gökay'ın bu konu üzerinde önemle durduğunu gösteren bir diğer gelişme, İstanbul'da gürültü ile mücadele derneği kurmayı önermesidir. Gelen yüksek sayıda müspet talep doğrultusunda böyle bir derneğin kurulması kararı alınmıştır. Bkz. Fahrettin Kerim Gökay, "Çağdaş Canavar: Gürültü," *Tıp Dünyası* 43, sayı 2 (1970): 79-80.

Avrupa’da aynı saatlerde bu değerler 65-85 desibel arasındadır. Doğu Avrupa şehirlerinde mesela Vitebesk kentinde 1962 yılında yine aynı saatlerde yapılan ölçümlerde gürültü aralığı 75-85 desibel arasında çıkmıştır. Vitebesk kenti için ölçümleri yapan Zorin adlı araştırmacı, şehirlerde gürültüyü azaltmanın etkili yollarından biri olarak geniş meydan ve bulvarların yapılmasını önermiştir. Fakat İstanbul özelinde konu incelendiğinde, gürültünün yüksek olduğu yerler arasında Taksim, Sirkeci ve Eminönü gibi meydanlar vardır. Altuğ ve Sunar’ın 1967 yılında verdiği bilgiye göre; Taksim’de gürültü merkezde 80 desibel, Harbiye yönünde 83 desibel, İstiklal Caddesi yönü 87 desibel, Sıraselviler yönü 85 desibeldir. Eminönü polis noktası 87 desibel, Mısır Çarşısı kapı önü 89 desibeldir. Sirkeci polis noktası 80 desibel, Eski tramvay caddesi köşesi 85 desibeldir. Bu meydanlardaki gürültünün yüksek seviyesi adı geçen meydanların küçüklüğü ve düzensizliği ile alakalı olsa gerektir. Öte yandan İstanbul’un cadde ve farklı noktalarından alınan diğer ölçüm sonuçları da dikkate değerdir. İstiklal Caddesi 83 desibel, Halaskargazi Caddesi 82 desibel, Sirkeci Gar girişi 73 desibel ve Piyerloti Kahvesi 50 desibeldir. Yazarlar bütün bu verileri dikkate alarak İstanbul’da o günkü durumu alarm seviyesinde görmüştür.³²

Bu araştırmadan yaklaşık 10 yıl sonra bilhassa Ankara gürültü kirliliği üzerine araştırmalar yapmış olan akademisyen Övat Güray, 1977 yılında Hilmi Sabuncu ile beraber İstanbul gürültü kirliliği üzerine bir yazı kaleme almıştı. Araştırmacılar evvela gürültü açısından ülkelerin bir üst sınır belirleme ve bu konuda standartlar geliştirme yolunda adımlar attığından bahsetmiş ardından İngiliz, Amerikan ve İsveç standartlarına göre rahatsızlık sınırının 40-50 desibel olduğundan, evlerde ise geçilmemesi gereken sınırın daha aşağıda 30 desibel olduğundan bahsetmişlerdir. Yazarlar bundan sonra sözü İstanbul’a getirerek gürültü kirliliği açısından buradaki tabloyu ortaya koymuştur. İstanbul’un bazı noktalarının günün farklı zaman dilimlerine ait gürültü ölçüm sonuçları dikkate değerdir. Güray ve Sabuncu’nun 1977 yılında verdiği bilgiye göre; Saraçhane’de saat 09.15’te yapılan ölçümlerde 80,62 desibel, Dolapdere 13.40-15.50 saatleri arası yapılan ölçümler 78,51 desibel, Vatan Caddesi’nde 09.00-18.00 saatleri arasında yapılan ölçümlerde 66,18 desibel, Karaköy’de 09.30-18.10 saatleri arasındaki ölçümlerde 66,82 desibel ve Beyazıt’ta 09.30-17.00 saatlerindeki ölçümlerde 72,94 desibel neticeleri elde edilmiştir.³³ Bu sonuçlardan anlaşılan odur ki İstanbul’da gürültü; İngiliz, Amerikan ve İsveç standartlarına göre rahatsızlık verici boyuttadır.

3. Gürültüyü Önlemeye Yönelik Çabalar

3.1. Türkiye’de Gürültüyü Önlemeye Yönelik Çabalar

Türkiye’de İstanbul ve Ankara gibi büyük kentler, İkinci Cihan Harbi’nden sonraki hızlı büyümenin etkisi ile görece erken denebilecek tarihlerde gürültü

³² Hikmet Altuğ, Orhan Sunar, “İstanbul Şehir Gürültüleri”, *Mediko-Sosyal Sağlık Dergisi* 7, sayı 74 (1967): 36-39.

³³ Övat Güray, Hilmi Sabuncu, “İstanbul Şehrinde Çevre Sağlığı Yönünden Gürültü Problemi”, *Marmara Bölgesinde Çevre Kirlenmesi Semineri*, (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1977), 256-258.

sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. İstanbul'da daha 1952 yılında dönemin vali ve belediye başkanının, bu derdi çözmeye matuf adımlar attığına yukarıda değinilmişti. Mamafih gürültü meselesi, 1960 ve 1970'li yıllarda henüz kronik bir hal almadığından olsa gerek hükümet programlarında yer bulmamıştır. Sadece Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), probleme dikkat çekmiş ve *“Motorlu trafik araçlarının yoğun olduğu büyük kentlerdeki trafik gürültüsü ile, kentlerin içinde ve yakın çevresinde oluşan gürültü, kentte yaşayanlar açısından olduğu kadar çalışanların beden ve ruh sağlığı bakımından da giderek önem kazanmaya başlamıştır.”* ifadelerine yer vermiştir.³⁴ Ne var ki burada da konunun ehemmiyetine vurgu yapılmakla beraber bir yol haritası çizilmemiş, bir plan dâhilinde neler yapılabileceği ortaya konmamıştır. Zaten dönemin çevre odaklı sivil toplum örgütleri de diğer çevre sorunları yanında gürültü kirliliğini çok fazla ön plana çıkarmamıştır. Fakat 1978 yılında Türkiye Çevre Sorunları Vakfı olarak kurulan ve adını 1991 yılında Türkiye Çevre Vakfına dönüştüren gönüllü kuruluşu, ayrı bir yerde tutabiliriz. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, yayınlar vasıtasıyla kamuoyunu bilinçlendirmek gibi önemli bir misyon üstlenmiştir. Vakfın bu bağlamda 1979 yılında bastığı ilk eserin, gürültü meselesine temas eden Serpil Ural'ın yazdığı *“Gürültücü Ali”* adlı çocuk kitabı olması ayrıca önemlidir.³⁵ Bunun dışında 1972'de kurulan Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği'nin de diğer çevre sorunları yanında gürültü davasını ele alan bilimsel toplantılar ve yayınlar yaptığını belirtmek gerekir.³⁶ Yeterliliği konusu münakaşa edilebilir fakat dönemin idarecileri de bazı adımlar atmışlardı. Belli kanun maddelerinin ihdas edilmesi ve kentlerde yeşil alanların çoğaltılması düşüncesi, gürültü sıkıntısına çözüm bulmak adına ilk akla gelen çareler olmuştur. Yeşil alanların çoğaltılmasının özellikle Başkent Ankara'da gürültü sorununa çözüm olabileceği düşünülmüş ve bu konuda çeşitli adımlar atılmıştır.

Modern zamanlarda kent yaşamı, artık tahammül seviyelerinin üzerine çıkan gürültünün azaltılmasına yönelik çareler üretilmesini mecburi kılmıştır. Yeşil alan ve ormanların ne derece önemli olduğu burada bir kez daha ortaya çıkmıştır. Zira ağaçlık ve ormanlık alanların gürültüyü azaltan bir yanı olduğu araştırmalarla tespit edilmiştir.³⁷ İklimi onarıcı, şehirlere estetik açıdan değer katıcı, rekreasyon bakımından dinlendirici, gürültüyü azaltıcı ve trafiği düzenleyici işlevleri olan açık ve yeşil alanlar, aslında yapı stoku ile dolu kentlerde fiziki dengeyi sağlayan başat bir eleman olmuştur. 1928 yılında Ankara kent planı için açılan yarışmaya katılan Hermann Jansen de bu gerçekten hareketle, Ankara için köşegen şeklinde tasarladığı, Kutrani kelimesiyle ifa-

³⁴ Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-83, (Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, t.y.), 85.

³⁵ Gülizar Çakır Sümer, “Türkiye’de Çevre Bilincinin Gelişimine Katkıları Bakımından Türkiye Çevre Vakfı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12, sayı 2 (2007): 286.

³⁶ “Başlarken”, *Yaşamak İçin Çevreyi Korumak* 1 (1979): 3.

³⁷ Besalet Pamay, “Ormanlar ve Çevre”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 25, sayı 2 (1975): 23.

desini bulan yeşil kuşaklar öngörmüştür. Jansen'in 1932 yılında teslim etmiş olduğu planında, yeşil kuşaklar; araç ve yaya trafiğini birbirinden ayırarak, kent sakinlerinin okullara, parklara, spor sahalarına dumansız ve gürültüsüz ulaştırılmasını hedeflemişti.³⁸ Fakat hemen belirtmek gerekir ki öngörülen- den daha hızlı büyüyen Ankara ve İstanbul gibi kentlerde yeşil alanlar bu dönemde istenen seviyede arttırılamamış hatta kişi başına düşen yeşil alan miktarı yıllar içerisinde azalmıştır. Ankara'daki gürültü kirliliği için yeşil alan önerisi 1970'li yıllarda da gündeme getirilmiştir. Uzmanlar genişliği 30-35 metre olan, yüksekliği de 8 metre olan bitkiler tercih edilerek, bir yeşil perde oluşturulması ve bu sayede gürültünün 10-12 desibel azaltılmasını mümkün görmüştür. Yine aynı uzmanlar, Ankara'nın tabii koşullarını hesaba katarak, yerleşim alanlarının yollardan uzaklığı ve karayolları-peyzaj münasebetlerini değerlendirerek, 9.5-12 metre arası bir genişlikte yedi sıralı yeşil set oluşturulmasıyla gürültünün önlenebileceğini beyan etmişlerdir.³⁹ Ne var ki gürültü probleminin çare olarak düşünülen yeşil kuşak yaratma çabası; sınırlı, yetersiz ve akim kalmış dolayısıyla hayal olmanın ötesine geçememiştir.

Gürültü probleminin önüne geçmek için düşünülen diğer çözüm, kural ve kaideler koymak suretiyle gürültüyü yayan unsurları engellemektir. Türkiye'de muhtelif faaliyetler dolayısıyla ortaya çıkan gürültünün oluşturduğu rahatsızlığı önlemek için farklı kanunların içerisinde serpiştirilmiş bazı hükümler ihdas edilmişti. Örneğin 13 Mart 1926 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 546. maddesi, gürültü veya vellele etme suretiyle ahalinin rahat ve huzurunu bozan insanların 15 lira para cezası ile cezalandırılmasını öngörmüştür. Bu fiil gece yarısından iki saat önce vuku bulduğunda kesilecek ceza 30 liraydı.⁴⁰ Öte yandan aynı yıl çıkarılan 743 sayılı Türk Medeni Kanunu'nda da 661.madde; "*Bir kimse mülkünü kullanırken hele sınaî işler yaparken komşusuna zarar verecek her türlü taşkınlıklardan çekinmeğe mecburdur. Hususiyle mazarat veren ve gayrimenkulün mevki ve mahiyetine ve mahalli örfe göre komşu arasında hoş görülebilecek dereceyi geçen gürültüler ve sarsıntılar yapmak ve duman ve kurum ve rahatsızlık veren sair toz, boğu, koku çıkartmak memnudur.*"⁴¹ ifadesine yer vermiş ve bu kapsamda gürültünün çevreye getireceği zararları önlemeye çalışmıştır. Gürültü kirliliğini önlemeye yönelik bir diğer düzenleme, 1934 yılından çıkarılan 2559 sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun içerisinde 14. maddede yer almıştır: "*Şehir ve kasabalarda gerek mesken içinde ve gerek dışında saat 24 ten sonra her ne suretle olursa olsun civar halkının rahat ve huzurunu bozacak surette gürültü yapanlar polisçe menolunur.*"⁴² Yine gürültü konusunu ihtiva

³⁸ Burat, "Yeşilyollarda Hareketle İstirahat: Jansen Planlarında Başkentin Kentsel Yeşil Alan Tasarımları ve Bunların Uygulama ve Değiştirilme Süreci (1932-1960)", 106.

³⁹ Yazgan, "Ankara Kentinden Çıkan Ana Karayollarının Çevresindeki Yerleşim Alanları İçin Ortaya Koyduğu Gürültü Sorunu ve Bu Sorunun Çözümünde Yeşil Planlamadan Yararlanma", 8-9.

⁴⁰ Resmi Gazete 320, (13 Mart 1926), 1137.

⁴¹ Resmi Gazete 339, (4 Nisan 1926), 105.

⁴² Resmi Gazete 2751, (14 Temmuz 1934), 4141.

eden diğer bir yasa, 9/7/1956 tarihinde çıkarılan 6785 sayılı İmar Kanunudur ki, bunun 52. maddesi şu ifadeleri içermektedir: “*Arsalarda, evlerde ve sair yerlerde umum sağlık ve selametini ihlal eden, şehircilik, estetik veya trafik bakımından mahzurlu görünen enkaz ve birikintilerin, gürültü ve duman tevhit eden tesislerin, hususi mecra, lağım, çukur, kuyu...ve benzerlerinin mahzurlarının giderilmesi...ilgililere tebliğ olunur. Tebliğde belirtilen müddet içinde tebliğe riayet edilmediği takdirde belediyece mahzur giderilir ve mahzuru tevhit edenlerin faaliyeti men edilir.*”⁴³ Görüldüğü üzere İmar Kanunu 52. madde ile şehircilik açısından, estetik nazarından veya gürültü üretmesi bakımından sakıncalı görülen yapıların ortaya çıkmasını yasaklamaktadır. Bu türden farklı yasaların içerisinde, muhtelif tarihlerde tanzim edilmiş gürültü meselesi ile alakalı hükümleri bulmak, çoğaltmak mümkündür. Örneğin Sina Cimcoz 1977 yılında “*Yargı Dergisi*” için kaleme aldığı yazısında, “*Karayolları Trafik Kanunu*”ndan bahsetmiştir. Kanun’un 35. maddesi nakil vasıtalarının ses cihazlarının ummun rahatını bozacak surette olmaması gerektiğini emretmektedir. Aksi halde 5 lira para cezası ile karşı karşıya kalınmaktadır.⁴⁴

Bunların dışında gürültünün önemli bir kaynağı olan sanayi kuruluşları ile ilgili hükümleri kapsayan yasal düzenlemelerden de bahsetmek gerekmektedir. Yerleşim yerlerinin yakınındaki gayri sıhhi müesseseler, 1930 yılında çıkan 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile 3 sınıfa ayrılmıştır. 269. madde bu sınıflamada 1. sınıfta yer alan gayri sıhhi işletmelerin ruhsat verme işini Sağlık Bakanlığına, 2. ve 3. sınıfta olan gayri sıhhi işletmelerin ruhsat verme işini de mülki idare amirlerine yani kaymakam ve valilere vermiştir.⁴⁵

Bahsi geçen yasalardan başka, pek çok yönetmelik, talimatname ve yönergenin çıkarıldığını da belirtmek yerinde olacaktır. Fikri Göçeer 1968 yılında İller ve Belediyeler Dergisi’nde kaleme aldığı yazıda, İstanbul Zabıta Talimatnamesi’nin, halkın huzur ve rahatını bozacak çalgıcılık faaliyetlerini, hoparlörlü araçlarla reklam ve satış yapılmasını, müşteri çekmek için bağırıp çağırılmasını, çevreyi rahatsız edecek ölçüde yüksek sesle konuşulup, gülünmesini men ettiğini yazmıştır. Ankara Belediyesi Zabıt Talimatnamesi’nde ise gece 24.00’den sabah 08.00’a kadar evlerde sokaklarda gürültü yapmak, şikâyet konusu olabilecek derecede muhtelif müzik aletleriyle müzik dinlemek, ses çıkarmak yasaklanmıştır. Bu talimatnamelerdeki hükümlere riayet etmeyenlerin ceza kanununa göre çeşitli müeyyidelere tabi tutulması öngörülmüştür.⁴⁶

Gürültü konusuna tekabül eden kanunlar görüldüğü gibi farklı başlıklar altında dağınık bir şekilde düzenlenmiştir. Kimi görüş sahipleri öngörülen cezaların düşük kaldığını söyleyerek düzenlemelerin caydırıcı olmaktan uzak olduğunu iddia etmiştir. Yine aynı görüş sahipleri, yetersiz cezalar içerse de

⁴³ Hikmet Sami Türk, “Türk Hukukuna Göre Hava Kirlenmesi,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26, sayı 3-4 (1969): 119.

⁴⁴ Sina Cimcoz, “Gürültü Sorunu ve Hukuk Düzeni,” *Yargı*, sayı 20 (1977): 4-7.

⁴⁵ Hayrettin Kurama, “Sağlık ve Çevre Kirlenmesi II”, *Cumhuriyetin Ellinci Yılında İstanbul’un İdari Sorunları Semineri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973), 171-173.

⁴⁶ Fikri Göçeer, “Gürültü,” *İller ve Belediyeler Dergisi*, sayı 278 (1968): 756.

kanunlarda gürültü meselesiyle ilgili hükümlerin bulunduğunu ifade etmiş ve asıl sıkıntıyı, yasal düzenlemelerin ötesinde kanunların tatbikinde görmüştür. Bu görüşe göre idari makamlar gereken alakayı göstermediğinden kanun hükümleri uygulanmamıştır. Dolayısıyla gürültü sorunu da Türkiye’de belli kentlerde bir problem olarak kalmaya devam etmiştir.⁴⁷

Esas sıkıntının kanunların dağınık ya da tek bir yasa altında toplanmasında değil halkın eğitilip kanunların kararlılıkla uygulanmasında bulanlar azımsanmayacak sayıdadır. Yönetim organlarının, kanunları uygulamada dirayetsiz davrandığını düşünen bu kesimler, halkın çevre meselesinde eğitim eksikliğinin de olduğunu göz ardı etmemiştir. Dolayısıyla bir an önce mükemmel yasa yapmak ve sair yollar üzerinde düşünmekten ziyade bu eksikliklerin giderilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.⁴⁸

Türkiye’de sorun yalnız kanunların dağınıklığı ya da bunların tatbik edilip edilmemesi değildir. Fakat Türkiye’de dönemin uzman tanıklarının çizdiği karamsar tabloda mevzuatla ilgili olan vurgu, çok belirgindir.

3.2. Gürültüyü Önlemeye Yönelik Uluslararası Çalışmalar ve Diğer Ülkelerin Getirdiği Önlemler

Dünyanın gelişmiş ülkelerinde özellikle meselenin hukuki zemini önemsenmiş ve gürültü davasına münhasır kanunlar ihdas edilmeye başlanmıştır. Japonya’da gürültü kontrolü için kanun 1968 yılında çıkarılmış⁴⁹, İsveç’te hava kirlenmesi ve gürültü ile ilgili kanun 01/07/1969 tarihinde yürürlüğe girmiş, Batı Almanya’da ise 30/03/1971 tarihinde Uçak Gürültüsü, 05/08/1971 tarihinde de Benzin Kurşunu Kanunu uygulamaya konmuştur.⁵⁰ Aslında hükümetleri bu konuda adımlara atmaya iten uluslararası çalışmalar çok erken tarihlerde başlamıştı. Örneğin Uluslararası Standardizasyon Teşkilatının (ISO), gürültü konusunu gündemine alıp çalışmalar yürütmesi, 1947 yılına dek geri götürülür. O dönemden 1970’li yılların başına kadar geçen sürede, ISO gürültünün insan sağlığına menfi etkilerini azaltmak için 19 standart hazırlamış, bunun üç katı kadar standart üzerinde de önemli mesafe katetmiştir.⁵¹ Bir sivil toplum yapılanması olarak Uluslararası Gürültü ile Savaş Derneğinin kurulması ise 1959 yılındadır. Dernek; toplantı ve sempozyumlar düzenleyerek insanlarda belli bir farkındalık yaratmaya çalışmıştır.⁵²

⁴⁷ Cimcoz, “Gürültü Sorunu ve Hukuk Düzeni”, 4-7.

⁴⁸ A. Can Tuncay, “Dünyada Çevre Korunması Kanunları, Uluslararası İşbirliği ve Biz,” *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi* 33, sayı 5 (1975): 7.

⁴⁹ “Kirlili Hava ve Çevresel Tehlikeler,” *Ankara Ticaret Odası Dergisi*, (Ekim-1970): 31-34.

⁵⁰ Tuncay, “Dünyada Çevre Korunması Kanunları, Uluslararası İşbirliği ve Biz”, 2-3.

⁵¹ İ. Taner Berkün, “İSO ve Çevre Sorunları”, *Standart Ekonomik ve Teknik Dergi*, sayı 126, (1972): 27.; Teşkilatın iş bölümü oldukça detaylıdır. Örneğin 43 numaralı Akustik Teknik Komitesi temelinde bu konuda standartlar geliştirmekle iştigal eden bir alt birimdir. 117 numaralı teknik komiteye bağlı alt komite endüstri gürültü ölçüm testleri, 118 numaralı teknik komiteye bağlı özel eksperler grubu da kompresör cihazlarının çıkardığı gürültünün testini yapan ve standart geliştirmeye çalışan ekipler içerisinde. Bkz. Berkün, “İSO ve Çevre Sorunları”, 27.

⁵² David C. Class, Jerome E. Singer, Urban Stress, “Gürültü ile Savaş,” *Türk Otolarengoloji Arşivi* 11, sayı 1 (1973): 60-62.

Gürültü söz konusu olduğunda belki de konuyla en fazla alakalı olması gereken uluslararası kurum, Dünya Sağlık Örgütü'dür. Dünya Sağlık Örgütü bu dönemde giderek büyüyen gürültü meselesine kayıtsız kalmamış, A. Bellain'in gürültü ile ilgili bir makalesini 1966 yılında "*Toplum ve İşçilerin Sağlık Riski*" ismiyle yayınlamıştır. Bunun dışında 1970 yılında "*Gürültüye Karşı Savaş*" konulu bir raporu Danimarka'nın başkenti Kopenhag'da yayınlamış, 1971'de de Lahey'de Amerika ve Avrupa'dan 8 ülkenin uzmanlarından müteşekkil bir heyeti, gürültü ile mücadelede yapılacak çalışmalara temel teşkil edecek tavsiyeleri oluşturmaları için bir araya getirmiştir.⁵³

Dünyadaki bu gelişmeleri doğru anlamlandırabilmek için evvela gürültü konusunda yüksek duyarlılık gösteren ülkelerin, bu dertten mustarip gelişmiş dünya ülkeleri olduğu tespitini yapmak durumundayız. Türkiye ise gelişmekte olan ülke statüsündedir ve gürültü meselesi, Ankara ve İstanbul dışındaki diğer kentlerde ivedilikle çözülmesi gereken bir mahiyette değildir. Dolayısıyla Türkiye'de 1960-1980 arası dönemde gürültü meselesine münhasır bir kanun çıkarılmamış fakat sorun farklı kanunların içerisinde ele alınmıştır.⁵⁴ Buna karşın daha 1952 yılında İstanbul'da uygulanan klakson yasağı, konuyla ilgili akademisyenlerin yaptıkları araştırmalar, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (1978-1983) gürültü konusuna temas etmesi ve çevreci bazı sivil toplum kuruluşlarının konuyu erken tarihlerde gündemine alması, dünyadaki hassasiyete paralel bir şekilde Türkiye'de de bu önemli çevre sorununun sahıplenildiğini göstermektedir.

Sonuç

Tarım Devrimi, insan-çevre münasebetlerinde önemli bir kırılma yarattı ama esas değişikliği Sanayi Devrimi meydana getirdi. Özellikle Sanayi Devrimi'nden sonra insanın tabiata müdahaleleri, tabiatın tolere edebileceği seviyenin ötesine geçmiştir. Bu, çevre bozulması olarak tanımlanan bir dizi sorunu gündeme getirmiştir. Hava kirliliğinden, ormanların kaybına, su kirliliğinden, çarpık kentleşmeye kadar pek çok problem modern dönemin gündeminin ön sırasına taşınmıştır. Gürültü kirliliği de bu çevresel sorunlardan biriydi. İmar-inşa faaliyetlerinden neşet eden sesler, sanayi kuruluşlarının istihsal sürecinde yarattığı sesler ve motorlu taşıtların seyrüseferinde çıkardığı sesler, yere ve koşullara göre değişmekle beraber insan sağlığının tahammül edeceği seviyenin ötesine geçebiliyordu. Türkiye'de özellikle büyük şehirlerden İstanbul ve Ankara, bu yeni dönem çevre sorunundan payına düşeni almıştır. Her ne kadar gürültü ve kirlilik sözcükleri literatürde ilk defa "*Gürültü Kirliliği*" şeklinde 1987 yılında birlikte kullanılmışsa⁵⁵ da, gürültü bir sorun olarak 1931 yılında dahi gazetelerin sayfalarında yer bulan bir konu olmuştur. İstan-

⁵³ Aktaran Güray, Sabuncu, "İstanbul Şehrinde Çevre Sağlığı Yönünden Gürültü Problemi", 260.

⁵⁴ Bu konuda ilk yönetmelik *Gürültü Kontrol Yönetmeliği* adıyla 1986 yılında çıkmıştır. Bkz. *Resmî Gazete* 19308, (11 Aralık 1986), 8.

⁵⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu iki sözcüğün ilk defa birlikte kullanıldığı makale Erkan Arsu'ya aittir. Bkz. Erkan Arsu, "Gürültü Kirliliğini Önleme Çalışmaları," *Çevre ve İnsan*, sayı 4 (1987): 71-73.

bul'da 1930'lu, Ankara'da ise 1960'lı yıllardan itibaren gürültü bir sorun olarak konuşulmaya başlanmıştı. Sanayi Devrimi'nin ilk dalgasına katılamayan fakat aradaki açığı kapatmak için büyük bir atılım içerisine giren Türkiye, gelişmekte olan ülkelere mahsus pek çok sorun ile karşı karşıya kalmıştır. Kırdan kente göç dalgası ve bunun beslediği çarpık kentleşme esasında gürültü kirliliği için uygun bütün koşulları hazırlamıştır. Büyük bir hızla büyüyen kentlerde ihtiyacı karşılayacak yeni yapıların inşası başlı başına bir gürültü kaynağıydı. Fakat İstanbul özelinde görüldüğü gibi hızlı büyüyen kentlerde sanayi kuruluşları da plansız kentleşmenin etkisiyle meskenlerin ortasında kalıyor ve faaliyetleriyle çevresinde yaşayanları bizar ediyordu. Geri kalmışlığın yarattığı dezavantajları ortadan kaldırabilmek adına sanayi kuruluşlarının çevreye verdiği zararlar çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Kalkınma hamlelerinin geri dönüşlerinin alınmaya ve görece refah seviyesinin yükselmeye başladığı dönemlerde ise gürültü kirliliği açısından sıkıntı oluşturan bir diğer kaynak devreye girmiş ve manzarayı büsbütün bozmuştur. Kişi başına gelir artışına bir de büyüyen şehirlerde motorlu taşıt sahibi olmanın neredeyse zaruri bir ihtiyaç haline gelmesi eklenince, Türkiye'de motorlu taşıt sayısı artmıştır. Bu vasıtalar plansız gelişen, sokakları dar ve öngörülenden daha fazla nüfusu barındıran şehirlerde gürültünün önemli kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Hülasa Türkiye'de yatırımlar ülke sathına dengeli dağıtılamamış, İstanbul ve Ankara gibi şehirler büyük bir göç dalgası almış, bu şehirler öngörülenden hızlı ve plansız büyümüş ve nihayetinde de buralarda gerek motorlu taşıt trafiği gerek imar inşa çalışmaları gerekse sanayi kuruluşlarının faaliyetleri gürültü kirliliği yaratmıştır. Bu çalışmada elde edilen bulgular, öngörülenden hızlı ve plansız büyüyen bu iki şehirden İstanbul'da; inşaat, motorlu taşıt ve sanayi tesisi, Ankara'da ise inşaat ve motorlu taşıt artışı ile gürültü artışı arasında pozitif bir korelasyon olduğunu doğrulamaktadır. 1960-1980 arası dönemde az sayıda yapılmış olan gürültü ölçümlerinin ortaya koyduğu sonuç, bahsedilen dönemde hem İstanbul hem de Ankara için gürültünün önemli bir çevresel sorun olduğunu göstermektedir. 1962 yılında Ankara'da yapılan gürültü ölçümlerinde, gelişmiş ülkelerden ABD ve İngiltere'nin belirlediği sınır olan 40-50 desibelin üzerinde bir gürültü seviyesinin olduğu tespit edilmiştir. Üstelik yaklaşık on yıl sonraki araştırmada bu seviyenin bina içi gürültüler için 4-5 desibel, inşaat ve trafik içinse 8-15 desibel kadar arttığı tespit edilmiştir. İstanbul'da ise 1967 yılına ait verilerde ortalama 80-90 desibel arasında değişiklik gösteren çıktılar elde edilmiştir ki bunlar da Batı Avrupa'da 65-85 desibel arasında değişen verilerin üzerinde bir seviyeye işaret etmektedir. Ankara'da olduğu gibi İstanbul'da da on yıl sonrasına ait veriler; durumun değişmediğini, ABD ve İngiltere gibi ülkelerde belirlenen rahatsızlık sınırının (40-50 desibelin) üzerinde bir gürültü seviyesinin olduğunu göstermektedir.

Gürültü seviyesinin rahatsız edici boyutlarda kalması hatta kimi yerlerde artmasına karşın, hükümetler bunu muhtemelen öncelikli bir mesele olarak görmediğinden incelenen dönemde bu alanda radikal adımlar atmamış, gü-

rültü kirliliği için müstakil bir kanun çıkarmamıştır. Bununla birlikte gürültü kirliliği konusunu da ihtiva eden Çevre Kanunu ancak 1983 yılında yürürlüğe girmiş, yalnız gürültü konusunu ele alan ilk yönetmelik de 1986 yılında Gürültü Kontrol Yönetmeliği adıyla yayınlanmıştır. Bundan önce ise gürültü meselesine taalluk eden hükümlere, Türk Ceza Kanunu (1926) ve Türk Medeni Kanunu (1926) gibi farklı yasaların içerisinde yer verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA): Fon Kodu: 30-18-1-2 Yer No: 461-538-3.; Fon Kodu: 30-18-1-2 Yer No: 517-270-2.
- Resmi Gazete*, sayı 320, (13 Mart 1926)
- Resmi Gazete*, sayı 339, (4 Nisan 1926)
- Resmi Gazete*, sayı 1489, (6 Mayıs 1930)
- Resmi Gazete*, sayı 2751, (14 Temmuz 1934)
- Resmi Gazete*, sayı 19308, (11 Aralık 1986)
- Son Posta Gazetesi*, (5 Teşrinisani 1931)
- 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III. Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1929.
- 100 Yılın Göstergeleri. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu, 2023.
- Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-83. Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, t.y.
- İnşaat İstatistikleri 1963-1965. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1969.
- İnşaat İstatistikleri 1966-1969. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1976.
- İnşaat İstatistikleri 1971-1973. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1976.
- İnşaat İstatistikleri 1976. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1980.
- Kara ve Deniz Taşıtları Kabotaj, Milletlerarası Deniz Trafîği ve Nakliyatı 1965. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1967.
- Motorlu Kara Taşıtları İstatistikleri 1976-1980. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1984.
- Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-77. Ankara: Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, t.y.
- Altuğ, Hikmet, Sunar, Orhan. "İstanbul Şehir Gürültüleri." *Mediko-Sosyal Sağlık Dergisi* 7, sayı 74 (1967): 36-39.
- Ankan, Türkan. "Hava Kirliliğinin Ekonomik Sonuçları." *İktisat Dergisi* 13, sayı 169 (1978)
- Arslan, Rifki. "Boğazın Bugünkü Ekonomik Yapısı." *İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu*, İstanbul: Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, 1973.
- Arsu, Erkan. "Gürültü Kirliliğini Önleme Çalışmaları." *Çevre ve İnsan*, sayı 4 (1987): 71-73.
- Akyar, Hasan. "Ulaşım, Konut ve Yakıt Sorunu, Yerleşim Yoğunluğu ve Neden Olduğu Kirlilik." *Hava Kirliliğine Son Kongresi*, Ankara: 1977.
- Ayalp, Ahmet. *İstanbul'da Atmosfer Kirlenmesi Büyük Şehirlerimizde Atmosfer*

- Kirlenmesi için Bir Araştırma Modeli*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1976.
- Aydın, Fatih, Muhammed Oral. "Türkiye'de Karayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi." *Journal Of Awareness* 3, no. 5 (2018): 257-266.
- "Başlarken." *Yaşamak İçin Çevreyi Korumak*, sayı 1 (1979).
- Berkün, İ. Taner. "İSO ve Çevre Sorunları." *Standart Ekonomik ve Teknik Dergi*, sayı 126 (1972): 27.
- Burat, Sinan. "Yeşilyollarda Hareketle İstirahat: Jansen Planlarında Başkent'in Kentsel Yeşil Alan Tasarımları ve Bunların Uygulama ve Değiştirilme Süreci (1932-1960)." *İdeal Kent* 2, sayı 4 (Eylül 2011): 100-127.
- Cimcoz, Sina. "Gürültü Sorunu ve Hukuk Düzeni." *Yargı*, sayı 20 (1977)
- Class, David C., E. Singer Jerome, Urban Stress. "Gürültü ile Savaş." *Türk Otolarengoloji Arşivi* 11, sayı 1 (1973).
- Cumhuriyet Ansiklopedisi (1961-1980)*. Cilt 3, İstanbul: YKY, 2003.
- Çepel, Necmettin. *Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye Erozyonla Mücadele Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı Yayınları, 1996.
- Dokumacı, Erkan. "Ses ve Gürültü Kirlenmesi." *Çevre Kirlenmesi Sorunları Semineri (Ege Bölgesi Çevre Kirlenmesi ve Sorunları)*, İzmir: Ege Üniversitesi İnşaat Fakültesi Çevre Mühendisliği Bölümü, 1978.
- Gökay, Fahrettin Kerim. "Çağdaş Canavar: Gürültü." *Tıp Dünyası* 43, sayı 2 (1970): 77-80.
- Gökburun, İbrahim. "İstanbul'da Nüfusun Gelişimi ve İlçelere Dağılımı (1950-2015)." *Journal of Anatolian Cultural Research* 1, no. 3 (2017): 110-130.
- Gökçeer, Fikri. "Gürültü." *İller ve Belediyeler Dergisi*, sayı 278 (1968): 754-757.
- Gönültaş, Güngör. "Yasağa Rağmen 55 Bin Gecekondu Yapıldı." *Peyzaj Mimarlığı*, sayı 3-4 (1972): 52.
- Güray, Övat. "Ankara'nın Gürültü Problemi." *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 15, sayı 2 (1962): 153-161.
- Güray, Övat. "Ankara Şehrinde Gürültü Problemi." *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* 14, sayı 3 (1971): 574-582.
- Güray, Övat, Sabuncu Hilmi. "İstanbul Şehrinde Çevre Sağlığı Yönünden Gürültü Problemi." *Marmara Bölgesinde Çevre Kirlenmesi Semineri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 1977.
- İstatistiklerle Ankara 2015*. Ankara: Ankara Kalkınma Ajansı, 2016.
- Karakoç, Ercan. "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Ulaşım." *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt. 6: 502-533. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.
- "Kirliliği Hava ve Çevresel Tehlikeler." *Ankara Ticaret Odası Dergisi*, Ankara: Ekim-1970.
- Kor, Nevzat. "Boğaziçi ve Çevresinde Su Kaynaklarının ve Denizin Kirlenmesi." *İstanbul Boğaziçi ve Çevresi Sorunları Sempozyumu*, İstanbul: Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği, 1973: 294-304.

- Kurama, Hayrettin. "Sağlık ve Çevre Kirlenmesi II." *Cumhuriyetin Ellinci Yılında İstanbul'un İdari Sorunları Semineri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1973: 169-178.
- Pamay, Besalet. "Ormanlar ve Çevre." *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 25, sayı 2 (1975): 12-24.
- Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Satan, Ali. *İstanbul'un 100 Yılı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2012.
- Sümer, Gülizar Çakır. "Türkiye'de Çevre Bilincinin Gelişimine Katkıları Bakımından Türkiye Çevre Vakfı." *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 12, sayı 2 (2007): 279-297.
- Tuncay, A. Can. "Dünyada Çevre Korunması Kanunları, Uluslararası İşbirliği ve Biz." *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi* 33, sayı 5 (1975): 1-8.
- Türk, Hikmet Sami. "Türk Hukukuna Göre Hava Kirlenmesi." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26, sayı 3-4 (1969): 115-130.
- Yazgan, Murat Ertuğrul. "Ankara Kentinden Çıkan Ana Karayollarının Çevresindeki Yerleşim Alanları İçin Ortaya Koyduğu Gürültü Sorunu ve Bu Sorunun Çözümünde Yeşil Planlamadan Yararlanma." *Peyzaj Mimarlığı* 7, sayı 1 (1976): 3-9.
- Yıldırım, Ferzan Bayramoğlu. *Çevre Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İGDAŞ, 1997.

Extended Abstract

Noise Pollution as an Environmental Problem in Istanbul and Ankara Between 1960-1980

While continuing their lives on earth, humans interact with their living and nonliving environment in some way. The way humans interact with their environment has been an important element that fundamentally affects their lives and the lives of other living things on earth. Each step taken by humans who intervened in the ecosystem in order to continue their lives initially created short-term changes in the ecosystem. In the 18th century, one of the most important events that created this change, the Industrial Revolution, occurred. After this event, irreparable deterioration began in the ecosystem. This process led to the emergence of important problems defined as environmental problems in nature. Air pollution, water pollution and deforestation are such problems. However, the noise problem has also made its name as an important problem in urban areas. Noise pollution has generally been seen in cities where industrialization and urbanization have not progressed according to a plan. In Turkey, cities such as Ankara and Istanbul, which have rapidly increased their populations, faced noise problems in the 1960s and 1970s. Constructions, motor vehicles and industrial activities constituted the main sources of noise. In some places in Ankara, the following results were obtained in noise measurements from 1962: As a result of the measurements made in Ankara, it was stated that the noise around Ulus wholesale market and vegetable market was 70 decibels and sometimes it reached 90 decibels. In the places where Ulus and Kızılay post offices are located, the results were 76-80 decibels. In addition, Ulus, Kızılay, ministries and bus stops have a sound level between 66-68 decibels especially during work entrance and exit hours. It would be correct to compare these measurement results in Ankara with the standards in the world, especially in developed countries. The limit determined for noise in England, America and Sweden is 40-50 decibels. In this case, it was determined that there was a noise level above the standards in America, England and Sweden in Ankara. In the 1970s, the noise level increased in parallel with the growth in the city. The details of the research results from 1971 are as follows: In central areas of Ankara, such as Ulus, Kızılay, Bakanlıklar, Dışkapı, Dikimevi and Kurtuluş squares, between the hours of 8:00-10:30, 12:00-14:00 and 16:00-19:00, sound levels were measured that did not fall below 78-80 decibels and sometimes reached 90 decibels. In 1976, measurements made between the hours of 09:00-10:00 and 15:00-16:00 showed sound levels reaching 80-90 decibels in Kızılay, 80-85 decibels in Kurtuluş and 80-90 decibels in Ulus, which are areas with heavy traffic. The picture is similar in Istanbul, which encountered noise pollution at an earlier date. Data from 1967 show that the places with the highest noise levels in Istanbul are squares such as Taksim, Sirkeci and Eminönü. The noise level in the center of Taksim is 80 decibels, Eminönü police station is 87 decibels, Spice Bazaar door is 89 decibels. Sirkeci police station is 80 decibels, Old

Tram Street corner is 85 decibels, İstiklal Street is 83 decibels, Halaskargazi Street is 82 decibels, Sirkeci Station entrance is 73 decibels and Piyerloti Coffee House is 50 decibels. Experts considered these data to be at alarming levels. Data from 10 years later showed that the noise level was still high in İstanbul. The noise measurement results of some points in İstanbul in 1977 are remarkable. In Saraçhane, the measurements taken at 09:15 were 80.62 decibels, in Dolapdere between 13:40-15:50, 78.51 decibels, in Vatan Caddesi between 09:00-18:00, 66.18 decibels, in Karaköy between 09:30-18:10, 66.82 decibels, and in Beyazıt between 09:30-17:00, 72.94 decibels. It is understood from these results that noise in İstanbul is also at a disturbing level according to British, American and Swedish standards. Although there is no definitive information on which level of noise constitutes a danger, experts generally agree that it is above 90 decibels. In fact, some experts say that the limit value at which hearing loss will occur is above 110 decibels. In short, in the 1960s and 1970s, the noise level was above the upper limit determined by developed world countries. In both cities, the noise generated by motor vehicles was a determining factor. The number of motor vehicles is related to technological development and the relative increase in prosperity in Turkey. Noise pollution is not an environmental problem that concerns cities other than these two cities in Turkey. Therefore, administrators kept noise pollution, which has a more limited effect than other environmental problems, in the background. No law specific to noise pollution was enacted, and rules regarding noise were addressed in different legal regulations.

Osmanlı'da Milliyetçilik Akımları: Toplumsal Değişim Ve Tarihi Bayraklar Üzerinden Okumak

Nationalist Movements in the Ottoman Empire: Reading Social Change and History Through Flags

Arif AKBAŞ*

* Dr. Öğr. Gör.

Orcid Id: 0000-0002-8480-4350

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Arif Akbaş, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, Sivas-Türkiye

E-posta / E-mail:

arifakbas@yahoo.com

Geliş Tarihi / Received Date:

15 Ocak 2025

Kabul Tarihi / Accepted Date:

12 Haziran 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Akbaş, Arif. "Osmanlı'da Milliyetçilik Akımları: Toplumsal Değişim ve Tarihi Bayraklar Üzerinden Okumak." *Türk Dünyası Araştırmaları* 137, sayı 273 (2025): 365-404.

doi: 10.55773/tda.1621018

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik akımlarının toplumsal değişimle olan ilişkisini tarihi yönden bayraklar üzerinden incelemektedir. Araştırma, sosyolojik nitel betimleyici yöntem kullanılarak gerçekleştirilmiş ve dönemin ideolojik dönüşümlerine odaklanılmıştır. Çalışmada "tarihsel-sosyolojik analiz", "ikonografik yöntem" ve "doküman analizi" gibi yaklaşımlar da kullanılmıştır. Osmanlı'da bayrakların yalnızca birer sembol değil, aynı zamanda ulusal kimlik arayışlarının ve toplumsal yapıdaki değişimlerin yansıması olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada, tarihsel belgeler, ikonografik analiz ve literatür taraması bir arada kullanılarak bayrakların ideolojik anlamları çözümlenmiştir. Elde edilen bulgular, Osmanlı'daki milliyetçilik akımlarının, modernleşme süreci ve Batılılaşma etkisiyle eş koşut/ analogik olarak şekillendiğini göstermektedir. Özellikle, farklı etnik ve dini grupların kendilerine özgü kimlikler oluşturma sürecinde bayrakların, bu kimliklerin kolektif bilincinde önemli bir yer tuttuğu belirlenmiştir. Ayrıca, bayraklar üzerinden okunan semboller, milliyetçilikle birlikte Osmanlı'nın çokkültürlü yapısının çözülme sürecini de ortaya koymaktadır. Osmanlı'da milliyetçilik akımlarının bayraklar üzerinden incelenmesi, toplumsal değişimin ideolojik ve sembolik boyutlarını anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır. Osmanlı'da milliyetçilik, yalnızca ayrışma değil, tarihsel bir aidiyetin yeniden tanımlanmasıdır. Milliyetçilik, Osmanlı'nın çokkültürlü mozağinde sadece bir çatlak değil, modern dünyanın çekiç darbeleridir. Osmanlı'da milliyetçilik, tarihin derinliğinden gelen seslerin modern dünyanın kaosu içinde yankı bulmasıdır. Osmanlı bayraklarında işlenen motifler, yalnızca birer süs değil; tarih, kimlik ve direnişin simgeleridir.

Anahtar Kelimeler: Etnik sosyoloji, Tarihsel sosyoloji, Milliyetçilik, Osmanlı İmparatorluğu, Bayraklar, Toplumsal değişim, Kimlik inşası.

Abstract

This article examines the relationship between nationalist movements in the Ottoman Empire and social change through flags.

rough a historical lens by analyzing flags. The research employs a sociological qualitative descriptive method and focuses on the ideological transformations of the period. Additionally, approaches such as historical-sociological analysis, iconographic method, and document analysis are utilized. The study identifies that Ottoman flags were not merely symbols but also reflections of the search for national identity and the transformations within the social structure. By combining historical documents, iconographic analysis, and literature review, the ideological meanings embedded in the flags were deciphered. The findings reveal that nationalist movements in the Ottoman Empire developed in tandem with the processes of modernization and Westernization. Particularly, it was determined that flags played a significant role in the collective consciousness of different ethnic and religious groups as they constructed their unique identities. Moreover, the symbols depicted on the flags reveal not only the rise of nationalism but also the gradual dissolution of the Ottoman Empire's multicultural fabric. Examining nationalist movements in the Ottoman Empire through the lens of flags provides a significant perspective for understanding the ideological and symbolic dimensions of social change. Nationalism in the Ottoman context represents not merely a process of separation but also a redefinition of historical belonging. It was not simply a crack in the Ottoman's multicultural mosaic but rather the hammer strikes of modernity. The motifs on Ottoman flags were not merely decorative; they symbolized history, identity, and resistance.

Keywords: Ethnic sociology, Historical sociology, Nationalism, The Ottoman Empire, Flags, Social change, Identity construction.

Giriş

Osmanlı'da milliyetçilik akımları, sadece bir ideolojik hareketin yükselişi değil, aynı zamanda çok katmanlı bir toplumun derin yapısal dönüşümüne işaret eder. İmparatorluk coğrafyasını şekillendiren binlerce yıllık tarihsel birikim, modern ulus fikriyle karşılaştığında, bu buluşmanın sonuçları basit bir çatışmadan ibaret değildi; aksine, bu karşılaşma, eski medeniyetin ruhuyla yeni bir ideolojik paradigmanın müzakeresiydi. Osmanlı'daki milliyetçilik, geleneksel imparatorluk düzeninin organik bağlarını çözerek, bireyin kolektif aidiyet arayışını ulusal kimliğe yönelten bir düşünce devrimi yarattı. Bu akımlar, Batı'dan ithal edilen bir "yabancı fikir" olarak değerlendirilse de aslında Osmanlı toplumunun kendi içinde saklı olan, tarihsel olarak bastırılmış veya görünmez kılınmış kimlik dinamiklerini açığa çıkardı. Milliyetçilik, yalnızca bir ideoloji değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunda içsel çelişkilerin, kırılmaların ve yenilenme arayışlarının bir yansımasıydı. İmparatorluğun heterojen yapısındaki etnik ve dini çeşitlilik, milliyetçiliği hem bir tehdit hem de bir varoluş biçimi olarak algılayan farklı bir ideolojik hassasiyet üretti.

Dolayısıyla, Osmanlı'da milliyetçilik, modernitenin soğuk rüzgarlarının sadece bir tezahürü değil, aynı zamanda tarihsel bir sürekliliğin parçasıydı. Toplumun mikro düzeydeki farklılıklarıyla makro düzeydeki güç ilişkilerinin kesişim noktalarında, milliyetçiliğin bir kimlik çatışmasından çok, bir anlam ve aidiyet arayışını yansıttığını görmek mümkündür. Osmanlı'da milliyetçilik, yalnızca bir imparatorluğun çözülüşünün anlatısı değil; insanlık tarihinin kolektif kimlik, güç ve aidiyet üzerine yazdığı en zengin bölümlerden biridir. Osmanlı İmparatorluğu, çok kültürlü yapısı ve farklı etnik, dini gruplar arasındaki etkileşimleriyle asırlar boyunca benzeri görülmemiş toplumsal bir yapı sergilemiştir. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru, Batı'daki milliyetçi-

lik hareketlerinin etkisiyle, bu imparatorlukta da milliyetçilik akımları hızla güç kazanmaya başlamıştır. Bu makale, Osmanlı'daki milliyetçilik akımlarını toplumsal değişim ve tarihi bayraklar üzerinden inceleyerek, ideolojik dönüşümün derinliklerine inmeyi amaçlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bayraklar, yalnızca ulusal kimliklerin simgesel birer temsili değil, aynı zamanda toplumsal yapının, kültürel kimliklerin ve dönemin ideolojik değişimlerinin yansıması olarak önemli bir rol oynamıştır.

Milliyetçilik, Osmanlı'da bir ayrışma ve yeniden şekillenen aidiyet duygusunun ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı'daki etnik ve dini gruplar, kendilerini inşa ederken bayrakları, bu kimliklerin kolektif bilincine katkı sağlayan güçlü semboller olarak kullanmışlardır. Modernleşme ve Batılılaşma süreçlerinin paralelinde şekillenen bu milliyetçilik akımları, Osmanlı'nın çokkültürlü yapısının çözülme sürecini hızlandırmıştır. Toplumsal kimliklerin yeniden şekillenmesine olanak tanımıştır. Araştırmamız, Osmanlı'da milliyetçiliği bayraklar üzerinden inceleyerek, toplumsal değişimin sembolik boyutunu anlamayı hedeflemektedir. Bayrakların taşıdığı ideolojik anlamlar, Osmanlı'nın sosyal yapısındaki kırılmaların ve kültürel dönüşümlerin izlerini sürmektedir/ taşımaktadır. Bu çalışma, milliyetçiliğin yalnızca bir çatlak olmadığını, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çok kültürlü mozağin çözülme sürecinin simgesel bir yansıması olduğunu savunmaktadır. Bayraklar, bir dönemin tarihsel ve kültürel karmaşıklığını anlamamız için anahtar birer sembol olmuştur. Osmanlı'daki milliyetçilik akımlarını tarihsel bir perspektiften okuyarak, bu değişimin toplumsal yapıyı nasıl dönüştürdüğünü ve modern dünyanın yükselen milliyetçi akımlarıyla nasıl benzerlikler taşıdığını ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde milliyetçilik ideolojisinin yükselmesi, yalnızca toplumsal yapıyı değil, aynı zamanda devletin varlık temellerini sarsan derin bir dönüşüm sürecine sebebiyet vermiştir. Milliyetçilik, başlangıçta bir ulusal bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi olarak ortaya çıksa da Osmanlı'nın çokkültürlü yapısına sirayet ettiğinde, bu ideoloji bir yıkım aracı haline gelmiştir. Sosyolojik olarak bu dönüşüm, imparatorluğun heterojen yapısının içsel çelişkilerini derinleştirerek, çok katmanlı kimliklerin çatışmasını tetiklemiş ve nihayetinde Osmanlı'nın çöküşüne giden yolu açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, etnik ve dini çeşitliliğiyle toplumsal bir yapı inşa etmişti. Ancak milliyetçilik ideolojisi, bu çeşitliliği tehdit olarak görüp, bireylerin kolektif kimliklerini devletin etnik temellere dayanan modern ulus anlayışına indirgemeye başlamıştır. İdeolojik baskı, bir arada yaşayan farklı toplulukları birbirinden uzaklaştırmış, kimlikler arasındaki bağları zayıflatmış ve nihayetinde toplumsal çatışmalara yol açmıştır. Milliyetçilik, bir yandan halkların özlemlerini ifade etmeye çalışırken, diğer yandan toplumsal dayanışmayı sarsan bir araç haline gelmiştir. Anılan safha, Osmanlı'nın toplumsal yapısındaki organik bağları koparmış, farklı grupların kendilerini yalnızca etnik kimliklerle tanımladığı ve devletle olan bağlarını, çokkültürlü bir aidiyetin yerine ulusal bir aidiyetin şekillendirdiği bir döneme yol açmıştır.

Geçirilen dönüşüm, toplumsal bütünleşme yerine, birbirine yabancılaşmış toplulukların doğmasına sebep olmuştur. Özellikle, Osmanlı'daki etnik grupların kendi bağımsızlıklarını ve ulusal kimliklerini savunmaya başlaması, imparatorluğun içindeki toplumsal yapıyı kırılğan hale getirmiştir. Milliyetçilik, bir arada var olma ve kolektif aidiyet fikrini değil, ayrışmayı ve birbirine yabancılaşmayı körüklemiştir. İmparatorluğun, tarihsel olarak beslediği organik bütünleşme anlayışı, milliyetçiliğin yarattığı bu toplumsal parçalanma tarafından zehirlenmiş/ yok edilmiştir. Milliyetçilik ideolojisinin Osmanlı İmparatorluğu'na etkisi, toplumsal yapının sosyal bağlarını çözen ve imparatorluğun bütünlük duygusunu zayıflatan bir süreç haline gelmiştir. Aşama aşama gelişen hastalık hali, ideolojinin emperyal bir yapının içindeki heterojen kimlikleri homojenleştirme çabası olarak başladığı, ancak sonucunda toplumsal parçalanma ve çatışma üreterek imparatorluğu yok ettiği bir trajediyi ortaya koymaktadır. Osmanlı içindeki unsurların milliyetçilik hareketleri ve bu bağlamdaki bağımsızlık istekleri Osmanlı'nın çöküşündeki önemli etmenlerdendir.

1. Teorik Çerçeve

Etnik sosyoloji, etnisitenin sosyal yapı olarak, bireylerin ve grupların toplum içindeki yaşamlarını, deneyimlerini yahut kimliklerini nasıl şekillendirdiğini inceleyen bir disiplindir.¹ Alan, insanları fiziksel özelliklere dayalı olarak kategorize etmenin ötesine geçerek, etnisitenin farklı toplumsal bağlamlar içinde nasıl inşa edildiğini, sürdürüldüğünü ve dönüştüğünü araştırır.² Etnik sosyolojinin özü, etnik kategorilere atfedilen toplumsal anlamlarla ilgili olmakla birlikte, anlamların güç dinamiklerini, toplumsal yapıları ve marjinal veya egemen grupların yaşadığı gerçeklikleri nasıl etkilediği ile ilgilenir.³ Etnik sosyolojinin temelinde, etnisitenin statik veya doğuştan gelen özellik olmadığı, aksine sosyal, politik, tarihsel güçlerin etkisiyle akışkan, değişen ve koşullarına bağlı bir yapı olduğunun kabulü yer alır.⁴ Etnik kimlik, sıklıkla pazarlık yapılan, tartışılan ve daha geniş toplumsal anlatılar aracılığıyla şekillenen bir olgudur.⁵ Yaklaşım, etnisitenin cinsiyet, sınıf ile din gibi diğer toplumsal kategorilerle nasıl kesiştiğini ve bu kesişimlerin karmaşık eşitsizlik ya da ayrıcalık sistemlerini nasıl ürettiğini anlamamıza olanak tanır.⁶

Ayrıca etnik sosyoloji, etnik gruplar arasındaki sınırların sosyal kurumlar

¹ Steve Fenton, "The Sociology of Ethnicity and National Identity," *Ethnicities* 11, no. 1 (2011): 12–17, <http://www.jstor.org/stable/23890666>.

² Anthony D. Smith, "Ethnic Myths and Ethnic Revivals," *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäische Archiv Für Soziologie* 25, no. 2 (1984): 283–305, <http://www.jstor.org/stable/23999274>.

³ Robin M. Williams Jr, "The sociology of ethnic conflicts: Comparative international perspectives," *Annual review of sociology* 20, no.1 (1994): 49–79.

⁴ Michael Banton, "The sociology of ethnic relations," *Ethnic and Racial Studies* 31, no.7 (2008): 1267–1285.

⁵ Joane Nagel, "Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture," *Social Problems* 41, no. 1 (1994): 152–76, <https://doi.org/10.2307/3096847>.

⁶ Jonathan Lightfoot, "Race, Class, Gender, Intelligence, and Religion Perspectives," *Race, Gender & Class* 17, no. 1/2 (2010): 31–38, <http://www.jstor.org/stable/41674721>.

aracılığıyla nasıl inşa edildiğini ve sürdürüldüğünü de inceler.⁷ Eğitim, medya ile devlet politikaları gibi kurumlar, bu sınırların oluşumuna nasıl katkı sağlar ve grup kimliklerinin şekillenmesinde nasıl rol oynar? Etnik sosyoloji; sınırların, gruplar arası ilişkileri nasıl etkilediğini, kolektif kimliklerin nasıl oluştuğunu ve çoğu zaman toplumsal birlikteliği sağlama ile bölme araçları olarak nasıl işlediğini araştırır.⁸ Karmaşık süreçleri çözümleyerek, etnik sosyoloji, toplumların çeşitliliği nasıl yönettiği, çatışmalarla nasıl başa çıktığı ve değişen bir dünyada toplumsal düzeni nasıl kurduğuna dair derin bir anlayış sunar.⁹ Bakış açısıyla etnik sosyoloji, sadece dünyayı yorumlamakla kalmaz; çoğu vakit sosyal adaletsizlik, eşitsizlik ve dışlanma gerçeklikleriyle yüzleşmeye çağırır. Sosyal dinamikleri sürdüren toplumsal yapıları dönüştürmeyi amaçlar.¹⁰ Etnik sosyoloji, toplumsal dokunun yalnızca insan farklılıklarının yansımaları şeklinde değil, benzeşmezliklerin nasıl yönetildiği, siyasallaştırıldığı ve kolektif bilinç içinde nasıl entegre edildiği üzerine derinlemesine anlayış sunduğu bir disiplindir.¹¹

Etnik sosyoloji açısından ülke bayrakları, bir toplumun etnik yapısını, kimlik inşasını, kolektif hafızasını ve toplumsal dayanışma ya da ayrışma süreçlerini anlamak için önemli semboller olarak değerlendirilebilir. Bayraklar, bir ulusun veya etnik grubun tarihini, kültürel değerlerini ve kimliğini simgeleyen önemli bir görsel araçtır.¹² Renkler, semboller ve desenler, bir toplumun kolektif hafızasına hitap eder. Bayrağın üzerindeki yıldız, hilal, haç veya diğer dini/ etnik semboller, toplumun tarihsel inanç yapısını yansıtabilir. Etnik açıdan heterojen toplumlarda bayrak, farklı etnik grupları bir arada tutma aracı olarak tasarlanabilir. Bazı ülkelerde bayraklar, ulusal birliği ve çeşitliliği vurgulayan unsurlar içerir.¹³ Örneğin Güney Afrika bayrağı, ülkenin çok etnikli yapısını ve apartheid sonrası uzlaşmayı temsil etmektedir. Bayraklar, genellikle bir ülkenin tarihindeki önemli dönüm noktalarını yansıtır. Özgürlük mücadeleleri, sömürgecilikten kurtuluş, devrimler veya etnik çatışmalar bayrağın tasarımına ve anlamına yansiyabilir.¹⁴ Misal Filistin bayrağı, etnik bir grubun bağımsızlık mücadelesinin sembolü haline gelmiştir. Bazı durumlarda bayraklar, etnik gerilimleri veya ayrışmayı körükleyebilir. Bir etnik grup kendini bayrakta temsil edilmemiş hissederse, bu durum toplumsal çatış-

⁷ Richard Jenkins, "Boundaries and borders," in *Nationalism, ethnicity and boundaries*, ed. Jennifer Jackson and Lina Molokotos-Liederman (London: Routledge, 2014), 11-27.

⁸ P. G. Klandermans, "Identity Politics and Politicized Identities: Identity Processes and the Dynamics of Protest," *Political Psychology* 35, no. 1 (2014): 1-22, <http://www.jstor.org/stable/43785856>.

⁹ Joseph F. Healey and Andi Stepnick, *Diversity and society: Race, ethnicity, and gender*, (Sage Publications, 2019), 10-17.

¹⁰ Judith A. Howard, "A Social Cognitive Conception of Social Structure," *Social Psychology Quarterly* 57, no. 3 (1994): 210-27, <https://doi.org/10.2307/2786877>.

¹¹ Michael Banton, "The sociology of ethnic relations," *Ethnic and Racial Studies* 31, 7 (2008): 1267-1285.

¹² Sasha R. Weitman, *National flags: A sociological overview*, (Basel: De Gruyter Mouton, 1973), 328-367.

¹³ Julia C. Becker, et al. "What do national flags stand for? An exploration of associations across 11 countries," *Journal of Cross-Cultural Psychology* 48, no.3 (2017): 335-352.

¹⁴ Krzysztof Jaskulowski, "The magic of the national flag," *Ethnic and Racial Studies* 39, no.4 (2016): 557-573.

malara neden olabilir.¹⁵ Sri Lanka bayrağı üzerindeki aslan figürü, Sinhala halkını temsil ederken, Tamil azınlık bu sembolde kendini dışlanmış hissedebilir. Bayraklar, diasporadaki etnik grupların kimliklerini koruma ve anavatanlarıyla bağlarını sürdürme aracı olarak kullanılır. Diaspora toplulukları için bayraklar, kültürel aidiyetin güçlü bir simgesidir.¹⁶

Bazı bayraklar, yalnızca bir ülkenin değil, daha geniş bir etnik veya kültürel grubun kimliğini yansıtabilir. Pan-Afrikan, Pan-Arabizm veya Pan-Türkizm gibi hareketlerde kullanılan bayraklar, etnik dayanışmanın sembolüdür.¹⁷ Pan-Afrikan bayrağındaki renkler (kırmızı, siyah, yeşil), Afrika kökenli halkların ortak kimliğini ve mücadelesini ifade eder. Bayraklardaki renkler ve semboller, genellikle etnik anlamlar taşır. Bu konuda bir genelleme yapılabilecekse eğer: Kırmızı; Mücadele, kan, bağımsızlık/ yeşil; doğa, İslam, bereket/ sarı; zenginlik, refah/ mavi; barış, denizcilik vb. anlamlara gelmektedir. Post-kolonyal toplumlarda bayraklar, sömürge geçmişinden kopuşu ve yerel etnik kimliklerin yeniden inşasını simgeler. Ancak bu süreçte bir grup öne çıkarken diğerleri dışlanmış hissedebilir.¹⁸ Bayraklara yönelik ritüeller (bayrak törenleri, milli gün kutlamaları), toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir performans alanı yaratır. Ancak bu ritüeller, etnik azınlıklar için dışlayıcı bir anlam da taşıyabilir.¹⁹ Etnik sosyoloji açısından, bayraklar yalnızca bir görsel sembol değil, aynı zamanda etnik aidiyetin, toplumsal kimliğin ve siyasi dinamiklerin bir yansımasıdır. İncelemelerde bayrağın tarihsel bağlamı, tasarımında kullanılan sembollerin anlamları ve toplumsal algıları detaylı şekilde ele alınmalıdır.

Tarihsel sosyoloji, geçmişin izlerini bugünün toplumsal yapılarına ve davranışlarına dokuyan bir bilim dalıdır. Toplumların nasıl şekillendiğini, krizlerin, devrimlerin ve dönüşümlerin sosyal düzen üzerindeki etkilerini anlamaya çalışır.²⁰ Bu disiplin, tarihsel olayların yalnızca kronolojik sıralamasını yapmakla kalmaz; aynı zamanda güç ilişkilerini, kültürel semboller ve toplumsal değişimlerin ardındaki dinamikleri sorgular.²¹ İmparatorlukların yükselişi ve çöküşünden, ideolojilerin kitleleri nasıl dönüştürdüğüne kadar, insanlığın kolektif hikâyesinde saklı anlam katmanlarını keşfeder. Tarihsel sosyoloji, bir haritacı titizliğiyle geçmiş analiz ederken, felsefenin derin düşüncesiyle bugünü yorumlar.²² Bu yaklaşım, toplumsal olguları yalnızca statik bir yapı ola-

¹⁵ Michael E. Brown, et al., eds. *Nationalism and ethnic conflict*, (Massachusetts: MIT Press, 2001), 3-26.

¹⁶ Goshu W. Tefera and A. Peter Castro Ph D., "Flag politics in Ethiopia and the Ethio-American diaspora," *Journal of International and Global Studies* 8, no. 1 (2016): 1-26.

¹⁷ Robert Shanafelt, "The nature of flag power: How flags entail dominance, subordination, and social solidarity," *Politics and the Life Sciences* 27, no. 2 (2008): 13-27.

¹⁸ Aida Fahmawi Watad, "Semiotics of Flags in Colonial Spaces: The Flag as an Identity Rhizome in the Literature of Palestinians in Israel," *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 23, no.1 (2024): 19-38.

¹⁹ Scot M. Guenter, "Revitalized Flag Magic: Flag Retirement Rituals and the Power of Talismans," *25th ICV Rotterdam, The Netherlands and FIAV* no. 1 (2013): 1-13.

²⁰ Richard Lachmann, *What is historical sociology?* (Malden: Polity, 2013), 1-16.

²¹ Philip Abrams, *Historical sociology*, (New York: Cornell University Press, 1982), 9-10.

²² Craig Calhoun, "Why Historical Sociology?" in *The Handbook of Historical Sociology*, ed. Engin F. Isin, Gerard Delanty (London: Sage Publications, 2003), 383-95.

rak değil, sürekli bir dönüşüm içinde hareket eden organizmalar olarak görmemizi sağlar. Böylece, tarih ve toplum arasındaki derin ilişki, bizi insanlık durumunun evrensel sorularına yönlendirir: Güç, kimlik, adalet ve değişim.²³ Tarihsel sosyoloji, bayrakları bir toplumun tarihsel, kültürel ve politik dönüşümlerinin sembolü olarak inceler. Bayrakların tasarımında yer alan renkler, semboller ve desenler, toplumun ideolojilerini, dini inançlarını yahut etnik yapısını yansıtır. Ulusal bayraklar, sömürgecilik, savaşlar, devrimler ve bağımsızlık mücadeleleri gibi tarihsel olayların izlerini taşır.²⁴ Bu disiplin, bayrakların birleştirici veya ayrıştırıcı etkilerini analiz ederek, toplumsal kimlik inşasındaki rolünü sorgular. Ayrıca, tarihsel bağlamda bayrak ritüellerini ve bunların güç ilişkileri ile kolektif hafızayı nasıl şekillendirdiğini araştırır.

Milliyetçilik, bir topluluğun kendini ortak bir kimlik etrafında tanımlayarak siyasi, kültürel ve ekonomik birliği hedefleyen ideolojisidir.²⁵ Sosyolojik açıdan milliyetçilik, bireylerin bir ulusa aidiyet duygusunu güçlendiren bir toplumsal bağ ve toplumsal kimlik inşa sürecidir.²⁶ Bu süreçte dil, tarih, kültür ve din gibi unsurlar birleştirici öğeler olarak öne çıkar. Milliyetçilik, modern ulus devletlerin kurulmasıyla birlikte toplumsal dayanışmayı artıran bir güç olduğu kadar, zaman zaman farklı gruplar arasında çatışmalara da yol açan bir dinamik haline gelmiştir.²⁷ Bayrak, milliyetçiliğin en güçlü sembollerinden biridir. Bir ulusun tarihini, ideolojisini ve egemenliğini temsil eden bayrak, milliyetçi duyguların kolektif bir ifade aracı olarak işlev görür.²⁸ Bayrak, yalnızca bir bez parçası değil, bir toplumun ortak değerlerinin ve mücadelelerinin somutlaşmış halidir. Bayrak törenleri, milli bayramlar ve uluslararası platformlarda bayrak gösterimi gibi ritüeller, bireylerin ulusal kimliğe olan bağlılığını pekiştirir.²⁹ Ancak bayrak, sadece birleştirici bir sembol olmakla kalmaz; aynı zamanda farklı etnik grupların dışlanmışlık hissini artırabilir. Bu nedenle milliyetçilik ve bayrak arasındaki ilişki, toplumsal birliği güçlendirdiği kadar, çatışma potansiyelini de içinde barındırır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçiliğin parçalayıcı etkisi; çok-kimlikli sosyal dokunun giderek çözülmesine sebep olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun asırlara yayılan gücü, "millet sistemi" ile inşa edilen çok-kimlikli top-

²³ Nancy Fraser, "Social justice in the age of identity politics: Redistribution, recognition and participation," *Geographic thought* (London: Routledge, 2008), 72-89.

²⁴ Karen A. Cerulo, "Symbols and the world system: National anthems and flags," *Sociological Forum* 8, no. 2, Kluwer Academic Publishers-Plenum Publishers (1993): 243-271.

²⁵ Ernst B. Haas, "What Is Nationalism and Why Should We Study It?" *International Organization* 40, no. 3 (1986): 707-44.

²⁶ Anthony D. Smith, "The Diffusion of Nationalism: Some Historical and Sociological Perspectives," *The British Journal of Sociology* 29, no. 2 (1978): 234-48.

²⁷ Daniel Chernilo, *A social theory of the nation-state: The political forms of modernity beyond methodological nationalism* (London: Routledge, 2008), 12-15.

²⁸ Pål Kolsto, "National symbols as signs of unity and division," *Ethnic and racial studies* 29, no.4 (2006): 676-701.

²⁹ Gabriella Elgenius, "Expressions of nationhood: national symbols and ceremonies in contemporary Europe" (Diss. London School of Economics and Political Science, 2005), 233-252.

lumsal düzenin hassas dengesi üzerine kuruluydu.³⁰ Ancak modern dönemde Batı'dan ithal edilen milliyetçilik ideolojisi, bu kozmopolit yapıyı derinden sarstı. Milliyetçilik, etnik aidiyeti siyasi bir kimliğe dönüştürerek Osmanlı tebaasında “*etnik homojenlik*” arayışını körükledi.³¹ Bu süreç, İmparatorluk'un uzun süre koruduğu kültürel çoğulculuğun yerini, çatışmacı bir “*kimlik siyaseti*”ne bırakmasına yol açtı. Milliyetçilik, bireylerin bir ulusa aidiyet duygusunu güçlendirirken, “*öteki*” olarak görülen grupların dışlanması hızlandırdı.

Osmanlı bağlamında ulusçuluk ideolojisi, “*yatay dayanışma*”dan ziyade, etnik grupların “*dikey ayrışması*”nı tetikledi; bu da toplumsal dokuya “*kültürel parçalanma*” getirdi.³² Ermeniler, Araplar ve Rumlar gibi grupların ulusal bağımsızlık talepleri, imparatorluk içinde yeni bir “*mikro-milliyetçilik*” dalgasını doğurmuştur.³³ Bu durum, hem siyasi merkezde bir “*meşruiyet krizi*”³⁴ yaratmış, hem de periferideki toplulukların devletten kopuşunu hızlandırmıştır.³⁵ Milliyetçilik, Osmanlı'nın “*kapsayıcı aidiyet*” anlayışını aşındırarak, toplumsal uyumu yerine parçalanmayı ikame etmiştir. Bu süreçteki asıl kırılma noktası, ulus-devlet kavramının Batılılaşma çabalarıyla Osmanlı toplumsal yapısına entegre edilmeye çalışılmasıdır. Orta Çağ formatlı bir imparatorluk olan Osmanlı, çok-etnikli ve çok-dinli bir düzende “*toplumsal ekosistemi*” üzerine inşa edilmiştir;³⁶ milliyetçilik bu ekosistemi bozarak parçalanmayı kaçınılmaz kılmıştır. Bu, sadece Osmanlı'nın sonunu getiren bir ideoloji değil, aynı zamanda imparatorluğun tarihsel birikimini ve sosyolojik çeşitliliğini de silikleştiren bir kırılma olmuştur.

Osmanlı'daki meşruiyet krizinin sebepleri içinde; a) Toplumsal adaletin bozulmasıyla yönetimin adil görülmemesi veya belli grupları dışlayıcı politikalar izlemesi b) Ekonomik sıkıntılar, halkın otoriteye olan güvenini zayıflatması c) Farklı etnik, dini veya ideolojik grupların yönetimi kendi çıkarlarına hizmet etmeyen bir güç olarak algılaması d) Kültürel kopuşla birlikte yönetim ile halk arasında kültürel veya tarihsel bağların zayıflaması e) Dış Müdahaleler ve yabancı güçlerin etkisiyle halkın yönetimi gayrimeşru olarak görmesi, gös-

³⁰ Uğur Kurtaran, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi,” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sayı 8 (2011): 57-71.

³¹ Yannis Spyropoulos, “The creation of a homogeneous collective identity: Towards a history of the Black people in the Ottoman Empire,” *International Journal of Turkish Studies* 16, no. 1-2 (2010): 25-46.

³² Quamrul Ashraf and Oded Galor, “Genetic diversity and the origins of cultural fragmentation,” *American Economic Review* 103, no. 3 (2013): 528-533.

³³ Sanjib Baruah, “‘Ethnic’ Conflict as Stat-Society Struggle: The Poetics and Politics of Assamese Micro-Nationalism,” *Modern Asian Studies* 28, no. 3 (1994): 649-671.

³⁴ *Legitimite krizi, bir siyasi otoritenin, yönetim sisteminin ya da liderliğin meşruiyetinin toplum tarafından sorgulanması veya reddedilmesi durumudur. Meşruiyet (legitimite), bir otoritenin toplumsal kabul görmesi ve halkın bu otoriteye rıza göstermesi anlamına gelir. Eğer bir yönetim veya otorite, topluma kabul edilebilir bir dayanak sunamazsa veya halkın güvenini kaybederse, bu durum legitimite krizine yol açar. Tanzimat ve Islahat Fermanları düşünülebilir.*

³⁵ Raymond Plant, “Jürgen Habermas and the idea of legitimation crisis,” *European Journal of Political Research* 10, no. 4 (1982): 341-352.

³⁶ Belinda Reyers, et al. “Getting the measure of ecosystem services: a social-ecological approach,” *Frontiers in Ecology and the Environment* 11, no.5 (2013): 268-273.

terilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda meşruiyet krizi, özellikle 19. yüzyılda Batı'dan ithal edilen milliyetçilik, sekülerleşme ve modernleşme akımlarının etkisiyle derinleşmiştir.³⁷ İmparatorluk, “*millet sistemi*” sayesinde uzun süre dinî ve etnik çeşitliliği bir meşruiyet kaynağı olarak kullanmıştır. Ancak milliyetçilik ideolojisinin yayılması, Osmanlı toplumunda farklı etnik ve dini grupların Osmanlı yönetimini artık kendilerine meşru bir otorite olarak görmemesine neden olmuştur. Bu kriz hem merkezî otoritenin zayıflamasına hem de toplumsal kopuşların hızlanmasına yol açmıştır.

Bayraklar, toplumsal değişim süreçlerinde kimlik inşasının görsel taşları olarak işlev görür.³⁸ Bayrak sembolleri/ ikonografisi yalnızca ulusal kimliği temsil etmekle kalmaz, aynı zamanda toplumun kolektif hafızasını şekillendiren ve dönüştüren birer anlam haritasıdır. Toplumsal değişim dönemlerinde bayraklar, bir “*yeni düzen anlatısı*” oluşturmanın aracı olur. Devrimler sonrası yeniden tasarlanan bayraklar, eski rejimden kopuşun ve yeni bir toplumsal kimlik tahayyülünün sembolik özetidir.³⁹ Bayraklar, “*ideolojik simge ekonomisi*” içinde stratejik bir konuma sahiptir. Toplumun farklı kesimlerini tek bir çatı altında birleştirmek için kullanılan bayraklar, aynı zamanda “*dışlayıcı aidiyet*” süreçlerini de tetikleyebilir.⁴⁰ Bu durum, bayrağın birleştirici gücünü, toplumsal çatışmaların sembolik aracı hâline dönüştürür. Özellikle hızlı toplumsal değişim dönemlerinde, bayraklar bir kimlik krizine cevap mekanizması olarak öne çıkar. Bayrağın toplumsal işlevi, yalnızca bir sembol olmakla sınırlı değildir; ritüeller ve performatif pratikler (örneğin, bayrak törenleri veya protestolarda bayrak yakma eylemleri), “*sembolik güç mücadelesi*” sahnesine dönüşür. Bayrak, kolektif kimliği sağlamlaştıran araç olması yanında toplumsal değişimlerin sancılarını görünür kılan bir aynadır.

2. Literatür Taraması ve Gelişme

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından kurulan devletlerin bayrakları, ulusal kimlik ve bağımsızlık sembolleri olarak büyük önem taşımaktadır. Bu konuda yapılan akademik çalışmalar, bayrakların tarihî, kültürel ve politik anlamlarını derinlemesine incelemektedir. Konuyla ilgili alan yazın içinde özellikle: Elif Şahintürk “*16. yüzyıl Osmanlı minyatürlerinde bayrak üzerine bir araştırma*”⁴¹, Ümit Yel “*Bayrak ve sancak sevgisi kazandırma*

³⁷ Melih Coşgun, Çağdaş Zarplı, “Ortadoğu’da uluslaşma sorunu üzerine bir deneme: Modernlik,” *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 4, sayı 8 (2015): 20-32.

³⁸ Kristian Bankov, “Flags, Identity, Memory: From Nationalisms to the Post-truth Uses of Collective Symbols,” *Flags, Color, and the Legal Narrative: Public Memory, Identity, and Critique*. (Cham: Springer International Publishing, 2021), 173-189.

³⁹ Lee Wilson, “From the Mystical to the Molecular: Modernity, Martial Arts, and Agency in Java,” in *Engaging the Spirit World: Popular Beliefs and Practices in Modern Southeast Asia*, ed. Kirsten W. Endres and Andrea Lauser (New York: Berghahn Books, 2012), 62-84.

⁴⁰ Katie Logan, “Changing Geography: Transcultural Arab Identity in the Age of the EU,” *Cultural Production and Social Movements after the Arab Spring* (2021): 45-62.

⁴¹ Elif Şahintürk, “16. yüzyıl Osmanlı minyatürlerinde bayrak üzerine bir araştırma” (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 196.

da sosyal bilgiler dersinin önemi⁴², Gül Güler “Anadolu müzelerinde bulunan bayrak ve sancak alemleri”⁴³ vb. zikredilebilir. Bayrakların sosyolojik açıdan incelenmesi nispeten sınırlı ve bakir bir alandır. Sasha R. Weitman, “National flags: A sociological overview” (Ulusal bayraklar: Sosyolojik bir bakış)⁴⁴, Robert Shanafelt, “The nature of flag power: How flags entail dominance, subordination, and social solidarity” (Bayrak gücünün doğası: Bayraklar nasıl egemenlik, bağımlılık ve toplumsal dayanışmayı beraberinde getirir?)⁴⁵, Thomas Hylland Eriksen ve Richard Jenkins, eds. “Flag, nation and symbolism in Europe and America” (Avrupa ve Amerika’da bayrak, millet ve sembolizm)⁴⁶, Krzysztof Jaskulowski, “The magic of the national flag” (Ulusal bayrağın büyüğü)⁴⁷, Ryan D. Talbert “Culture and the Confederate flag: Attitudes toward a divisive symbol” (Kültür ve Konfederasyon bayrağı: Ayrımcı bir sembole yönelik tutumlar)⁴⁸, Yuval Feinstein “Applying sociological theories of emotions to the study of mass politics: The rally-round-the-flag phenomenon in the United States as a test case” (Duyguların sosyolojik teorilerini kitle siyaseti çalışmalarına uygulamak: Bir test vakası olarak Amerika Birleşik Devletleri’nde bayrak etrafında toplanma olgusu)⁴⁹, Todd Gitlin “The intellectuals and the flag” (Aydınlar ve bayrak)⁵⁰, Betty Alt “Following the Flag: Marriage and the Modern Military” (Bayrağın Peşinden: Evlilik ve Modern Askerlik)⁵¹ vd. bu minvaldeki literatüre katkı sağlamıştır.

Bayrak ihtiyacı, toplumsal kimliklerin, birliktelik duygusunun ve aidiyetin sembolize edilmesi ihtiyacından doğmuştur. İnsan toplulukları tarih boyunca kendilerini ifade etmek, diğer gruplardan ayrılmak ve ortak değerlerini görünür kılmak için sembollere ihtiyaç duymuştur. Bayraklar, bu sembollerin en güçlü ve kalıcı biçimlerinden biri olmuştur. Toplumlar, kendilerini tanımlamak ve bir gruba ait olduklarını göstermek için singelere başvurmuşlardır. Bayrak, ortak bir kimliği ve ortak bir amacı temsil eden güçlü bir araç olarak işlev görmüştür. Örneğin, kabileler, klanlar veya ilk şehir devletleri kendi totemlerini ya da sembollerini kullanarak kendilerini diğerlerinden ayırmıştır. [Türkler için “kurt”, Kızılderililer için “kartal”, Çinliler için “ejderha”, Ruslar

⁴² Ümit Yel, “Bayrak ve sancak sevgisi kazandırmada sosyal bilgiler dersinin önemi” (Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2018), 105.

⁴³ Gül Güler, “Anadolu müzelerinde bulunan bayrak ve sancak alemleri” (Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993), 282.

⁴⁴ Weitman, *National flags: A sociological overview*, 328.

⁴⁵ Robert Shanafelt, “The nature of flag power: How flags entail dominance, subordination, and social solidarity,” *Politics and the Life Sciences* 27, no.2 (2008): 13-27.

⁴⁶ Thomas Hylland Eriksen, Richard Jenkins, eds. *Flag, nation and symbolism in Europe and America* (London: Routledge, 2007), 1-14.

⁴⁷ Krzysztof Jaskulowski, “The magic of the national flag”, 557.

⁴⁸ Ryan D. Talbert, “Culture and the Confederate flag: Attitudes toward a divisive symbol,” *Sociology Compass* 11, no. 2 (2017): 1-10.

⁴⁹ Yuval Feinstein, “Applying sociological theories of emotions to the study of mass politics: The rally-round-the-flag phenomenon in the United States as a test case,” *The Sociological Quarterly* 6, no.3 (2020): 422-447.

⁵⁰ Todd Gitlin, *The intellectuals and the flag* (Columbia University Press, 2007), 7-9.

⁵¹ Betty Alt, *Following the Flag: Marriage and the Modern Military* (Santa Barbara: Praeger, 2006), 10.

için “ayt”, İngilizler için “aslan, Vikingler için “kuzgun” Aztekler için “jaguar” vb. böyledir.] Bayraklar, bir liderin ya da siyasi otoritenin gücünü sembolize etmek için de kullanılmıştır. Antik uygarlıklarda krallıklar ya da imparatorluklar, savaş alanında güç ve birlik göstergesi olarak bayraklarını dalgalandırmıştır. Bayrak, bireylerin kolektif bir ruhla birleşmesini sağlayan bir unsur olmuştur. Savaşlar, törenler veya önemli olaylar sırasında bayrak, bir ulusun ya da topluluğun dayanışma ruhunu simgelemiştir. Bayrak ihtiyacının kökenleri, Mısır, Mezopotamya ve Çin gibi antik uygarlıklara kadar gider. İlk dönemlerde bayrak benzeri semboller, daha çok hayvan figürleri, totemler ya da kutsal sembollerle ifade edilmiştir. Romalılar ise lejyonlarını temsil eden “signa” adı verilen semboller kullanmıştır.⁵² Orta Çağ’da bayraklar, feodal sistemde krallıkların, şövalyelerin ve soylu ailelerin armalarını göstermek için kullanılmıştır. Haçlı Seferleri sırasında, dini ve siyasi kimlikler bayraklarla temsil edilmiştir. Hristiyanlık inancı haç sembolüyle bayraklarda sıkça yer almıştır.⁵³ Modern Dönem; 18. ve 19. yüzyıllarda ulus-devletlerin ortaya çıkışıyla birlikte bayraklar, modern milliyetçiliğin ve ulusal kimliğin güçlü sembolleri haline gelmiştir. Amerikan Devrimi, Fransız Devrimi, Bolşevik Devrimi gibi olaylar, bayrakların bir halkın ideallerini ve bağımsızlık arzularını ifade ettiği dönemeçler olmuştur.⁵⁴ Günümüzde bayraklar, artık sadece ulusal kimliği değil, aynı zamanda ideolojik, sosyal ve kültürel kimlikleri de temsil etmektedir. Spor kulüpleri, uluslararası organizasyonlar ve sosyal hareketler, kendilerini bayraklar aracılığıyla ifade etmektedir. Ayrıca, teknolojinin gelişmesiyle dijital bayraklar ve logolar da kimlik sembolü olarak önem kazanmıştır. Bayraklar, toplumların tarihsel, kültürel ve siyasi dönüşümde bazen birleştirici bazen de ayrıştırıcı bir rol üstlenmiştir. Aidiyet duygusunu güçlendirme, kimlik oluşturma ve kolektif bir ruh yaratma amacıyla bayrak ihtiyacı, insanlığın tarih boyunca değişmeyen bir unsuru olmuştur. Bugün bile bayraklar, siyasi, sosyal ve kültürel mücadelelerde güçlü bir sembol olarak varlığını sürdürmektedir. Bayrak, rüzgârın sırtında taşınan bir geçmiş, dalgalandığı her yerde bir milletin nefesidir.

3. Balkanlar, Kuzey Karadeniz ile Hazar’ın Batısındaki Devletlerin Bayrakları ve Armaları

Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılması, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında gerçekleşen bir süreçtir. Bu süreç sonunda Osmanlı topraklarında, ulusal bağımsızlık mücadeleleri ve büyük devletlerin müdahaleleri sonucu farklı siyasi varlıklar ortaya çıkmıştır. Osmanlı’nın dağılmasının ardından ortaya çıkan toplamda 33 devlet vardır. Balkanlar’da kurulan devletler: 11 tane olup Arnavutluk (1912), Bosna-Hersek (1992), Hırvatistan (1991), Kosova (2008), Karadağ (2006), Kuzey Makedonya (1991), Sırbistan (2006), Slovenya

⁵² Mirjana Vojvoda, “Signis receptis as a reverse motive on Roman imperial coins,” *Archaeology and Science* 11 (2015): 43-51.

⁵³ George Willard Benson, *The cross: Its history and symbolism* (Courier Corporation, 2013), 188.

⁵⁴ Dmitry Shlapentokh, “The images of the French Revolution in the February and Bolshevik revolutions,” *Russian History* 16, no. 1 (1989): 31-54.

(1991), Bulgaristan (1908), Yunanistan (1830) ve Romanya (1878) şeklindedir. Diğer pek çok devlet, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı sonrası tamamen çöküşü ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile netleşen yeni sınırların ardından bağımsız olmuştur.

Balkan devletlerinin sosyolojisi, bölgenin tarihsel, kültürel ve etnik çeşitliliğiyle şekillenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar süren egemenliği, Balkanlara dini ve kültürel bir mozaği miras bırakmıştır. Bu miras, Ortodoks, Katolik ve Müslüman toplulukların bir arada yaşadığı çokkültürlü bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Ancak, Osmanlı'nın dağılmasından sonra milliyetçilik akımları, Balkanlarda siyasi sınırların yeniden çizilmesine ve etnik çatışmalara yol açmıştır. Bölgedeki devletler, etnik kimliklerin ulusal sınırlarla örtüşmediği bir yapı içinde şekillenmiş, bu durum etnik gerginlikler ve siyasi istikrarsızlıkları beraberinde getirmiştir. Yugoslavya'nın parçalanması ve sonrasında yaşanan savaşlar, Balkan sosyolojisinin çatışmacı ve travmatik yönlerini öne çıkarmıştır. Bununla birlikte, Avrupa Birliği'ne entegrasyon süreçleri, Balkan devletlerinde demokratikleşme, ekonomik kalkınma ve çokkültürlülüğün yeniden değer kazanmasına katkıda bulunmuştur. Balkan sosyolojisi, tarihsel bağlar, etnik çeşitlilik ve modernleşme arasındaki dinamiklerin yoğun bir şekilde iç içe geçtiği bir alan olarak tanımlanabilir.

Yugoslavya bayrağı, tarih boyunca Pan-Slav hareketinin ideallerini ve Güney Slavlarının birleşme arzusunu yansıtan bir sembol olmuştur. Bayrağın yatay üç renkli tasarımı – mavi, beyaz ve kırmızı – 1848 Pan-Slav Kongresi'nde kabul edilen Pan-Slav renklerinden türemiştir. Birliğin, dayanışmanın ve ortak Slav kimliğinin ifadesi olarak görülmüştür. 1918'de Yugoslavya Krallığı'nın kurulmasıyla bu tasarım, yeni devletin ortak kültürel ve siyasi kimliğini temsil etmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası Komünist hükümet, bayrağın ortasına sarı kenarlıklı kırmızı bir yıldız ekleyerek sosyalist ideolojiyi ve anti-faşist mücadeleyi vurgulamıştır. Bu yıldız, işçi sınıfının mücadelesini ve Yugoslavya'nın sosyalist karakterini sembolize etmiştir. Bayrağın sosyolojik anlamı, yalnızca bir devletin değil, aynı zamanda ortak tarih, kültür ve kimlik arayışının bir göstergesi olmasında yatmaktadır. Yugoslavya'nın dağılmasıyla bayrak, bir dönemin sona erişini ifade ederken, hâlâ nostaljik duygularla ve anti-faşist sembolizmin bir mirası olarak değerlendirilmektedir.⁵⁵ Yugoslavya'nın amblemi, sosyalist ideolojiyi ve ülkeyi oluşturan altı federal cumhuriyetin birliğini simgeleyen güçlü bir semboldür. Altı meşalenin tek bir alevde birleşmesi, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Slovenya arasındaki dayanışma ve kardeşlik fikrini yansıtır. Amblemen üzerinde yer alan kırmızı yıldız, sosyalist sistemin ve anti-faşist mücadelenin sembolü olarak öne çıkar. Alt kısımda yer alan 29 Kasım 1943 tarihi, AVNOJ'nin ikinci toplantısına atıfta bulunarak Yugoslavya'nın federal bir cumhuriyet olarak örgütlenmesinin temelini oluşturduğu günü hatırlatır. Bu tasarım, sosyalist amblemlerin tipik özelliklerini taşıırken, Yugoslavya'nın kolektif kimliği ve ta-

⁵⁵ Arhiv Jugoslavije, *Konstitutivni akti Jugoslavije* (Ustav FNRJ, 31. Januar 1946), 6.

rihsel mücadelelerini somutlaştırır.⁵⁶

Arnavutluk bayrağı, kırmızı zemin üzerinde siyah çift başlı kartal tasarımıyla hem tarihsel hem de sosyopolitik anlamlar barındırır. Kırmızı renk, cesaret ve fedakârlığı simgelerken, çift başlı kartal, Arnavutların bağımsızlık ile egemenlik mücadelesinin sembolüdür. Kartal figürü, Orta Çağ'da soylu ailelerin armalarında yer almış ve 15. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı direniş lideri İskender Bey ile ulusal kimliğin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bayrak, Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık mücadelesinin bir simgesi olarak 1912'de resmîleşmiş, sonraki dönemlerde farklı rejimlerin ideolojik yorumları doğrultusunda değişikliklere uğramıştır. Ayrıca, bayrağın Kosova'daki etnik Arnavutlar tarafından kullanılması, ulusal kimlik ile siyasi aidiyetin kesişim noktasını ortaya koyar. Bu nedenle, Arnavutluk bayrağı sadece bir ulusun bağımsızlık sembolü değil, aynı zamanda tarihsel dayanışma ve kolektif mücadele hafızasının bir yansımasıdır.⁵⁷ Arnavutluk Arması, kırmızı bir zemin üzerine siyah çift başlı kartal ve üst kısmında altın renkli Skanderbeg miğferini taşıyan bir kalkanı simgeler. Arma, Gjergj Kastrioti Skanderbeg'in tarihi sembollerine dayanmakta ve Arnavut kimliğini vurgulayan güçlü bir ulusal anlam taşır. Miğfer, Skanderbeg'in tarihi mirasını yansıtan bir detay olup, Ambras Kalesi envanterinde ve Viyana Kunsthistorisches Müzesi'nde belgelenmiştir. Arma, Arnavutluk Anayasası'nın 14. maddesinde tanımlanarak, devletin resmi sembolü olarak kabul edilmiştir. Armadaki Osmanlıya başkaldıran İskender Bey'e atfedilen miğfer şu anda Viyana Sanat Tarihi Müzesi'nde sergilenmektedir.⁵⁸ Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'na olan düşmanlıkları, tarihsel, kültürel ve siyasi faktörlere dayanmaktadır. Bu düşmanlık, özellikle Osmanlı'nın Balkanlar'daki egemenliği altındaki Arnavutlar ile Osmanlı yönetiminin baskıları arasındaki gerilimlerden kaynaklanmıştır.

Bosna-Hersek bayrağı, ülkenin çok kültürlü yapısını ve tarihi sürecini sembolize eden derin anlamlar taşır. Bayrağın mavi rengi, Bosna-Hersek'in Avrupa ile entegrasyon çabalarını ve barış arzusunu simgeler. Sağdaki sarı üçgen, ülkenin üç ana etnik grubu olan Boşnaklar, Sırp ve Hırvatlar arasındaki dengeyi ifade ederken, coğrafi, kültürel birleşim noktası olarak Bosna-Hersek'in rolünü yansıtır. Üst kenarda yer alan dokuz beyaz beş köşeli yıldız, ülkenin içindeki çeşitliliği ve birliği simgeler. Bayrağın dikdörtgen şekli, görsel simetri ve dengeyi vurgular, ülkenin içsel düzeninin önemini gösterir. 1995'teki Paris Barış Antlaşması sonrası şekillenen bu bayrak, Bosna-Hersek'in çok etnikli yapısını ve barışçıl bir devlet inşa etme amacını yansıtır. Bayrağın tasarımı, Bosna-Hersek'in modernleşme ve barış sürecindeki karar-

⁵⁶ Vladimir Geiger and Suzana Leček, "Politička i ideološka pozadina dizajna i ikonografije novčanica Kraljevine Jugoslavije, 1929.-1941. Godine," *Numizmatičke Vijesti* 61, no. 72 (2019): 122-156.

⁵⁷ LIGJ, *Per Formen Dhe Permasat E Flamurit Kombetar, Permbajitjen E Himnit Kombetar, Formen Dhe Permasat E Stemes Se Republikës Te Shqipërisë Dhe Menyren E Perdorimit Te Tyre* (Nr. 8926, date 22.7.2002), 1-2.

⁵⁸ LIGJ, *Per Formen Dhe Permasat E Flamurit Kombetar, Permbajitjen E Himnit Kombetar, Formen Dhe Permasat E Stemes Se Republikës Te Shqipërisë Dhe Menyren E Perdorimit Te Tyre*, 4-5.

lılığını gösterir.⁵⁹ Bosna-Hersek arması mavi renktedir ve sivri uçlu bir kalkan şeklindedir. Bu haliyle bayrağa benzemektedir. Üç uçlu kalkan, Bosna'nın üç büyük etnik grubunu sembolize etmektedir.

Hırvatistan bayrağı, ülkenin tarihi geçmişi ve kültürel kimliğini yansıtan derin bir sembolizme sahiptir. Bayrağın üç yatay şeridi, Pan-Slav renkleri olan kırmızı, beyaz ve mavinin birleşiminden oluşur. Slav halklarının birlik ve dayanışmasını simgeler. Kırmızı, mücadele ve cesareti, beyaz barışı, mavi ise sadakati ve güveni ifade eder.⁶⁰ Bayrağın ortasında yer alan askerî arma, Hırvatistan'ın tarihindeki güç, direniş ve ulusal kimliğin korunmasına olan vurgu yapar. Arma üzerindeki 25 kırmızı-beyaz kare, Hırvat halkının tarihi geçmişini ve bu halkın sahip olduğu kültürel çeşitliliği temsil eder. Armanın üst kısmındaki semboller, Hırvat halkının inançlarını, doğa ile olan bağlarını ve ulusal simgelerini yansıtır. Bayrağın tasarımı, Hırvatistan'ın geçmişteki zaferlerini, mücadelelerini ve halkın birliğini anlatan güçlü bir sosyal mesaj taşır. Yukarı bakan ay- altı köşeli yıldız motifi Osmanlı dönemine bir göndermedir. Şeritli motif, üç figürlü aslan motif, keçi motif, sansar ve altı köşeli yıldız motifi pastoral hayatı anlatır. Hepsisi Hırvat armasının "*tacina*" yerleştirilmiştir.⁶¹ Devletin bayrak ile arması aynıdır.

Kosova bayrağı, 17 Şubat 2008'de Kosova'nın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından kabul edilmiştir ve tasarımı, Kosova'nın etnik çeşitliliğini yansıtır. Bayrağın mavi zemininde, altın renkli Kosova haritası yer almakta ve etnik grupları simgeleyen altı beyaz yıldız bulunmaktadır. Bu yıldızlar Arnavutlar, Sırlar, Boşnaklar, Türkler, Romanlar ve Goralılara aittir. Tasarımda kullanılan mavi zemin, aynı zamanda birleşim ve uluslararası tanınma arzusunu ifade eder. Bayrağın, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süreli yönetimi altındaki Kosova'dan sonra gelen modern bağımsızlıkla kurulan yeni kimliği yansıttığı söylenebilir. Arnavutluk bayrağı ve Sırbistan bayrağı gibi tarihsel etkiler, bayrakta hala izlenebilir. Ayrıca, bayrağın harita kullanımı, ulusal kimlik duygusunu güçlendirirken, Bosna-Hersek bayrağının tasarımına benzer öğeler de taşır. Kosova'nın bağımsızlığına giden süreçte bayrak, ülkenin etnik çeşitliliğini ve ulusal birliğini simgeleyen önemli bir sembol haline gelmiştir.⁶² Devlet amblemi tıpkı Bosna-Hersek'te olduğu gibi üç köşeli bir kalkana yerleştirilmiş bayrak figüründen oluşmaktadır.

Karadağ bayrağı, 13 Temmuz 2004 tarihinde kabul edilmiş olup, altın bordürlü kırmızı bir zemin üzerine yerleştirilen bir arma ile tasarlanmıştır. Bayrağın ortasında yer alan arma, Karadağ'ın tarihsel mirasını ve ulusal kimliğini yansıtır. Bayrağın rengi kırmızı olup, arma bayrağın yüksekliğinin üçte ikisini kaplar. Bayrak, Karadağ'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından, 2007 yı-

⁵⁹ Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, *Zakon o zastavi Bosne i Hercegovine* (Neslužbeni prečišćeni tekst, "Službeni glasnik BiH", Br. 19/ 01 od 3. Augusta 2001), 1-3.

⁶⁰ Ustav Republike Hrvatske, *Zakon o grbu, zastavi i himni Republike Hrvatske te zastavi i lenti predsjednika Republike Hrvatske* (Narodne novine, Br. 55/ 90., te članak 137, 21. prosinca 1990), 1-31.

⁶¹ Željko Heimer, *Grb i zastava Republike Hrvatske* (Zagreb: Leykam international, 2008), 1-12.

⁶² LIGJI, *Për protokollin e shtetit të republikës së Kosovës* (NR.03/L-132, Qer 01 2009), 1-54.

linda yürürlüğe giren Karadağ Anayasası ile resmi hale gelmiştir. Tarihsel olarak, Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki bayrakları da haç motifini taşır ve Osmanlı ile olan uzun ilişkiyi simgeler. Karadağ bayrağının tasarımında kullanılan altın renk, ulusal zenginliği ve prestiji simgelerken, kırmızı zemin ise Karadağ'ın halkının mücadelesini ya da bağımsızlık isteğini gösterir. Ayrıca, bayrağın altın bordürü, Karadağ'ın ulusal birliğini ve bağımsızlığını pekiştirir. Çift başlı kartalın başındaki altın taç ve ayaklarındaki kraliyet simgeleri Ortodoks haçı ile kuşatılmıştır.⁶³ Karadağ arması, kırmızı zemin üzerinde, kanatlarını uçuşa kaldıran, sağda bir asa ve sol pençede bir globus cruciger bulunan altın taçlı çift başlı bir kartaldan oluşur. Kartalın göğsünde, altın aslanın geçtiği bir kalkan bulunur. Aslan, mavi bir arka plan üzerinde yeşil bir zemin üzerindedir. Kartalın başlarının üzerindeki taç ve asa, üstünde çapraz pattée kama bulunan altındır. Globus cruciger, altın bel ve çapraz pattée kama bulunan mavi renktedir.⁶⁴ Arma Bizans ve nihayetinde antik Roma kökenli sembol olan iki başlı bir kartaldır. Kilise ile devlet arasında yakın bir bağ vardır. Osmanlı kimliğine dair en ufak bir atıf bulunmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanan Karadağ, ülkesine yönelik sürekli Türk saldırılarına karşı güçlü bir birleşim sağlamak amacıyla zamanla "teokratik" bir yapıya bürünmüştür.

Kuzey Makedonya bayrağı, kırmızı bir zemin üzerinde, merkezden kenarlara doğru sekiz ışını yayılan stilize bir sarı güneş tasvir eder. 1995 yılında Miroslav Grčev tarafından oluşturulan bu bayrak, ülkenin özgürlüğü ve bağımsızlığını simgeler. Güneşin sekiz ışını, ulusal ambleme atıfta bulunarak "özgürlüğün yeni güneşi" olarak kabul edilir. 1992'de kullanılan önceki bayrak, Yunanistan ile yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle değiştirilmiş ve bugünkü tasarım, ülkenin bağımsızlık sembolü haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki mirası, Makedonya'nın tarihindeki önemli etkileri yansıtırken, bayrağın değişimi de bölgesel ve etnik kimliklerle ilgili tarihsel bir dönüm noktasını simgeler. Bayrak, halkın ulusal kimliğini ve kültürel mirasını yansıtan bir sembol olarak modern Kuzey Makedonya'nın ulusal kimliğini pekiştirir. Bu tasarım, ülkedeki sosyal ve kültürel dönüşümün simgesidir ve aynı zamanda bölgesel siyasi değişimlere dair bir yansıma sunar.⁶⁵ Kuzey Makedonya'nın ulusal amblemi, geleneksel halk motiflerini yansıtan buğday demetleri, tütün yaprakları ve Osmanlı döneminde bölgeye getirilen afyon haşhaşından oluşan iki kavisli çelenkle çevrilmiştir. Amblemen merkezinde, özgürlüğü temsil eden bir güneşin doğuşu, Sar Dağları'nın zirvesi ve Ohri Gölü gibi doğal unsurlar yer alır. Amblem, ülkenin coğrafi ve kültürel

⁶³ Vlada Crne Gore, *Odluka o utvrđivanju etalona Zastave Crne Gore* (Na osnovu člana 3 stav 1 Zakona o državnim simbolima i Danu državnosti Crne Gore "Sl. list RCG", broj 47/04, Vlada Republike Crne Gore na sjednici održanoj 16. septembra 2004. godine, donijela je odluku o utvrđivanju etalona zastave crne gore ("Službeni list Republike Crne Gore", Br. 058/04 od 17.09.2004), 1-5.

⁶⁴ Vlada Crne Gore, *Zakon o državnim simbolima i Danu državnosti Crne Gore* (Br. 56 od 29. prosinca 1993., stupio na snagu 6. siječnja 1994), 1-6.

⁶⁵ Republika Makedonija, *Zakon za znameto na Republika Makedonija* (Služben vesnik na RM 47/95, 1995), 1-16.

zenginliklerini simgelemesinin yanı sıra, Osmanlı döneminden gelen tarımsal mirası da vurgular. 1946'da Yugoslavya'nın bir parçası olarak kabul edilen bu tasarım, sosyalist dönemin etkilerini taşıırken, 2009'da yapılan değişiklikle sosyalist yıldız amblemden çıkarılmıştır. Vasilije Popović-Cico tarafından tasarlanan bu arma, Yugoslavya döneminden kalma simgelerden biri olarak dikkat çeker.⁶⁶ Osmanlı'dan Yugoslavya'ya uzanan tarihsel süreçte bölgenin stratejik önemini ve kültürel dönüşümünü yansıtır. Günümüzde amblem, Kuzey Makedonya'nın ulusal kimliğini ve çok kültürlü yapısını simgeleyen önemli bir semboldür.

Sırbistan bayrağı, yatay olarak sıralanmış kırmızı, mavi ve beyaz renklerden oluşan Pan-Slav renklerini taşır.⁶⁷ Sol tarafında Sırbistan arması yer alır. Bayrağın renkleri, Slav halklarının özgürlüğü ve birliği ideallerini temsil ederken, aynı zamanda tarih boyunca bölgenin milli kimliğini şekillendiren önemli olaylara atıfta bulunur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Sırp isyanları ve bağımsızlık mücadelesi sırasında bayrak, ulusal bir sembol olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ortadaki mavi şerit, Osmanlı yönetiminde geçen yüzyıllar boyunca özgürlük arzularını simgelerken, kırmızı şerit direnişi, beyaz ise barışı temsil eder. Bayrağın üzerinde yer alan arma, Sırp Ortodoks Kilisesi'nin etkisini ve halkın dini kimliğini yansıtır. Armanın içindeki çift başlı kartal, Bizans mirasına ve Sırbistan'ın Doğu Avrupa'daki tarihsel önemine gönderme yapar. 2006 yılında Sırbistan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasıyla birlikte bu bayrak resmen ulusal sembol olarak kabul edilmiştir.⁶⁸ Osmanlı'dan Yugoslavya'ya uzanan tarihsel süreçte, bayrak Sırp halkının kültürel, dini ve siyasi kimliğinin bir yansıması olmuştur. Devlet arması bayrakla aynı figürleri taşımaktadır. Sırbistan Cumhuriyeti'nin Büyük Arması, kırmızı bir kalkan üzerinde yer alan çift başlı gümüş kartaldan oluşur ve üstünde bir altın taç bulunur. Kartalın kanatları, kuyruğu ve başları bir haç şeklini oluştururken, altın pençelerinde zambak motifleri taşır. Göğsünde, beyaz bir haç ve haçın kollarına bakan dört alevle süslenmiş küçük bir kalkan yer alır. Bu, "Haçı ateşle savunacağız" sloganını simgeler.⁶⁹ Armanın üstündeki taç, altın zemin üzerine yerleştirilmiş beyaz inci, mavi safir ve kırmızı yakutlarla süslenmiştir. Küçük Arma, Büyük Arma'nın sadeleştirilmiş bir versiyonu olup taç, çift başlı kartal ve beyaz haçla süslenmiş kırmızı kalkan içerir. Sırbistan'ın arması, Bizans mirasını ve ulusal kimliğin sembollerini bir araya getirerek tarihsel ve kültürel kökleri yansıtır.⁷⁰

Slovakya bayrağı, Pan-Slav renkleri olan kırmızı, beyaz ve maviyi taşıyan bir tasarıma sahiptir. Renkler Slav halklarının birliğini ve dayanışmasını

⁶⁶ Od Vlada na Republika Makedonija, *Zakon za grbot na Republika Makedonija* (Služben vesnik na RM, Br. 138 od 17.11.2009 godina), 1-2.

⁶⁷ Gabriella Elgenius, "National Flags, the Politicization and Sanctification of Nations," *Symbols of Nations and Nationalism: Celebrating Nationhood* (2011): 57-93.

⁶⁸ Republike Srbije, *Zakon o izgledu i upotrebi grba, zastave i himne Republike Srbije* ("Sl. glasnik RS", Br. 36/2009 i 10/2023), 1-5.

⁶⁹ Preobrazenje, *Ocila na grbu Srbije*, 12 Ocak 2025'te <http://preobrazenje.org/> adresinden erişildi.

⁷⁰ V. Crnjanski Spasojević, *Srbija i dalje sa dva grba* (Novosti, 26. 10. 2013), 1-4.

simgeler. Bayrağın sol tarafında yer alan Slovakya'nın ulusal arması, beyaz bir çift haç [Lorraine Haçı] ve mavi zemindeki üç tepe figürünü içerir, bu da Hristiyan mirası ile ülkenin coğrafi yapısını yansıtır. Bayrağın bu tasarımı, ilk olarak 1848 Devrimleri sırasında kullanılmış ve Slovak halkının kimlik arayışında önemli bir sembol haline gelmiştir. Osmanlı döneminde Macaristan Krallığı'nın bir parçası olan Slovak toprakları, Osmanlı hâkimiyetine karşı direnç sergilemiş Slav kimliğinin korunma misyonu rolünü oynamıştır. 20. yüzyılda Çekoslovakya döneminde de kullanılan bu bayrak, bağımsız Slovakya'nın 1992'de anayasasıyla resmi olarak kabul edilmiştir.⁷¹ Ressam Ladislav Čisárik ile arma uzmanı Ladislav Vrtel, tarihi bir Macar arması temel alarak Slovakya'nın armasını tasarlamış, çift haç motifini daha da belirgin hale getirmiştir.⁷² Bayrak, Osmanlı sonrası Orta Avrupa'nın siyasi değişimlerinin bir simgesi olmanın yanı sıra, Slovak halkının kültürel ve dini mirasını da taşır. Günümüzde Slovakya bayrağı, modern ulusun geçmişinin izlerini taşıyan önemli bir ulusal sembol olarak kullanılmaktadır. Devletin resmi arması ise bayrağıyla neredeyse aynıdır. Slovak Cumhuriyeti'nin devlet arması, mavi üçlü bir tepenin merkezinden yükseltilmiş kırmızı erken Gotik bir kalkan üzerinde çift gümüş bir haçtan oluşmaktadır.⁷³

Bulgaristan bayrağı, üstten alta doğru sıralanan beyaz, yeşil ve kırmızı renklerden oluşan yatay üç banttandır. İlk olarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Bulgaristan'ın fiili bağımsızlığını kazanmasıyla kabul edilen bu bayrak, ulusal birliğin ve bağımsızlığın sembolüdür.⁷⁴ Beyaz renk, Bulgar halkının barış ve özgürlük arzusunu temsil ederken, yeşil renk ülkenin tarım ve doğa zenginliklerini yansıtır. Alt banttaki kırmızı renk ise tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na karşı verilen mücadeleleri ve bağımsızlık için dökülen kanı çağrıştıran bir simge olarak yorumlanabilir. Osmanlı döneminde uzun süre Balkan coğrafyasında yer alan Bulgaristan, bu süreçte birçok isyan ve direnişe sahne olmuş, bayrağın kırmızı rengi bu mücadelelerin tarihsel yankılarını da içinde barındırmaktadır. 1946'dan 1990'a kadar bayrağın üzerine eklenen komünist amblem, 1991'de kaldırılarak bayrak eski sade formuna dönmüştür. Günümüzdeki bayrak, Bulgar halkının bağımsızlık mücadelesini ve dahi ulusal kimliğini temsil eden güçlü bir sembol olma özelliğini korumaktadır.⁷⁵ Bulgaristan'ın arması, koyu kırmızı bir zemin üzerinde yer alan altın taçlı, dik duran bir aslandan oluşur. Aslan, kalkanın üzerinde yer alırken, kalkanın iki yanında onu destekleyen taçlı iki

⁷¹ Titus Kolník, "Byzantské korene ikonografie a symboliky štátneho znaku Slovenskej republiky," *Matica slovenská*, Historický odbor Matice slovenskej, (2019), 1-12.

⁷² Tlačová agentúra Slovenskej republiky, *Zomrel autor výtvorného spracovania štátnych symbolov SR* (TASR-Slovakia, 2017), 1-3.

⁷³ Slovenská republika, Ústava Slovenskej republiky (Ustavného zákona č. 460/1992 Zb. z 1. Septembra 1992), 1.

⁷⁴ Republika Bülğariya, *Zakon za dŭrzhavniya pechat i natsionalno zname na Republika Bŭlgariya* (V sila ot 25.05.1998 g.), 1-4.

⁷⁵ Pavel B. Monçev ve Ivan Paraskevov, Ivan i Stilyana Paraskevovi – súzdateli na pŭrvoobraza na bŭlgarskoto natsionalno zname (Bŭlgarska istoriya, 2021), 1-3, 14 Ocak 2025, <https://bulgarianhistory.org/suzdatelite-na-bulgarskiq-tribagrenik/>.

altın aslan daha bulunmaktadır. Kalkanın üstünde, beş haçla süslenmiş ve üstünde ayrı bir haç bulunan büyük bir taç yer alır; bu taç, İkinci Bulgar Devleti hükümdarlarının taçlarından esinlenmiştir. Kalkanın alt kısmında meyveli iki çapraz meşe dalı bulunur ve bunların üzerinde, “Birlik Güçlendirir” ulusal sloganı yazılı bir şerit yer alır. Mevcut arma, 1997 yılında onaylanmış ve Bulgaristan halkının bağımsızlığını, devletin egemenliğini simgeleyen resmi bir devlet sembolü olarak kabul edilmiştir.⁷⁶

Yunanistan bayrağı, mavi ve beyaz renklerden oluşan dokuz yatay çizgi ve mavi bir kare üzerinde beyaz bir haç içerir. Haç, Yunan halkının hâkim dini olan Ortodoks Hristiyanlığı simgelerken, mavi ve beyaz renkler gökyüzü ile denizi temsil eder. Bayrak tasarımının kökenleri Bizans İmparatorluğu’na kadar uzanır; özellikle Bizans donanmasında kullanılan mavi zemin üzerine beyaz haçlı bayraklar, Yunan isyan dönemlerinde yeniden anlam kazanmıştır.⁷⁷ Osmanlı yönetimi altında da haç sembollü bayrakların yerel isyanlar ve folklorik anlatılarda kullanıldığı görülmüştür. Ancak Osmanlı İmparatorluğu, Yunan halkının dini ve kültürel kimliğini büyük ölçüde korumasına olanak tanıyan bir yönetim sistemi uygulamış, dini kurumlara ve kiliselere özerklik sağlamıştır. Bu durum, Yunan halkının inançlarını ve sembollerini yaşatarak modern bayrağın temel unsurlarını sürdürmesine olanak tanımıştır. Osmanlı’nın bu politikası, Yunan kültürünün uzun süre korunmasına katkı sağlamış, bu da bayrak gibi ulusal sembollerin tarihi bağlarını güçlendirmiştir. Yunan Cumhuriyeti’nin armasında yer alan tasarım, ulusal kimliğin sembolik bir ifadesidir ve tarihsel bağlamı yansıtır.⁷⁸ Mavi kalkanın ortasında yer alan beyaz bir haç [Azure haç], Yunan ulusunun Hristiyanlık ve bağımsızlık mücadelesiyle olan güçlü bağlarını simgeler.⁷⁹

Romanya bayrağı, üç eşit yatay şeritten oluşur: Mavi, sarı ve kırmızı. Bu renkler, Romanya’nın tarihsel/ kültürel mirasını yansıtır; mavi sadakati, sarı zenginliği, kırmızı ise bağımsızlık ve özgürlüğü simgeler. Bayrağın tasarımı, aynı zamanda halkın özlemleri ve devletin ulusal birliğini güçlendirme ama-

⁷⁶ Repùblika Bùlgàriya, *Zakon za gerb na Repùblika Bùlgàriya* (Obn. DV. Br.62 ot 5 Avgust 1997g.), 1.

⁷⁷ Ioànnis K. Mazaràkis-Ainiàn, *I Istoría tis Ellinikis Simaias. Ili Etisia Diàlexi Istorias-Archaiologias* (Lefkosía: Politistikò Ídryma Trapézis Kýprou, 1996), 3-48.

⁷⁸ Yunan arması, ortasında beyaz haç bulunan mavi bir kalkan ve çevresini saran defne dallarından oluşur. Bu bileşenler modern bir devlet arması gibi görünse de, arka planında antik Yunan, Bizans ve modern milliyetçilik katmanları bir aradadır. Beyaz haç, Yunan Ortodoks Hristiyanlığının bir sembolüdür. Yani burada dinin, ulusal kimlik inşasında taşıyıcı bir unsur olduğu görülür. Bu durum, sivil din kavramıyla ilişkilidir: Modern ulus-devletlerde dini semboller, sekülerleşmiş biçimlerde millî aidiyeti pekiştirir. Defne dalları, antik Yunan’daki zafer ve erdem sembolüdür. Bu, modern Yunan kimliğinin, kendisini Helenistik geçmişe doğrudan bağlama çabasını gösterir. Anthony D. Smith’in “etno-sembolizm” kuramına göre bu tür semboller, modern ulus kimliklerini tarihsel mitler ve kolektif hafızalar üzerinden meşrulaştırır. Haç, Osmanlı İslam yönetiminden ayrışmayı vurgular ve Yunan halkının Ortodoks Hristiyanlık etrafında birleştiğini ilan eder. Bu, “biz ve öteki” ayrımı üzerinden inşa edilen bir milliyetçilik türüdür. Aynı zamanda, arma üzerindeki sade ve Batılı biçim, Yunanistan’ın Avrupa uygarlığına ait olma iddiasını da temsil eder. Burada “medeniyetler aidiyeti” sosyolojik olarak önemlidir; çünkü ulusal kimlikler sadece iç referanslarla değil, dış karşılaştırmalar üzerinden de kurulur.

⁷⁹ Ellinikí Dimokratía, *Ethnósimo tis Ellinikis Dimokratías* (Nómos 48, Efimeris tis Kyverniseos, F. 108, téfchos A’, 7.6.1975), 1-2.

cını da taşır.⁸⁰ Sosyolojik açıdan, bu bayrak, Romanya'nın Batı ve Doğu arasındaki jeopolitik dengeyi sürdürmeye yönelik bir simge olarak da değerlendirilebilir; zira tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğu ve Rus İmparatorluğu gibi güçlerin etkisi altına girmiştir. Türk yönetimi döneminde, Romanya'da etnik kimlikler, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinde şekillenirken, bağımsızlıkla birlikte milliyetçilik akımları güçlenmiştir. Bayrağın renkleri, Romanya'nın Batı'ya dönük modernleşme çabalarını ve Doğu'nun mirasını harmanlayarak, çok kültürlü bir kimlik oluşturma çabasının yansımasıdır. Türk yönetiminin etkisiyle bu bayrak, halkın egemenliğini kazanmasının ve özgürleşmesinin bir sembolü haline gelmiştir.⁸¹ [Üç renkli bayrağın ilk belgelenmiş kullanımı, 1834'te (Eflak/ Boğdan iken) Sultan II. Mahmud'un onayına sunulmuştur.]⁸² Romanya'nın devlet arması, tarihi bölgelerinin simgelerini bir araya getirerek ulusal kimliği ve kültürel mirası yansıtır. Kalkanın merkezinde, altın bir aquila (kartal) yer alır ve bu kartal, Romanya'nın gücünü, cesaretini, yüksek idealleri sembolize eder. Kalkanın dört çeyreğinde ise, Eflak, Moldova, Oltenya, Banat, Transilvanya, Maramureş ve Crişana gibi Romanya'nın tarihi eyaletlerinin sembolleri bulunur. Bu semboller arasında, Eflak'ın altın haçlı kartalı, Moldova'nın yaban öküzü [Manda] ve Trajan Köprüsü'nü temsil eden altın aslan dikkat çeker. Ayrıca, Karadeniz kıyısındaki Dobruca'yı simgeleyen iki yunus, Romanya'nın denizle olan bağıny ifade eder. 2016'dan itibaren, arma Kraliyet geçmişini hatırlatan Çelik Taç/ Haç gibi bir unsurla da zenginleşmiştir.⁸³

Osmanlı dağıldıktan sonra Karadeniz'in kuzeyi ve Hazar denizinin batısında Ukrayna, Kırım, Kuban, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Donetsk-Krivoy Rog, Abhazya devletleri kurulmuştur. Bölge, Bolşeviklerin zaferiyle Sovyetler Birliği'nin egemenliğine girmiş ve bu devletler Sovyetler Birliği'nin birer cumhuriyetine dönüşmüştür. Ancak 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bu bölgede yer alan Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan gibi devletler yeniden bağımsızlıklarını kazanmıştır. Bunların dışında 1974'te Kıbrıs'ta; "*Güney Kıbrıs Rum yönetimi*" ile "*Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*" ortaya çıkmıştır. Kırım Tatar bayrağı, mavi zemin üzerinde sağ üst köşede bulunan sarı "*Tarak Tamga*" sembolünü taşır. Bu tamga, Kırım Hanlığı döneminden kalma bir Osmanlı etkisini simgeler. Azerbaycan bayrağındaki hilal ve yıldız, Osmanlı bayrağına açık bir göndermedir. İslamiyet ve Türk dünyasının birliğini simgeler. KKTC bayrağı, Türkiye bayrağının bir uyarlamasıdır. Beyaz zemin üzerinde kırmızı hilal ve yıldızın yanı sıra üst ve alt kısımlarında kırmızı şeritler yer alır. Tamamen Osmanlı ve Türkiye'ye atıfta bulunur. [Kır-

⁸⁰ Romania, *Constituția României* (Official Gazette, 31 October 2003), 1-10.

⁸¹ LEGE, Nr. 75 din 16 iulie 1994 privind arborarea drapelului României, intonarea imnului național și folosirea sigiliilor cu stema României de către autoritățile și instituțiile publice (Textul actului publicat în M.Of. nr. 237/26 aug. 1994), 1-4.

⁸² Romania, *Buletinul – Gazeta Oficială a Țării Românești* (No. 34 of 14 October 1834), 144.

⁸³ Orsi Sarány, "The Hungarian designer behind Romania's coat of arms: József Keöpeczi Sebestyén," *Transylvania Now*, 4 Mart 2020, <https://transylvanianow.com/the-coat-of-arms-of-romania-and-its-hungarian-designer-jozsef-keopcezi-sebestyen-interview-part-ii/>.

mızı şeritler; İsrail'in "*vadedilmiş topraklar*" anlayışına karşı Fırat ve Dicle arasındaki bölgenin Türklere ait olduğunu imgelemektedir.] Ermenistan Bayrağı'ndaki kırmızı renk özellikle Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki olaylara (1915 olayları) ve Ermeni soykırımı iddialarına dolaylı bir gönderme olarak yorumlanabilir. Ermenistan devlet armasında Türklere karşı simgesel anlam taşıyan unsurlar vardır. Armanın merkezinde yer alan "*Ağrı Dağı*" [onlar "*Ararat Dağı*" demektedirler.] Ermenilerce kutsal kabul edilmektedir. Günümüzde bu dağ Türkiye sınırları içinde yer almakta, bu da Türkiye ile Ermenistan arasında tarihi ve kültürel bir tartışma konusudur. Aslan ve Kartal, Osmanlı ve Selçuklu dönemlerinde Ermenilerin bağımsızlık mücadelelerine atıf olarak değerlendirilebilir. Ermenistan armasında bir kılıç bulunur ve bu kılıç Osmanlı'ya dolayısıyla Türklere doğrultulmuştur. Armanın dört köşesinde Orta Çağ'daki Ermeni krallıklarına atıfta bulunan semboller vardır. Armanın ortasında Nuh'un Gemisi de bulunmaktadır.⁸⁴ [Millet-i Sadıka, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Osmanlı yönetimine olan bağlılıklarını ve Osmanlı toplumunda oynadıkları önemli rolü simgeler. Ancak 19. yüzyılın sonunda yükselen milliyetçilik akımları ve Osmanlı'nın zayıflaması, bu ilişkiyi derinden sarsmış ve "*Millet-i Sadıka*" algısı tarihe karışmıştır.]

4. Türkiye ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da Kurulan Devletlerin Bayrakları ve Armaları

Orta Doğu, tarih boyunca medeniyetlerin beşiği olmuş, etnik ve dini çeşitliliğin yoğun yaşandığı bir coğrafyadır. Ancak 20. yüzyılda, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve Avrupa'nın sömürgeci politikaları sonucunda, bölgede modern ulus-devletlerin ortaya çıkışı hızlanmıştır. Orta Doğu'da kurulan devletler içinde; Suriye (1946), Lübnan (1943), Irak (1932), Ürdün (1946), Filistin (Resmi tanınma süreci devam ediyor.), İsrail (1948), Kuveyt (1961), Suudi Arabistan (1932), Bahreyn (1971), Katar (1971), Birleşik Arap Emirlikleri (1971) ve Umman (1971), Yemen (Kuzey Yemen ve Güney Yemen birleşerek 1990'da bugünkü halini aldı) sayılmaktadır. Filistin ve bazı bölgelerdeki sınır anlaşmazlıkları nedeniyle bu bölgelerdeki siyasi varlıklar halen tartışmalıdır. Bu devletlerin çoğu, Osmanlı'nın "*millet sistemi*" veya bölgesel yönetim modellerine dayalı olarak şekillenmiş ve modern ulus-devletlere dönüşmüştür.

Orta Doğu'daki çoğu modern devletin sınırları, I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan Sykes-Picot Anlaşması (1916) ve benzeri anlaşmalarla belirlenmiştir.⁸⁵ Fransız ve İngiliz mandası altında kalan Suriye, Lübnan, Irak ve Filistin gibi topraklarda millî kimlik inşa süreci, sömürgeci güçlerin etkisiyle şekillenmiştir. Bu süreçte, devletlerin kimlik politikaları iki temel eksen etrafında ilerlemiştir: Irak'ta Sünni, Şii ve Kürtler arasındaki ayrımların derinleştirilmesi, çok etnikli bir yapının ulus-devlet modeliyle uyumsuzluğunu gözler önüne sermiştir. Orta Doğu'daki çoğu devletin sınırları etnik veya dini gerçekliklere

⁸⁴ Hayastani Hanrapetut'yun, Hayastani petakan khorhrdandshannery - Gradaran - Hayastani Nakhagah. President.am. (Verts'vats e 2019 t'. hoktemberi 24-in.), 1-3.

⁸⁵ Gideon Biger, "Is the Sykes-Picot Agreement of 1916 was the basis for the political division of the Middle East?" *Journal of Geography, Politics and Society* 6, no. 3 (2016): 50-58.

değil, Batılı devletlerin stratejik çıkarlarına dayandığı için milli kimlik oluşturma süreci karmaşık bir hal almıştır. Modernleşme teorisine göre, modern ulus-devletin ortaya çıkışı, sanayileşme, şehirleşme ve modern iletişim sistemlerinin gelişmesiyle yakından ilgilidir. Ancak Orta Doğu'da modernleşme süreci dış baskılarla şekillenmiştir.⁸⁶ Suudi Arabistan gibi devletlerde merkezi otorite ve dinin birleştirici etkisiyle bir milli kimlik yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak bu kimlik genellikle belirli bir mezhebe [Vehhabilik] dayalı olmuş ve diğer grupları dışarda bırakmıştır. Irak, Suriye ve Mısır gibi devletlerde milliyetçi eğitim politikaları, Arap birliği fikri etrafında bir ulusal bilinç yaratma çabası görülmüştür.

Fonksiyonalist teoriye göre, ulus-devletlerin temel işlevi, toplumsal düzeni sağlamak ve çeşitli grupları bir arada tutacak bir ortak kimlik oluşturmaktır. Ancak Orta Doğu'da bu işlev genellikle yerine getirilememiş, aksine toplumsal bölünmeyi daha da derinleştiren politikalar uygulanmıştır.⁸⁷ Irak'ta Sünni azınlığın Baas rejimi altında üstün kılınması, Şii ve Kürt topluluklarında ayrışma yaratmıştır. Lübnan'da Fonksiyonalist çerçevede bir denge modeli gözetilmiş ve mezhepsel kotaya dayalı bir siyasal sistem oluşturulmuştur. Ancak bu sistem, toplumsal dayanışmanın önüne geçmiş ve iç savaşa zemin hazırlamıştır. Marksist teori, toplumsal ve siyasal yapıları, ekonomik altyapının (üretim biçimleri, sınıf ilişkileri, mülkiyet) üst yapıyı (ideoloji, kültür, din, hukuk, siyaset) belirlediği anlayışıyla açıklar. Orta Doğu'da kurulan devletlerin sosyolojisini ve milli kimlik oluşturma süreçlerini Marksist perspektiften incelemek, bu süreçlerin ekonomik, sınıfsal ve tarihsel temellerini analiz etmek anlamına gelir.⁸⁸ Marksist teoriye göre, toplumsal dönüşümlerin temelinde üretim ilişkileri ve sınıf mücadelesi yatar. Orta Doğu'da modern devletlerin ortaya çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve ardından gelen ulus-devlet oluşumları ile ilişkilidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sistemi, büyük ölçüde toprak mülkiyetine dayalıydı. Ancak, sanayileşmenin ve kapitalist ekonomilerin yükselmesiyle bu feodal yapı çözülmeye başladı. Avrupa merkezli kapitalist ekonomiler, Orta Doğu'da sömürgecilik ve emperyalizm aracılığıyla ekonomik altyapıyı şekillendirmiştir. Orta Doğu'da sınırların çoğu, sömürgeci güçler (örneğin, Sykes-Picot Anlaşması) tarafından ekonomik çıkarlar doğrultusunda çizilmiştir. Bu sınırlar, doğal kaynakların (özellikle petrol) kontrolünü sağlamak için tasarlanmıştır.

Kapitalist dünya sistemi içerisinde, Orta Doğu bir yarı-sömürge ve hammadde sağlayıcısı konumuna indirgenmiştir. Orta Doğu'da milliyetçilik, sömürgecilik karşı mücadeleye eden bir söylem olarak yükseldi. Ancak bu milliyetçilik, yerel burjuvazinin çıkarları doğrultusunda biçimlendirildi. Özellikle

⁸⁶ Dean C. Tipps, "Modernization theory and the comparative study of national societies: A critical perspective," *Comparative studies in society and history* 15, no. 2 (1973): 199-226.

⁸⁷ Ernst B. Haas, *Beyond the nation-state: Functionalism and international organization* (ECPR Press, 2024), 7-10.

⁸⁸ Dipankar Gupta, "Caste, infrastructure and superstructure: a critique," *Economic and Political Weekly* (1981): 2093-2104.

Arap milliyetçiliği, Batı hegemonyasına tepki olarak şekillenmiş, ancak sınıfsal çelişkileri örten bir ideoloji olarak kullanılmıştır. Marksist teori, dinin, egemen sınıflar tarafından kitleleri kontrol altında tutmak için kullanılan bir araç olduğunu savunur. Orta Doğu'da milli kimlik oluşturma süreçlerinde, İslam, milliyetçilik ile harmanlanarak egemen sınıfların çıkarlarını meşrulaştıran bir unsur haline gelmiştir. Örneğin, Suudi Arabistan'da Vehhabi ideolojisi, ekonomik ve siyasi kontrolü desteklemek için ulusal bir kimlik inşa etmede kullanılmıştır. Orta Doğu'daki milli kimlik süreçleri, petrolün ekonomik ve siyasi bir araç olarak kullanılmasıyla doğrudan ilişkilidir. Petrol gelirleri, yerel elitler tarafından kontrol edilmiş ve bu gelirler, halkın ekonomik eşitsizliklerini derinleştirirken ulusal kimlik propagandası için kullanılmıştır. Marksist teoriye göre, Orta Doğu'da milli kimlik ve devlet yapıları, Batılı kapitalist güçlerin ekonomik/ siyasi kontrolü altında şekillenmiştir. [Yeni sömürgecilik] Ulusal sınırlar ve kimlikler, genellikle bu güçlerin çıkarlarına hizmet edecek şekilde tanımlanmıştır.

Suriye'nin toplumsal yapısı ve milli kimlik oluşturma süreci, derin tarihsel kırılmalar, sömürgeci müdahaleler ile çok katmanlı sosyal dinamikler üzerinden şekillenmiştir. Bu süreçte, Suriye'nin bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasıyla, diğer yandan Fransız manda yönetiminin sınırları ve Batı merkezli ulus-devlet modeliyle şekillenen modernleşme çabalarıyla yüzleştiği görülür. Günümüzde bu kırılmalar, kimlik politikalarının ve uluslararası güç dengelerinin merkezinde yer almayı sürdürmektedir. 1946'da Suriye'nin bağımsızlığını kazanması, ulusal kimlik oluşturma sürecinde yeni bir dönemi başlatmıştır.⁸⁹ Ancak bu süreç, sınıfsal ve mezhepsel farklılıkların ulusal bir kimlik altında birleştirilmesi gibi zorlu bir mücadeleyi beraberinde getirmiştir. 1950'ler ve 1960'lar, Pan-Arabizm'in yükselişiyle şekillenmiştir.⁹⁰ Cemal Abdül Nasır'ın ideolojisi doğrultusunda Baas Partisi'nin gücü artarken, Arap milliyetçiliği Suriye'nin resmî ideolojisi haline gelmiştir. Baas Partisi, sosyalizmi ve merkezîyetçi bir ulusal kimlik anlayışını benimseyerek, farklı grupları bir araya getirme çabası gütmüştür. Ancak bu süreç, özellikle kırsal kökenli Alevi subayların yükselişiyle birlikte, devlet iktidarının mezhepsel bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Hafız Esad'ın 1970 yılında iktidara gelmesi, bu mezhepsel temelli merkezîyetçiliği pekiştirmiştir.⁹¹ Esad rejimi, Alevi azınlığın hakimiyetinde bir yönetim yapısı oluştururken, ulusal kimliği Arap milliyetçiliği ve laiklik üzerine inşa etmeye çalışmıştır. Kimlik inşası, mezhepsel ayrımları ve sınıfsal gerilimleri örtmekten öteye gidememiştir. 2011 yılında başlayan Suriye İç Savaşı, ülkenin sosyolojik yapısındaki kırılanlıkları daha da belirgin hale getirmiştir. Savaş, yalnızca rejim karşıtı bir ayaklanma değil, aynı zamanda derin sınıfsal, etnik ve mezhepsel çatışmaların dışı vurumudur. ABD, Rusya ve diğer küresel aktörlerin müdahaleleri, Suriye'yi bir vekalet savaşının

⁸⁹ Gordon Howard Torrey, *Independent Syria, 1946-1954* (University of Michigan, 1961), 10-11.

⁹⁰ Mohammad-Mahmoud Ould Mohamedou, "The rise and fall of pan-Arabism," *Routledge Handbook of South-South Relations*. (London: Routledge, 2018), 168-176.

⁹¹ Faiza R. Rais, "Syria under Bashar al Assad: a profile of power," *Strategic Studies* 24, no. 3 (2004): 144-168.

sahnesine dönüştürmüştür. Suriye'nin sosyolojik yeniden inşasında, bölgesel güçler arasında toplumsal bir uyum sağlanması gerekmektedir.

Suriye'nin bayrağı, Pan-Arap renkleri olan kırmızı, beyaz, siyah ve yeşil şeritlerden oluşur. İki yeşil yıldız, 1958'deki Birleşik Arap Cumhuriyeti döneminde Mısır ile yapılan kısa süreli birleşmeyi simgeler. Bayraktaki renkler, Osmanlı sonrası Arap dünyasının bağımsızlık hareketlerini temsil eden ideolojik bir bağ taşır. Suriye'nin devlet arması ise bir kartal figürünü içerir; bu figür Arap dayanışmasını ve gücünü vurgular. Osmanlı'dan kopuş, hem bayraktaki Pan-Arap renklerde hem de Osmanlı motiflerinden uzaklaşan modern ulusal sembollerde açıkça görülür.⁹² 8 Aralık 2024'te Esad rejiminin düşmesinin ardından eski Birleşik Arap Cumhuriyeti bayrağı ile değiştirilmiştir. Bayrağa bir yıldız daha eklenmiş, Osmanlıyı kötüleyen kırmızı şerit kaldırılmıştır. Eski bayraktaki 4 renk Abbasiler, Fatımiler, Emeviler ve Haşimileri anmakta ve Arap isyanına atıf yapmaktadır. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerçekleştirilen Arap İsyanı sırasında, Şerif Hüseyin ve Arap milliyetçilerinin ortaklaşa kullandığı bayrak, "*Arap İsyanı bayrağı*" olarak adlandırılmaktadır. Bu bayrak birçok Orta Doğu ülkesinin bayraklarının da kökenini oluşturmaktadır. Orta Doğu ülke bayraklarının çoğundaki siyah veya kırmızı şerit Osmanlı düşmanlığını sembolize etmektedir. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında gelişen Arap milliyetçiliği, Osmanlı yönetiminden ayrılmayı Arap kimliğinin ve dilinin yeniden canlanması olarak görmüştür. Bu düşünce, özellikle Osmanlı'nın merkeziyetçi politikalarına tepki olarak şekillenmiştir. İstanbul yönetiminin Arap vilayetlerinde uyguladığı "*Türkleştirme*" politikalarının var olduğu algısı, Arap aydınları arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve bu durum, Arap İsyanının (1916) ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. İsyân, Osmanlı'dan ayrılmanın bir "*ulusal uyanış*" ve "*halkların kaderini tayin etme hakkı*" olarak savunulmasına neden olmuştur. Mekke Şerifi Hüseyin gibi figürler, Osmanlı'nın dini liderliğini merkeziyetçi ve baskıcı bir sistemin parçası olarak görmüştür. Osmanlı'dan ayrılmayı destekleyen kesimler, bu ayrılığı ulus-devlet temelli bir yeniden yapılanma fırsatı olarak değerlendirmiştir. Arap İsyanı sırasında Osmanlı yönetimine karşı İngilizlerle iş birliği yapan Arap liderler, Osmanlı'dan ayrılmanın Arap coğrafyasında daha bağımsız bir yönetim kurulmasına olanak sağlayacağını savunmuşlardır. Her ne kadar Araplar arasında Osmanlı'ya karşı bir tepki gelişmiş olsa da Osmanlı yönetimine sadık kalan büyük bir kesim de bulunmaktaydı. Bu kesim, Osmanlı egemenliğinden ayrılmayı bir bölünme ve İslam dünyasının zayıflaması olarak görmüştür. Halifelik makamına sadık olan bu grup, Osmanlı'nın Arap vilayetlerini koruyan bir yapı olduğuna inanmış ve ayrılmanın, Batılı sömürgeci güçlerin Arap dünyasını daha kolay kontrol etmesine neden olacağını savunmuştur.

Lübnan bayrağı, kırmızı-beyaz-kırmızı yatay şeritlerden ve ortasında bir sedir ağacından oluşur. Kırmızı, direnişi ve fedakârlığı, beyaz ise barışı ve

⁹² El-Cumhuriyyetü'l-Arabiyyetü's-Sûriyye, *Syria: constitution, 2012* (Qordoba- Translation of The Syrian Constitution Modifications 15-2-2012), 1-38.

temizliği simgeler. Sedir ağacı, Lübnan'ın doğal zenginliği ve tarihi kimliğiyle ilişkilidir; bu sembol, Osmanlı'dan önceki Fenike dönemine kadar uzanan bir tarihi hatırlatır. Bayrak, Lübnan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak kendine özgü bir kimlik oluşturma çabasını temsil eder. Devlet armasında ise sedir ağacının etrafında Lübnan bayrağı motifleri bulunur ve bu, modern ulus-devlet kimliğinin güçlü bir ifadesidir.⁹³ Irak bayrağı, Pan-Arap renkleri olan kırmızı, beyaz, siyah şeritlerden ve üç yeşil yıldızdan oluşmaktadır; ancak modern bayrak, İslami bir vurgu eklenerek değiştirilmiştir. Şu anki bayrakte, "Allahu Ekber" ifadesi Arap milliyetçiliği ve İslam arasındaki dengeyi yansıtır. Bayrağın renkleri, Osmanlı sonrası Arap dünyasının birliğini vurgularken, Osmanlı sancaklarında kullanılan geleneksel Türk renklerinden belirgin bir kopuş sergiler. Devlet arması, altın bir kartal figürü ile Irak'ın Arap kökenlerini ve gücünü sembolize eder. Bu semboller, Osmanlı mirasını değil, modern Arap milliyetçiliğini öne çıkarır.⁹⁴ Ürdün bayrağı, Pan-Arap renklerinden oluşan bir üçgen ve yatay şeritler ile yedi köşeli bir yıldız içerir. Yıldız, İslam'ın yedi ilkesini [Fatiha suresi] ve Ürdün'ün birliği ile aydınlanmasını temsil eder. Pan-Arap renkleri, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadele eden Arap İsyanının hatırasını taşır. Osmanlı dönemindeki sancak düzenlemelerinden farklı olarak, bu bayrak tamamen Arap kimliğine ve bağımsızlık ideallerine dayanır. Devlet armasında ise Hicaz kökenlerini simgeleyen motifler ve taç gibi unsurlar yer alır, bu da Haşimi Krallığı'nın meşruiyetini vurgular.⁹⁵

Filistin bayrağı, Pan-Arap renklerinden oluşur ve kırmızı bir üçgen ile siyah, beyaz ve yeşil yatay şeritler içerir. Bu bayrak, Osmanlı döneminde Arap kimliğinin öne çıkmasını simgeleyen Arap İsyanı bayrağına dayanır. Filistin bayrağı, halkın bağımsızlık mücadelesi ve özgürlük arzularını ifade eder. Filistin henüz tam anlamıyla bir devlet arması geliştirmemiş olsa da sembollerde zeytin dalı barışı, Doğu Kudüs ise ulusal ve dini kimliği simgeler. Bayrak ve semboller, Osmanlı'dan kopuşun ötesinde, sömürge sonrası dönemin mücadelelerini yansıtır.⁹⁶ İsrail bayrağı, beyaz bir zemin üzerinde iki mavi yatay çizgi ve ortasında Davud'un Yıldızı'ndan oluşur. Mavi ve beyaz renkler, Yahudi ibadet şalı "tallit"ın renklerini yansıtarak dini bir kimliği öne çıkarır. Osmanlı dönemiyle doğrudan bir bağ taşımayan bu bayrak, Yahudi halkının tarihi bağlarını ve Siyonist ideolojiyi simgeler. Devlet arması, bir menora (yedi kollu şamdan) ve zeytin dallarını içerir; bunlar barış ve eski İsrail Krallığı'na gönderme yapar. İsrail bayrağı ve armaları, Osmanlı mirasına tamamen alter-

⁹³ Republic of Lebanon, *The description of the flag is cited in the Lebanese Constitution, Chapter 1, Article 5.* (The Lebanese Constitution, translated by Gabriel M. Bustros B.Sc. [Econ] London: Bureau of Lebanese and arab documentation 1973), 1-5.

⁹⁴ Flags of the World, "Evolution of the Iraqi Flag," erişim tarihi: 11 Ocak 2025, https://www.fotw.info/flags/iq_evol.html.

⁹⁵ Republic of Jordan, "Flags of the World: Jordan," erişim tarihi: 12 Ocak 2025, <https://www.crwflags.com/fotw/flags/jo.html>.

⁹⁶ Mahdi Abdul Hadi, "Palestine: The Meaning of the Flag," erişim tarihi: 13 Ocak 2025, http://www.passia.org/palestine_facts/meaning_of_flag.htm.

natif bir tarihi referans sunar.⁹⁷ Hatta iki mavi çizgiyle Arz-ı Mevud (Türkçe: Vadedilmiş Topraklar/ Nil ile Fırat arası), Yahudi inancına göre, Tanrı tarafından Yahudilere vaat edilen topraklar anlamına gelir. Bu kavram, özellikle Tevrat'ta, Yahudi halkının Mısır'dan çıkıp Kenan diyarına, yani bugünkü İsrail ve Filistin topraklarına yerleşmeleri gerektiğiyle ilgili bir peygamberlik olarak yer alır. Arz-ı Mevud, Tanrı'nın İsrailoğulları'na vaat ettiği, onlara ait olacak kutsal toprakları ifade eder. Bu sorunsal Orta Doğu'daki İsrail-Filistin çatışması bağlamında da önemli bir siyasi ve dini anlam taşımaktadır. Arz-ı Mevud'un sınırları, farklı dini ve ideolojik bakış açılarına göre değişiklik gösterebilir, bu da tarihsel olarak tartışmalı bir konu olmuştur.

Kuveyt bayrağı, Pan-Arap renkleri ve özgün bir dörtgen tasarım içerir. Siyah renk, halkın mücadelelerini; kırmızı, cesareti; yeşil, bereketi ve beyaz ise barışı temsil eder. Osmanlı sancaklarına benzeyen renklerden kaçınılarak, Arap İsyanından ilham alınmıştır. Devlet armasında, kanatlarını açmış bir şahin figürü ve altındaki yelkenli gemi, Kuveyt'in denizcilik geçmişini simgeler. Osmanlı sonrası, Kuveyt kimliği, Arap dünyasının ekonomik ve kültürel özerkliğini öne çıkarmaya odaklanmıştır.⁹⁸ Suudi Arabistan bayrağı, yeşil zemin üzerinde "Tevhid" kelimesi ve altında bir kılıç figürünü taşır. Yeşil renk, İslam'ı; kılıç ise adalet ve gücü simgeler. Osmanlı mirasından ziyade, Vehhabi hareketinin ideolojisine dayanan bir kimlik oluşturulmuştur. Devlet armasında, hurma ağacı ve iki çapraz kılıç, bolluk ile savunma gücünü ifade eder. Bayrak ve arma, Osmanlı hilafet anlayışından kopuşu ve Hanedan merkezli bir İslam anlayışını temsil eder.⁹⁹

Bahreyn bayrağı, beyaz ve kırmızı renklerden oluşur ve sınırlarını belirleyen beş üçgen dış bulunur. [İslam'ın beş şartı] Kırmızı renk, savaş ve fedakarlığı; beyaz ise barışı temsil eder. Bayrağın tasarımı, Osmanlı sonrası Basra Körfezi'nde bağımsızlık arayışını simgeler. Devlet arması, taçlı bir kalkana dayanır ve geleneksel Arap kültürüne göndermede bulunur. Osmanlı mirasından ziyade yerel hanedanlık geçmişine vurgu yapılır.¹⁰⁰

Katar bayrağı, bordo ve beyaz renklerden oluşur; dokuz dişli bir şerit, Katar'ın Basra Körfezi'ndeki dokuzuncu bağımsız emirlik olduğunu simgeler. Bordo, sömürgecilik dönemindeki kanlı mücadelelere atıfta bulunur. Osmanlı etkilerinden ziyade, İngiliz sömürge yönetiminden bağımsızlık ön plana çıkarılmıştır. Devlet arması, bir yelkenli gemi, iki kılıç ve hurma ağacını içerir; bunlar Katar'ın tarihi kimliğini ve denizcilik geçmişini simgeler. Bu semboller, Osmanlı sonrası dönemde yerel bir Arap kimliği oluşturma çabasını gösterir.¹⁰¹

⁹⁷ Medinat Yisra'el, *The Flag and the Emblem* (Israel Ministry of Foreign Affairs publication; by. Joseph Sprinzak Speaker, 1948), 1-6.

⁹⁸ Hubert de Vries, "Devletü'l-Küveyt," erişim 14 Ocak 2025, <http://www.hubert-herald.nl/Kuwait.htm>.

⁹⁹ El-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, *Abdul Rahman bin Suleiman Al-Ruwaished, Suudi Bayrağının Tarihi, Ulusal Bayraklar, Süslemeler ve Rozetler; Kral Fahd*, (Riyad Kütüphanesi, 1. baskı, 1428 H./ 2007 MS), 71-72.

¹⁰⁰ Memleketü'l-Bahreyn, *Tam Dünya Bayrakları: Bahreyn* (DK Yayıncılık, 2014), 186.

¹⁰¹ Devletü'l Katar, *Katar Bayrağı Hakkında* (Ek no:1, 2012 tarihli 14 Sayılı Kanun), 1-3.

BAE bayrağı, Pan-Arap renklerinden oluşur ve bu renkler Arap dayanışmasını simgeler. Her renk, Arap dünyasının tarihi ve kültürel değerlerini ifade eder. Osmanlı dönemiyle doğrudan bir bağ taşımayan bayrak, Arap İsyanı bayrağından ilham alır. Devlet arması ise bir altın şahin, yedi yıldız ve yelkenli bir gemiyi içerir; bunlar yedi emirliği ve ortak geçmişi temsil eder. Osmanlı sonrası kimlik, modernleşme ve federal Arap birliği fikri üzerine kuruludur.¹⁰²

Umman bayrağı, kırmızı, beyaz ve yeşil renklerden oluşur. Sol üst köşede bir hançer sembolü yer alır. Kırmızı, Osmanlı karşıtı direnişi; beyaz, barışı; yeşil ise tarım ve doğayı temsil eder. Osmanlı dönemindeki merkezi otoriteye karşı özerklik arayışını sembollerle vurgular. Devlet armasında da geleneksel hançer ve kılıç figürleri bulunur; bunlar Umman'ın tarihi ve kültürel mirasını ifade eder.¹⁰³

Yemen bayrağı, kırmızı, beyaz ve siyah renklerinden oluşan üç yatay şeritten meydana gelir. Kırmızı, Yemen'in özgürlük mücadelesini ya da bağımsızlık arayışını simgeler, beyaz barışı ve umutları temsil ederken, siyah renk de halkın geçmişteki sıkıntılarının, karanlık dönemin sona erdiğini simgeler. Bu renkler, Arap İsyanına dayanan Pan-Arap kimliğinin bir parçası olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma sürecinin bir sembolüdür. Yemen'in devlet amblemi, bir kartal figürüyle birlikte, ülkenin gücüne ve birliğine işaret eder. Kartal, aynı zamanda Arap halklarının ortak mücadele ve dayanışma amacını temsil eder, bu da Yemen'in Arap birliği ile bağımsızlık konusundaki ideallerini yansıtır.¹⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle Kuzey Afrika'da ortaya çıkan yeni ulus devletler, tarihsel ve kültürel açıdan derin bir dönüşüm sürecine girmiştir. Mısır (1922), Libya (1951), Sudan (1956), Cezayir (1962) ve Tunus (1956) gibi devletler, Osmanlı'dan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, Batılı sömürgeci güçlerin etkisi altında yeni bir kimlik arayışına girmişlerdir. Bu süreç, halkların geçmişten gelen Osmanlı mirasını reddetme veya bu mirası dönüştürme çabasıyla şekillenmiş, milliyetçilik anlayışları da bu bağlamda farklı dinamiklere evrilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim anlayışı, çok uluslu ve çok kültürlü bir yapıyı teşvik etmiştir. Farklı etnik grupların, dini cemaatlerin ya da kültürlerin bir arada yaşadığı ortamı sağlamıştır. Osmanlı kimliği, her bölgenin yerel aidiyet duygusunu ikinci plana atarak, çok kültürlü bir Osmanlı milletinin birleşik ideali üzerine temellenmiştir. Kuzey Afrika halkları, Osmanlı egemenliği altında, özellikle dini ve kültürel bir aidiyet geliştirmiş olsa da etnik kimlikler genellikle ön planda olmamıştır. Bununla birlikte, Osmanlı'nın son yıllarında artan merkezîyetçi yönetim ve Batılılaşma çabaları, yerel halkların egemenliklerini kısıtlayan bir etkiye sahip olmuştur.

¹⁰² El-İmârâtü'l-Arabiyyetü'l-Müttahide, *Birlik Bayrağı* (MS 1971 tarih ve 4 sayılı Federal Yüksek Konsey Kararı, MS 1971 tarih ve 2 sayılı Federal Kanun ile 9/ 202 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı), 1-7.

¹⁰³ Saltanatü 'Umân, "Sultanate of Muscat and Oman until 1970," erişim tarihi: 15 Ocak 2025, https://www.crwflags.com/fotw/Flags/om_musca.html.

¹⁰⁴ Smith Whitney, "Flag of Yemen," erişim tarihi: 14 Ocak 2025, <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Yemen>

Arap milliyetçiliği ve İslam kimliği bu dönemde pekişmiş olsa da özgürlük ile bağımsızlık arayışı, Osmanlı yönetiminin sonlarında daha da güçlenmiştir.

Osmanlı sonrası dönemde Kuzey Afrika'daki devletler, kendi milli kimliklerini oluştururken Arap milliyetçiliği ve İslamcılık arasında bir denge kurmak zorunda kalmışlardır. Mısır, özellikle "*Süveyş Kanalı*" gibi stratejik bölgelerdeki kontrolü ve kültürel etkisi ile Arap dünyasında lider bir rol üstlenmiş, milliyetçilik hareketleri bu egemenlik iddialarını beslemiştir. Tunus ve Cezayir gibi ülkeler de Fransız sömürgeciliği altında baskılarla karşı karşıya kalmış ve milliyetçilik anlayışları, özellikle Batılı emperyalizme karşı direniş üzerine şekillenmiştir. Cezayir, Fransızlara karşı verdiği uzun savaşla tanınmış, bağımsızlık mücadelesi, milliyetçi bir kimliğin inşasında merkezi bir yer tutmuştur. Libya ise, İtalya'nın kolonizasyonuna karşı verdiği direnişin ardından, Arap ve İslam kimliklerinin güçlü bir şekilde vurgulandığı bir kimlik inşa sürecine girmiştir. Sudan'da ise etnik çeşitlilik ve İslam, milli kimliğin inşasında belirleyici unsurlar olmuştur, ancak aynı zamanda Kuzey ve Güney Sudan arasındaki farklılıklar bu süreci karmaşıklştırmıştır.

Bu devletlerin her biri, Osmanlı egemenliğinden çıkarken farklı yönlerden derin toplumsal değişimlere uğramıştır. Bu değişim, sadece siyasi bağımsızlıkla sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal yapıları ve ekonomik sistemleri de etkilemiştir. Mısır'da Cemal Abdünnâsır dönemi ile birlikte devletçilik/ sosyalizm ve Pan-Arabizm anlayışı güçlenmiş, Arap halkları arasında bir birlik oluşturma amacı güdülmüştür. Libya'da ise, Kaddafi'nin liderliği altında, devletin şekli ile yönetim anlayışı, sosyalizm ve İslamcılığın birleşimiyle şekillenen bir ulusal kimlik geliştirilmiştir. Cezayir'deki bağımsızlık mücadelesi, etnik ve kültürel çeşitliliği göz önünde bulundurarak, çoğunluğu Arap olan ama Berberi kimlikleri de tanıyan bir Arap-Berber kimliği üzerinde temellenmiştir. Tunus ise, Fransız sömürgeciliğinin ardından Batı ile daha yakın ilişkiler kurarak, milliyetçilikten çok sosyal reformlar ve sekülerizm odaklı bir kimlik arayışına girmiştir. Fas, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde resmi olarak doğrudan bir Osmanlı vilayeti olmasa da kültürel ve ticari olarak önemli bir ilişki içindedir. Fas'ın milli kimlik inşası, özellikle Fransız ile İspanyol sömürgeciliği sırasında güçlü bir Arap ve İslam kimliği etrafında şekillenmiştir. Bağımsızlık sonrası, Fas'ın milliyetçilik anlayışı, İslamcılık ve Arap milliyetçiliği ile harmanlanmış, fakat Berberi kimliği de önemli bir yer tutmuştur. Fas, bağımsızlık sonrası monarşiyi sürdürerek, geleneksel yönetim biçimlerini modernleşme ve Batılaşma ile dengelemeye çalışmıştır. Toplumlar, kolonyal mirasları aşarken, aynı zamanda Osmanlı'dan miras kalan yönetsel ve kültürel etkileri dönüştürmeye çalışmışlardır. Bu süreç, bazen modernleşme ve Batılaşma yönünde adımlar atılmasını, bazen de Arap/ İslam dünyasına özgü bir kimlik inşa etme çabalarını ortaya çıkarmıştır. Ancak, her bir ülke, Osmanlı'dan bağımsızlık sürecinde yaşadığı toplumsal ve kültürel dönüşüm ile farklı kimlikler inşa etmiş, bu da halkların kendilerini tanımlama biçimlerinde büyük çeşitliliğe yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki etkisi, özellikle bayraklar ve

armalar üzerinden tarihsel bir miras bırakmıştır. Cezayir bayrağı, yeşil ve beyaz renklerin yanı sıra hilal ile yıldız simgelerini taşıyarak hem İslam'ı hem de Osmanlı'nın kültürel mirasını simgeler. Bu unsurlar, Osmanlı'dan devralınan İslam kimliğinin güçlü bir vurgusu olup, halkın birleşik dini ve kültürel bağlarını yansıtır. Tunus'un bayrağındaki hilal ve yıldız, Osmanlılık/Osmanlı-Türk kimliğiyle sıkı bir bağlantı kurarken, bağımsızlık sonrası Tunus milliyetçiliği de bu sembollerle şekillenmiştir. Mısır'ın bayrağı ise, Osmanlı sonrası Arap milliyetçiliğinin ve Pan-Arabizm ideolojisinin etkisiyle, kırmızı, beyaz ve siyah renklerin birleşimiyle Osmanlı dönemiyle bir kopuş aynı zamanda Arap dünyasıyla bir bağlılık ifade eder. Libya'da ise, Osmanlı mirasına bağlılık, yeşil rengin devrimci bir anlam taşımasıyla Arap milliyetçiliği ve sosyalist İslamcı [yeşil sosyalizm] bir kimlik ile harmanlanmıştır. Fas'ın bayrağındaki yeşil ve kırmızı renkler de hem İslam'ın hem de Osmanlı'dan gelen kültürel ve yönetsel mirasın izlerini taşır, ancak bu bayrak, aynı zamanda Fas'a özgü Berberi kimliğini de vurgular. Tüm bu bayraklar, tarihsel bir süreklilik içinde, Arap ve İslam kimliklerini inşa ederken, Osmanlı'nın çok kültürlü yapısından beslenen bir kimlik arayışını da yansıtır. Kuzey Afrika'nın bayrakları, Osmanlı'nın geçmişten bugüne uzanan gölgesinin renkleridir. Osmanlı, Kuzey Afrika'yı sadece toprakla değil, bir kültürle de kuşatmıştır ve her köşe, o kültürün sessiz tanığıdır.

Osmanlı ve Türkiye bayrakları arasında bir benzerlik ve devamlılık vardır. Türkiye Cumhuriyeti, bayrağındaki hilal ve yıldız gibi unsurlar, imparatorluğun mirasından tam anlamıyla kopulmadığının bir göstergesidir. Bu durum, toplumsal belleğin ve devletin sembolizminin ne kadar güçlü olduğunu ortaya koyar. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti, sekülerizm, milliyetçilik ve ulus devlet anlayışını esas alarak radikal bir yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Ancak, bayrağındaki unsurların değiştirilmemesi, sürecin toplumsal kimlik ve bellek yönetimi ile doğrudan ilişkili olduğuna işaret eder. Hilal ve yıldız, İslam'ın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli sembolleridir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti, bu semboller aracılığıyla geçmişle bağlarını tamamen koparmak yerine, onu seküler bir ulusal kimliğin parçası hâline getirmiştir. Bu durum, modernleşme ile gelenek arasında kurulan sembolik bir dengeyi yansıtır. Böylece toplumsal meşruiyet, geçmişin izleriyle örtüşen geleceğe yönelik yeni bir tahayyülle inşa edilmiştir. Yeni kurulan devlet, halkın duygusal ve kültürel bağlarını göz ardı etmeden bir devamlılık oluşturmayı istemiştir. Bayrağın değiştirilmemesi, Osmanlı'dan gelen sembolizmin, Cumhuriyet'in ulus kimliğini inşa ederken dışlanamayan, ancak yeniden yorumlanan bir yönü olarak kabul edilebilir. Söz konusu durum, toplumsal hafıza ve kimlik inşası açısından ilginçtir. Cumhuriyet'in modernleşme çabaları, geçmişle ilgili toplumsal reddi değil, daha çok modern Türk kimliğini oluştururken bu mirası yeniden biçimlendirmeyi hedeflemiştir. Osmanlı bayrağındaki hilal ile yıldız, Osmanlı'nın çok kültürlü yapısından sonra, Türk milletinin birliği ve İslam kültürünün varlığını sürdüren bir sembol olarak kalmıştır. Bu, bir anlamda sosyal bağların sürekliliğini ve geçmişle

bağlantıyı sürdürmeyi amaçlayan bir pragmatizmdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bayrağı, kırmızı arka planda hilal ve yıldız gibi unsurlarla Osmanlı'nın mirasını taşımakla birlikte, bu unsurlar Türk milliyetçiliği ve modern Cumhuriyet'in seküler ideolojisiyle yeniden anlamlandırılmış/ şekillenmiştir. Türkiye'nin bayrağındaki Türk kimliği ve ulus devlet anlayışı, imparatorluğun çok uluslu yapısından ziyade tek bir milletin egemenliğini simgeler. Yusuf Akçura'nın ifadesiyle "*Üç Tarz-ı Siyâset*"te Osmanlıcılık, İslamcılık'tan çıkarak "*Türkçülüğü*"e geçilmiştir. Bu ise devletin kurucu ideolojisine son derece uygun bir tercihtir.¹⁰⁵ Değişim, Cumhuriyet'in redd-i miras politikasının bir yansıması olarak görülebilir. Osmanlı'nın İslami kimliği ve çok uluslu yapısı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk tarafından, yeni bir ulusal kimlik ya da Türkçü milliyetçilik anlayışı doğrultusunda terk edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı forsun da Osmanlı'dan alınan tek bir sembol; "*yıldız*" vardır. Forstaki yıldızlar ile geçmişte yaşayan 16 Türk devletine gönderme yapılmıştır. İslamiyet ve halifelik terk edilerek daha modern bir ulusal kimlik anlayışıyla dönüştürülmüştür. Türk kültürüne, tarihine ve köklerine vurgu yapılmıştır. Bu durum, sadece sembollerle değil, aynı zamanda toplumsal hafızada da bir kopuşu ifade eder. [Alfabe Devrimi vb. çalışmalar] Cumhuriyet ilk yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası, İslamcı bir çağrışım ve çok uluslu yapının zenginliğinden uzaklaşarak, Türk ulusunun özleşmiş tarihi ve yegâne kültürü üzerine kurulmuştur. Bir sosyolog gözüyle bakıldığında, bu değişim toplumsal yeniden yapılanma sürecinin bir parçasıdır. Osmanlı'dan kopuş, sadece bir politika değişikliği değil, aynı zamanda toplumsal kimliğin yeniden şekillenmesinin ve modern Türk toplumunun, Batı ile entegrasyonunu sağlama çabasının da bir simgesidir. Son yıllarda giderek eski duyulan bir ricat ortaya çıkmıştır. Bu durum aslında Türk halkının toplumsal belliğinde yatan "*imparatorluk gururunun*" tekrar hatırlanması ve taşınması ile ilintilidir.

Osmanlı Devlet Arması, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi bir sembolü olarak 19. yüzyılın sonlarında Sultan II. Abdülhamid döneminde tasarlanmıştır. Bu arma, Osmanlı'nın siyasi ve kültürel kimliğini yansıtan zengin bir ikonografiye sahiptir. Her bir ögesi Osmanlı'nın tarihini, gücünü ve yönetim anlayışını sembolize eder.¹⁰⁶

"Armanın üst kısmında yer alan ay ve yıldız, İslam'ı ve Osmanlı'nın halifelik gücünü temsil eder. İslam dünyasının lideri olarak Osmanlı'nın dini otoritesine vurgu yapılmıştır. Yeşil Sancak; hilafeti ve dini otoriteyi simgeler. Kırmızı Bayrak; Osmanlı Devleti'nin resmi bayrağını temsil eder. Kılıç, Top, Tüfek ve Mızraklar; Osmanlı'nın askeri gücünü ve fetih politikasını simgeler. Bu silahlar, devletin savunma ve saldırı kapasitesini ifade eder. Top Gülleleri ve Süngüleri Osmanlı'nın modern

¹⁰⁵ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 5-8.

¹⁰⁶ Donald Quataert, "Clothing laws, state, and society in the Ottoman Empire, 1720-1829," *International Journal of Middle East Studies* 29, no. 3 (1997): 403-425.

askeri teçhizata sahip olduğunu gösterir. Terazi; adaleti ve Osmanlı yönetimindeki hukuki düzeni temsil eder. Mührü Süleyman; Sultan'ın otoritesinin ve gücünün sembolüdür. Başak ve Çapa; Osmanlı'nın tarım ve ticaret ekonomisine dayalı yapısını yansıtır. Bu semboller, Osmanlı toplumunda üretimin önemini gösterir. Armanın merkezinde yer alan tuğra, padişahın şahsi mührünü ve otoritesini temsil eder. Nişan ve Madalyalar; Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerini ve imparatorluğun onurunu gösterir. Armanın arka planında yer alan güneş, Osmanlı Devleti'nin aydınlanma, güç ve evrensel hükümlanlık iddiasını sembolize eder. Defne Dalı; zaferi ve barışı temsil eder. Osmanlı'nın hem askeri başarılarını hem de diplomatik erdemlerini ifade eder. Yay ve Oklar; Osmanlı'nın eski Türk geleneklerine bağlılığını ve savaşçı kimliğini hatırlatır. Kırmızı ve Yeşil; Osmanlı'nın devlet renkleridir. Kırmızı, güç ve cesareti; yeşil ise İslam ve maneviyatı simgeler.”¹⁰⁷

Osmanlı Arması, imparatorluğun çok yönlü yapısını bir bütün olarak ifade eder. İslami unsurlar, Türk kültürel mirası ve modern devlet anlayışı harmanlanarak görkemli bir görsel dil yaratılmıştır. Bu ikonografi, Osmanlı'nın uluslararası arenadaki gücünü ve toplumsal yapısındaki çeşitliliği sergilemek için tasarlanmıştır. Osmanlı tuğraları, yalnızca bir hükümdarın ismi ve unvanını taşıyan bir imza değil, aynı zamanda devletin meşruiyetini, sürekliliğini sembolize eden sanatsal bir ifade biçimiydi. Bu estetik formlar, padişahın tebaasıyla kurduğu otoriter ama aynı zamanda koruyucu ilişkiyi yansıtır. Her bir tuğra, süslemeleri ve zarif hat sanatıyla padişahın gücünü ilahi bir düzenle ilişkilendirirken, halk nezdinde güven ve sadakat duygusu yaratıyordu. Sanat sosyolojisi bağlamında değerlendirildiğinde, tuğralar, hem bireysel (padişah) hem de kolektif (devlet) kimliğin görsel temsili olarak Osmanlı toplumundaki sınıfsal ve ideolojik sınırları aşan bir iletişim aracıydı. Ayrıca, tuğraların tasarımındaki ince detaylar, devletin estetik değerleriyle halk arasında bir bağ kurarak sanatı, yönetim pratiğinin ayrılmaz bir parçası haline getirmekteydi. Bu, sanatın salt bir süsleme aracı olmanın ötesine geçerek toplumsal bir düzeni ve bağlılık ilişkisinin sürekliliğini destekleyen bir araç olarak nasıl işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Osmanlı Arması, yalnızca devletin gücünü / ihtişamını yansıtan bir sembol olarak değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun çok katmanlı yapısını ve değerler sistemini ifade eden bir “*kolektif kimlik haritası*” olarak görülür. Arma, Osmanlı'nın farklı sosyokültürel unsurları bir arada nasıl uyum içinde tuttuğunu sembolize eden bir metaforudur. Sosyolojik olarak arma, Osmanlı'nın çok kültürlü yapısındaki birliği sağlama çabasını görselleştirir. Farklı dinlerin, etnik grupların ve sosyal sınıfların ortak bir sembol altında temsil edilmesi, Osmanlı yönetiminin kozmopolit bir düzen kurma iddiasını ortaya koyar. Bu yönüyle insanlığa farklı bir medeniyet tasavvuru sunmaktadır. Ancak arma aynı zamanda bir “*üst otorite*” olarak devleti kutsallaştıran ve hiyerarşik top-

¹⁰⁷ Kemal Özdemir, *Osmanlı Arması* (İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, 1997), 5-162.

lum yapısını meşrulaştıran bir araçtır. Dolayısıyla Osmanlı Arması, estetik bir sembol olmanın ötesinde, aynı zamanda ideolojik bir bildiridir. Osmanlı Arması, tarih sahnesinde gücün zarafete nasıl büründüğünün bir kanıtıdır. Kılıçların gölgesinde terazi, devletin kudretle hakkaniyet arasında yürüdüğü ince yolu simgeler.

Sonuç

İmparatorluk gururu, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları, askeri zaferleri ve kültürel etkisiyle şekillenen bir kimliktir. Osmanlı'nın son dönemlerine doğru bu gurur, Batılılaşma, modernleşme ve toprak kayıpları nedeniyle aşınmıştır. Ancak Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte yerini farklı bir ulusal kimlik anlayışına bırakmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti ulus devlet anlayışını benimsediğinde, tek millet, tek devlet hedefiyle kurulmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısı ve Osmanlı gururu bir tür "*devrimci*" kopuşla reddedilmiştir. Bu kopuş yalnızca politik ve sosyal bir dönüşüm değil, aynı zamanda toplumsal belleğin değişmesi sürecini de içermektedir.

Türkiye'nin ulus devletini kurarken yaşadığı kimlik inşası sırasında, halkın imparatorluk dönemine olan özlemi çoğu zaman nostaljik ve gizli bir biçimde ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın hayalini taşıyan bazı toplumsal kesimler, imparatorluğun güçlü merkezi yönetimini, ihtişamını ve bütünlüğünü özlemektedir. Bu durum bazen kültürel ve dini bir kayıptan duyulan hüznle birleşerek toplumda gizli bir gurur yaratmıştır. Osmanlı'nın çok kültürlü yapısı, farklı milletlerin bir arada yaşadığı bir dönem olarak hafızalarda hoş bir izlenim bırakmıştır. Ulus devletin tek dil ve tek millet anlayışı, bu çeşitliliğin kaybolduğunu hissettirebilmektedir.

Türklerin Osmanlı'dan kalan mirasa yönelik özlemi sadece politik bir nostalji değil, aynı zamanda kültürel bir mirasın kaybolması ve toplumsal aidiyet duygusunun zamanla yok olmasıyla ilgilidir. Bununla birlikte, modern Türkiye'nin dünya sahnesindeki bağımsız duruşu ve uluslararası gücü, bu gururun yerini yeni bir milliyetçi kimlikle almıştır. Türkiye'nin ulus devlet anlayışı, bir anlamda geçmişin kayıplarını telafi etmek ve yeni bir ulusal kimlik oluşturmak amacıyla gelişmiştir. İmparatorluk gururunun yerini modern ulus devletin gururu almış olsa da bu dönüşüm sırasında ortaya çıkan özlem, Türk toplumunun içsel bir kimlik bunalımını ve toplumsal bellekle yüzleşmesini de beraberinde getirmiştir.

Sosyolojik anlamda bayraklar, toplumların resmi yüzü gibidir. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçilik akımları toplumsal değişim bağlamında ele alınarak, bu akımların tarihsel bayraklar üzerinden nasıl şekillendiği incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, çok uluslu yapısı ve farklı kültürel bileşenleriyle milliyetçilik anlayışının temellerinin atılmasında önemli bir rol oynamıştır. Milliyetçilik, özellikle 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında sosyal,

politik ve ekonomik değişimlerin etkisiyle hızla yükselmiştir. Bu dönemdeki toplumsal değişim, devletin yapısal dönüşümünü hızlandırmış, aynı zamanda kimlik ve aidiyet duyguları ile şekillenen toplumsal dinamikleri yeniden tanımlamıştır.

Tarihsel bayraklar, bu milliyetçi akımların simgesel bir ifadesi olarak halkların kendilerini tanıma, güç gösterme ve bağımsızlık arayışlarını temsil etmiştir. Bu bayraklar, imparatorluğun son dönemlerinde ve özellikle milliyetçi hareketlerin yükseldiği zaman dilimlerinde toplumsal grupların kimlik inşa süreçlerini somutlaştırmış, devletleşme/uluslaşma süreçlerinin sembollerine dönüşmüştür. Osmanlı'nın son yıllarında etnik gruplar kendi kimliklerini inşa ederken, Osmanlı bayrağının çok uluslu yapısı ve sembolizmi bu kimliklerin şekillendirilmesinde etkili olmuştur.

Yunan milliyetçiliği, Ermeni milliyetçiliği, Arap milliyetçiliği gibi akımlar Osmanlı'nın çok kültürlü yapısının içinde farklı yönlerde tepkiler oluşturmuş ve bu hareketlerin etkisi hem içerideki toplumsal değişimlere hem de dış politikaya yansımıştır. Milli kimlikler, bireysel ve toplumsal düzeyde bir aidiyet duygusunun inşasıyla şekillenmiş, devletler ile bayraklar bu kimliklerin meşrulaştırılmasında önemli bir araç haline gelmiştir.

Osmanlı'daki milliyetçilik akımlarının ortaya çıkışı ve gelişimi, toplumsal yapıyı dönüştüren bir güç olarak karşımıza çıkmıştır. Bu değişim yalnızca politik bir olgu değil, aynı zamanda kültürel, ekonomik ve toplumsal bir dönüşüm sürecidir. Osmanlı'dan günümüze kadar gelen milliyetçilik hareketlerinin tarihsel bayraklar üzerinden yapılan bu okumaları, ulus devlet anlayışının doğuşunu, kimlik inşasını ve toplumsal bellekle ilişkisini anlamamıza ışık tutmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki milliyetçilik hareketleri, bugünün Orta Doğu ve Balkanlar'ındaki toplumsal yapıları anlamamıza da katkı sağlamaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı'daki milliyetçilik akımlarını daha geniş bir tarihsel ve sosyolojik çerçevede inceleyerek milliyetçiliğin toplumsal yapıyı dönüştüren, şekillendiren bir güç olarak nasıl işlediğine dair derinlemesine bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Nihayetinde Osmanlı, gökyüzüne yükselen bir medeniyet ağacıdır; kökleri geçmişte, dalları gelecekte saklıdır. Osmanlı, mazlumun duasında, zalimin korkusunda hayat bulmuş bir devlettir. İmparatorlukların salt güce dayalı olmadığını, insanın insanla kurduğu köprülerle ayakta kalacağını göstermiştir. Onun devamı sayılan Türkiye Cumhuriyeti, coğrafyasına sığmayacak kadar büyük idealleri olan bir milletin eseridir.

Kaynakça

- Abrams, Philip. *Historical Sociology*. New York: Cornell University Press, 1982.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- Alt, Betty. *Following the Flag: Marriage and the Modern Military*. Santa Barbara: Praeger, 2006.
- Arhiv Jugoslavije. *Konstitutivni Akti Jugoslavije*. Ustav FNRJ, 31 Januar 1946.
- Ashraf, Quamrul, and Oded Galor. "Genetic Diversity and the Origins of Cultural Fragmentation." *American Economic Review* 103, no. 3 (2013): 528-533.
- Bankov, Kristian. "Flags, Identity, Memory: From Nationalisms to the Post-truth Uses of Collective Symbols." In *Flags, Color, and the Legal Narrative: Public Memory, Identity, and Critique*, 11-27. Cham: Springer International Publishing, 2021.
- Banton, Michael. "The Sociology of Ethnic Relations." *Ethnic and Racial Studies* 31, no. 7 (2008): 1267-1285.
- Baruah, Sanjib. "'Ethnic' Conflict as State-Society Struggle: The Poetics and Politics of Assamese Micro-Nationalism." *Modern Asian Studies* 28, no. 3 (1994): 649-671.
- Becker, Julia C., Katharina Enders-Comberg, Ulrich Wagner, Oliver Christ, and Ralf Butz. "What Do National Flags Stand For? An Exploration of Associations Across 11 Countries." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 48, no. 3 (2017): 335-352.
- Benson, George Willard. *The Cross: Its History and Symbolism*. Courier Corporation, 2013.
- Biger, Gideon. "Is the Sykes-Picot Agreement of 1916 Was the Basis for the Political Division of the Middle East?" *Journal of Geography, Politics and Society* 6, no. 3 (2016): 50-58.
- Brown, Michael E., Owen R. Coté Jr., Sean M. Lynn-Jones, and Steven E. Miller, eds. *Nationalism and Ethnic Conflict*. Massachusetts: MIT Press, 2001.
- Calhoun, Craig. "Why Historical Sociology?" In *Handbook of Historical Sociology*, edited by Engin F. Isin and Gerard Delanty, 1-14. Sage Publications, 2003.
- Cerulo, Karen A. "Symbols and the World System: National Anthems and Flags." *Sociological Forum* 8, no. 2 (1993): 243-271.
- Chernilo, Daniel. *A Social Theory of the Nation-State: The Political Forms of Modernity Beyond Methodological Nationalism*. London: Routledge, 2008.
- Coşgun, Melih, Çağdaş Zarplı. "Ortadoğu'da Uluslaşma Sorunu Üzerine Bir Deneme: Modernlik." *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 4, sayı 8 (2015): 20-32.
- Devletü'l Katar. *Katar Bayrağı Hakkında, Ek No:1, 14 Sayılı Kanun*, 2012.
- El-İmârâtü'l-Arabiyyetü'l-Müttahide. *Birlik Bayrağı. MS 1971 Tarih ve 4 Sayılı Federal Yüksek Konsey Kararı, MS 1971 Tarih ve 2 Sayılı Federal Kanun ile 9/202 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı*.
- Elgenius, Gabriella. "Expressions of Nationhood: National Symbols and Ceremonies in Contemporary Europe." PhD diss., London School of Economics and Political Science, 2005.
- Elgenius, Gabriella. "National Flags, the Politicization and Sanctification of Nations." In *Symbols of Nations and Nationalism: Celebrating Nationhood*, 57-93, 2011.

- Elliniki Dimokratia. *Ethnósimo tis Ellinikis Dimokratías. Nómos 48, Efimeris tis Kyverniseos*, F. 108, téfchos A´, 7.6.1975.
- El-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suüdiyye. Abdul Rahman bin Suleiman Al-Ruwaished, *Suudi Bayrağının Tarihi, Ulusal Bayraklar, Süslemeler ve Rozetler*. Kral Fahd. Riyad Kütüphanesi, 1. baskı, 1428 H./2007 MS.
- Eriksen, Thomas Hylland, Richard Jenkins, eds. *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*. London: Routledge, 2007.
- Feinstein, Yuval. "Applying Sociological Theories of Emotions to the Study of Mass Politics: The Rally-Round-the-Flag Phenomenon in the United States as a Test Case." *The Sociological Quarterly* 61, no. 3 (2020): 422-447.
- Fenton, Steve. "The Sociology of Ethnicity and National Identity." *Ethnicities* 11, no. 1 (2011): 12-17.
- Flags of the World, "Evolution of the Iraqi Flag." Erişim tarihi: 11 Ocak 2025, https://www.fotw.info/flags/iq_evol.html.
- Fraser, Nancy. "Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition and Participation." In *Geographic Thought*, 11-27. London: Routledge, 2008.
- Geiger, Vladimir, Suzana Leček. "Politička i Ideološka Pozadina Dizajna i Ikonografije Novčanica Kraljevine Jugoslavije, 1929.-1941. Godine." *Numizmatičke Vijesti* 61, no. 72 (2019): 122-156.
- Gitlin, Todd. *The Intellectuals and the Flag*. Columbia University Press, 2007.
- Guenter, Scot M. "Revitalized Flag Magic: Flag Retirement Rituals and the Power of Talismans." In *25th ICV Rotterdam, The Netherlands and FIAV* No. 1 (2013): 1-13.
- Gupta, Dipankar. "Caste, Infrastructure and Superstructure: A Critique." *Economic and Political Weekly* (1981): 2093-2104.
- Güler, Gül. "Anadolu Müzelerinde Bulunan Bayrak ve Sancak Alemleri." Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1993.
- Haas, Ernst B. "What Is Nationalism and Why Should We Study It?" *International Organization* 40, no. 3 (1986): 707-744.
- Haas, Ernst B. *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization*. ECPR Press, 2024.
- Hadi, Mahdi Abdul. "Palestine: The Meaning of the Flag." Erişim 13 Ocak 2025. http://www.passia.org/palestine_facts/meaning_of_flag.htm.
- Hayastani Hanrapetut'yun. *Hayastani Petakan Khorhrdanhannery - Gradaran - Hayastani Nakhagah*. President.am. Verts'vats e 2019 t'. hoktemberi 24-in.
- Healey, Joseph F., and Andi Stepnick. *Diversity and Society: Race, Ethnicity, and Gender*. Sage Publications, 2019.
- Heimer, Željko. *Grb i Zastava Republike Hrvatske*. Zagreb: Leykam International, 2008.
- Howard, Judith A. "A Social Cognitive Conception of Social Structure." *Social Psychology Quarterly* 57, no. 3 (1994): 210-227.
- Jaskulowski, Krzysztof. "The Magic of the National Flag." *Ethnic and Racial Studies* 39, no. 4 (2016): 557-573.
- Jenkins, Richard. "Boundaries and Borders." In *Nationalism, Ethnicity and Boundaries*,

- edited by Jennifer Jackson and Lina Molokotos-Liederman, 11-27. London: Routledge, 2014.
- Klandermans, P. G. "Identity Politics and Politicized Identities: Identity Processes and the Dynamics of Protest." *Political Psychology* 35, no. 1 (2014): 1-22.
- Kolstø, Pål. "National Symbols as Signs of Unity and Division." *Ethnic and Racial Studies* 29, no. 4 (2006): 676-701.
- Kurtaran, Uğur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi." *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sayı 8 (2011): 57-71.
- Lachmann, Richard. *What Is Historical Sociology?* Malden: Polity, 2013.
- LEGE. Nr. 75 din 16 iulie 1994 privind arborarea drapelului României, intonarea imnului național și folosirea sigiliilor cu stema României de către autoritățile și instituțiile publice. Textul actului publicat in M.Of. nr. 237/26 aug. 1994.
- LIGJ. *Per Formen Dhe Permasat E Flamurit Kombetar, Permbajtjen E Himnit Kombetar, Formen Dhe Permasat E Stemes Se Republikes Te Shqiperise Dhe Menyren E Perdorimit Te Tyre*. Nr. 8926, date 22.7.2002.
- LIGJI. *Për Protokollin e Shtetit të Republikës së Kosovës*. NR.03/L-132, Qer 01 2009.
- Lightfoot, Jonathan. "Race, Class, Gender, Intelligence, and Religion Perspectives." *Race, Gender & Class* 17, no. 1/2 (2010): 31-38.
- Logan, Katie. "Changing Geography: Transcultural Arab Identity in the Age of the EU." In *Cultural Production and Social Movements After the Arab Spring*, 45-62, 2021.
- Mazarákis-Ainián, Ioánnis K. *I Istoría tis Ellinikís Simaías. 11i Etísia Diálexi Istorías-Archaiologías*. Lefkosia: Politistikó Ídryma Trapézis Kýprou, 1996.
- Medinat Yisra'el. *The Flag and the Emblem*. Israel Ministry of Foreign Affairs publication; by Joseph Sprinzak Speaker, 1948.
- Memleketü'l-Bahreyn. *Tam Dünya Bayrakları: Bahreyn*. DK Yayıncılık, 2014.
- Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine. *Zakon o Zastavi Bosne i Hercegovine. Neslužbeni Prečišćeni Tekst*. "Službeni glasnik BiH", Br. 19/01 od 3. augusta 2001.
- Mohamedou, Mohammad-Mahmoud Ould. "The Rise and Fall of Pan-Arabism." In *Routledge Handbook of South-South Relations*, 168-176. London: Routledge, 2018.
- Monçev, Pavel B., and Ivan Paraskevov. *Ivan i Stilyana Paraskevovi – Suzdateli na Pürvoobraza na Bülgarskoto Natsionalno Zname. Bülgarska Istoriya*, 2021. Erişim 14 Ocak 2025. <https://bulgarianhistory.org/suzdatelite-na-bulgarskiq-tribagrenik/>.
- Nagel, Joane. "Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture." *Social Problems* 41, no. 1 (1994): 152-176.
- Od Vlada na Republika Makedonija. *Zakon za Grbot na Republika Makedonija*. Služben vesnik na RM, Br. 138 od 17.11.2009.
- Özdemir, Kemal. *Osmanlı Arması*. İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, 1997.
- Plant, Raymond. "Jürgen Habermas and the Idea of Legitimation Crisis." *European Journal of Political Research* 10, no. 4 (1982): 341-352.
- Preobrazenje. Ocila na Grbu Srbije. Erişim 14 Ocak 2025. <http://preobrazenje.org/>.
- Quataert, Donald. "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829." *International Journal of Middle East Studies* 29, no. 3 (1997): 403-425.

- Rais, Faiza R. "Syria under Bashar al Assad: A Profile of Power." *Strategic Studies* 24, no. 3 (2004): 144-168.
- Republic of Jordan. "Flags of the World: Jordan." Erişim tarihi: 12 Ocak 2025. <https://www.crwflags.com/fotw/flags/jo.html>.
- Republic of Lebanon. *The Description of the Flag Is Cited in the Lebanese Constitution, Chapter 1, Article 5*. The Lebanese Constitution, translated by Gabriel M. Bustros B.Sc. [Econ]. London: Bureau of Lebanese and Arab Documentation, 1973.
- Republika Bülğariya. *Zakon za Dürzhavnuya Pechat ı Natsionalnoto Zname na Republika Bülğariya*. V sila ot 25.05.1998 g.
- Republika Bülğariya. *Zakon za Gerb na Republika Bülğariya*. Obn. DV. Br.62 ot 5 Avgust 1997g.
- Republike Srbije. *Zakon o Izgledu i Upotrebi Grba, Zastave i Himne Republike Srbije*. "Sl. glasnik RS", Br. 36/2009 i 10/2023.
- Republika Makedonija. *Zakon za Znameto na Republika Makedonija*. Služben vesnik na RM 47/95, 1995.
- Reyers, Belinda, Sandra Diaz, Sebsebe Demissew, Ivar Jense, Patrick O'Farrell, Graciela M. Rusch, and Hien T. Ngo. "Getting the Measure of Ecosystem Services: A Social-Ecological Approach." *Frontiers in Ecology and the Environment* 11, no. 5 (2013): 268-273.
- Romania. Buletinul – *Gazetă Oficială a Țării Românești*. No. 34 of 14 October 1834, 144.
- Romania. *Constituția României*. Official Gazette, 31 October 2003.
- Saltanatü 'Umân. "Sultanate of Muscat and Oman until 1970." Erişim 15 Ocak 2025. https://www.crwflags.com/fotw/Flags/om_musca.html.
- Sarány, Orsi. "The Hungarian Designer Behind Romania's Coat of Arms: József Keöpeczi Sebestyén." *Transylvania Now*, 4 March 2020. <https://transylvanianow.com/the-coat-of-arms-of-romania-and-its-hungarian-designer-jozsef-keopiecz-sebestyen-interview-part-ii/>.
- Shanafelt, Robert. "The Nature of Flag Power: How Flags Entail Dominance, Subordination, and Social Solidarity." *Politics and the Life Sciences* 27, no. 2 (2008): 13-27.
- Shlapentokh, Dmitry. "The Images of the French Revolution in the February and Bolshevik Revolutions." *Russian History* 16, no. 1 (1989): 31-54.
- Slovenská republika. *Ústava Slovenskej republiky*. Ustavného zákona č. 460/1992 Zb. z 1. septembra 1992.
- Smith, Anthony D. "Ethnic Myths and Ethnic Revivals." *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv Für Soziologie* 25, no. 2 (1984): 283-305.
- Smith, Anthony D. "The Diffusion of Nationalism: Some Historical and Sociological Perspectives." *The British Journal of Sociology* 29, no. 2 (1978): 234-248.
- Spasojević, V. Crnjanski. "Srbija i Dalje sa Dva Grba." *Novosti*, 26. 10. 2013.
- Spyropoulos, Yannis. "The Creation of a Homogeneous Collective Identity: Towards a History of the Black People in the Ottoman Empire." *International Journal of Turkish*

- Studies* 16, no. 1-2 (2010): 25-46.
- Şahintürk, Elif. "16. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerinde Bayrak Üzerine Bir Araştırma." Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Talbert, Ryan D. "Culture and the Confederate Flag: Attitudes Toward a Divisive Symbol." *Sociology Compass* 11, no. 2 (2017): 1-10.
- Tefera, Goshu W., and A. Peter Castro. "Flag Politics in Ethiopia and the Ethio-American Diaspora." *Journal of International and Global Studies* 8, no. 1 (2016): 1-26.
- Tipps, Dean C. "Modernization Theory and the Comparative Study of National Societies: A Critical Perspective." *Comparative Studies in Society and History* 15, no. 2 (1973): 199-226.
- Titus Kolník. "Byzantské Korene Ikonografie a Symboliky Štátneho Znakú Slovenskej Republiky." Matica slovenská, Historický odbor Matice slovenskej (2019): 1-12.
- Tlačová agentúra Slovenskej republiky. *Zomrel Autor Výtvarného Spracovania Štátnych Symbolov SR*. TASR-Slovakia, 2017.
- Torrey, Gordon Howard. *Independent Syria, 1946-1954*. University of Michigan, 1961.
- Ustav Republike Hrvatske. *Zakon o Grbu, Zastavi i Himni Republike Hrvatske te Zastavi i Lenti Predsjednika Republike Hrvatske*. Narodne novine, Br. 55/90., te članak 137, 21. prosinca 1990.
- Vlada Crne Gore. *Odluka o Utvrđivanju Etalona Zastave Crne Gore*. Na osnovu člana 3 stav 1 Zakona o državnim simbolima i Danu državnosti Crne Gore "Sl. list RCG", broj 47/04. "Službeni list Republike Crne Gore", Br. 058/04 od 17.09.2004.
- Vlada Crne Gore. *Zakon o Državnim Simbolima i Danu Državnosti Crne Gore*. Br. 56 od 29. prosinca 1993., stupio na snagu 6. siječnja 1994.
- Vojvoda, Mirjana. "Signis Receptis as a Reverse Motive on Roman Imperial Coins." *Archaeology and Science* 11 (2015): 43-51.
- Vries, Hubert de. "Devletü'l-Küveyt." Erişim 14 Ocak 2025. <http://www.hubert-herald.nl/Kuwait.htm>.
- Watad, Aida Fahmawi. "Semiotics of Flags in Colonial Spaces: The Flag as an Identity Rhizome in the Literature of Palestinians in Israel." *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 23, no. 1 (2024): 19-38.
- Weitman, Sasha R. *National Flags: A Sociological Overview*. Basel: De Gruyter Mouton, 1973.
- Whitney, Smith. "Flag of Yemen." Erişim tarihi: 14 Ocak 2025. <https://www.britannica.com/topic/flag-of-Yemen>.
- Williams Jr, Robin M. "The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspectives." *Annual Review of Sociology* 20, no. 1 (1994): 49-79.
- Wilson, Lee. "From the Mystical to the Molecular: Modernity, Martial Arts, and Agency in Java." In *Engaging the Spirit World: Popular Beliefs and Practices in Modern Southeast Asia*, edited by Kirsten W. Endres and Andrea Lauser, 5-27. New York, Oxford: Berghahn Books, 2012.
- Yel, Ümit. "Bayrak ve Sancak Sevgisi Kazandırmada Sosyal Bilgiler Dersinin Önemi." Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2018.

Extended Abstract

Nationalist Movements in the Ottoman Empire: Reading Social Change and History Through Flags

The pride of empire, shaped by the vast territories, military victories, and cultural influence of the Ottoman Empire, was a core element of Ottoman identity. This imperial consciousness, which had been cultivated over six centuries, represented not merely political dominance but a sophisticated cultural and administrative achievement that bound together diverse peoples under a unified system. Toward the end of the empire, this pride eroded due to Westernization, modernization, and territorial losses. The Tanzimat reforms of the nineteenth century, while intended to strengthen the empire, paradoxically accelerated the fragmentation process by introducing concepts of equality and citizenship that inadvertently fueled ethnic consciousness among the empire's diverse populations.

However, with the establishment of the Republic, it was replaced by a new national identity. The Republic of Turkey, founded on the principle of a nation-state, emerged with the goal of “*one nation, one state*,” which rejected the Ottoman Empire's multinational structure and imperial pride through a form of “*revolutionary*” rupture. At the same time, this was a necessity. The Turks had gained their national independence by fighting the occupiers and had established an independent state in Anatolia through the Turkish War of Independence. This struggle represented not merely military resistance but a profound reimagining of Turkish identity separate from its imperial past. Since the collapse era of the Ottoman Empire, many states in the Balkans had gained their independence, starting with Greece in the early nineteenth century. After World War I, as the Ottoman Empire disappeared, new states emerged in the Ottoman Middle East, including Syria, Iraq, Lebanon, and Jordan, each constructing their own national narratives and state structures from the ruins of imperial administration.

Sociologically, “*flags*” are the official face of societies, serving as condensed symbols that encapsulate collective aspirations, historical memories, and political legitimacy. In this study, we examined the nationalist movements in the Ottoman Empire within the context of social change, focusing on how these movements were shaped through historical flags as tangible manifestations of abstract nationalist ideologies. The Ottoman Empire, with its multinational structure and diverse cultural components, played a significant role in laying the foundations of nationalism, ironically providing both the administrative framework and the reactive impetus for nationalist mobilization. Particularly in the late 19th and early 20th centuries, nationalism rose rapidly under the influence of social, political, and economic changes, including increased literacy, print capitalism, improved transportation networks, and exposure to European nationalist ideologies.

This period of social transformation accelerated the structural evolution

of the state while redefining the societal dynamics shaped by identity and belonging. Historical flags, as symbolic expressions of these nationalist movements, represented the recognition, empowerment, and pursuit of independence of various groups. These flags, particularly during the empire's final years and the rise of nationalist movements, materialized the identity construction processes of societal groups and became symbols of state-building and nation-formation. Each flag design incorporated specific colors, symbols, and arrangements that communicated historical claims, religious affiliations, and political aspirations to both internal and external audiences.

During the Ottoman Empire's final years, ethnic groups constructed their identities while the Ottoman flag's multinational symbolism and structure influenced the formation of these identities. The Ottoman flag itself underwent transformations, reflecting changing conceptions of imperial identity and attempts to maintain cohesion amid centrifugal nationalist forces. Movements such as Greek, Serbian; Bulgarian, Armenian, and Arab nationalisms emerged within the Ottoman Empire's multicultural structure, creating various reactions ranging from accommodation to suppression. The impact of these movements reflected both domestic social changes, such as the rise of educated middle classes and merchant communities, and foreign policy dynamics, including Great Power interventions and the spread of nationalist propaganda.

National identities, shaped by the construction of a sense of belonging at both individual and societal levels, found legitimacy in states and their flags. The flag became not merely a piece of cloth but a sacred object worthy of ritual veneration, legal protection, and ultimate sacrifice. In conclusion, the emergence and development of nationalist movements in the Ottoman Empire acted as a transformative force on the societal structure. This transformation was not solely a political phenomenon but also a process of cultural, economic, and social change that redefined relationships between individuals, communities, and state authority.

The analysis of nationalist movements through historical flags sheds light on the emergence of the nation-state concept, identity construction, and its relationship with collective memory. Flags serve as mnemonic devices that anchor historical narratives and create continuity between past struggles and present political arrangements. The nationalist movements of the late Ottoman period also contribute to understanding the social structures of modern-day Middle Eastern and Balkan societies, where the legacies of imperial administration, nationalist mobilization, and state formation continue to shape political dynamics and inter-ethnic relations.

By examining nationalist movements in the Ottoman Empire within a broader historical and sociological framework, our study aims to provide an in-depth perspective on how nationalism operated as a transformative and shaping force on societal structure. This examination reveals that nationalism was neither a simple importation from Europe nor an inevitable awakening of dormant ethnic consciousness, but rather a complex process of identity nego-

tion occurring within specific historical and institutional contexts.

Ultimately, the Ottoman Empire was like a tree of civilization reaching toward the skies, with roots in the past and branches extending into the future. It was a state that lived in the prayers of the oppressed and the fears of the oppressors, maintaining a delicate balance between centralized authority and local autonomy. The Ottoman Empire showed that empires were not merely about power but also about bridges built between people, creating cosmopolitan spaces where diverse cultures could interact and influence one another. Its successor, the Republic of Turkey, is the creation of a nation with ideals far greater than its geographical confines, representing a new chapter in the ongoing story of identity, belonging, and political organization in the modern world.

Kocaeli-İzmit Bağçeşme Şehitliğinde Bulunan Mezar Taşları

Gravestones in Kocaeli-İzmit Bağçeşme Martyrs' Cemetery

Nazim BOY*

* Dr. Arş. Gör.,

Orcid Id: 0000-0003-0360-1189

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Nazim Boy, Tokat Gaziosmanpaşa
Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi /
Sanat Tarihi Bölümü, Tokat-Türkiye

E-posta / E-mail:

nazim.boy@gop.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date:

22 Aralık 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:

6 Ocak 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Boy, Nazim. "Kocaeli-İzmit Bağçeşme
Şehitliğinde Bulunan Mezar Taşları."
Türk Dünyası Araştırmaları 137, sayı 273
(2025): 405-448.

doi: 10.55773/tda.1605399

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Türkler bilinen ilk dönemlerden beri ölülerine karşı saygı içerisinde olmuşlar ve bu saygıların göstergesi olarak kurgan tipi mezarlar, ölü heykelleri ve balbal diye tabir edilen taş heykeller yapmışlardır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte kurganların yerini türbeler, ölü heykelleri ve balbalların yerini ise mezar taşları almıştır. Mezar taşları kitabelerinde yer alan bilgilerden ve başlık tiplerinden mezarda yatan kişinin cinsiyeti, hangi mesleği icra ettiği, neden vefat ettiği gibi birçok bilgiye ulaşılmaktadır. Ayrıca taşın cinsi ve üzerlerinde yer alan süsleme öğeleri bu eserlerin yapıldıkları dönemin sanatı ve kültürü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu çerçevede gerek üzerlerinde barındırdıkları kitabi bilgiler sebebiyle gerekse üslup özellikleriyle mezar taşları tarihi birer belge niteliğinde eserlerdir.

Bu çalışmamızda Kocaeli-İzmit sınırları içerisinde Bağçeşme Namazgah Şehitliğinde bulunan mezar taşları ele alınmıştır. Şehitlikte, 32 adet mezarda baş ve ayak taşları olmak üzere toplam 47 taş bulunmaktadır. Tespit edilen 47 mezar taşından 22 tanesi erkek, 10 tanesi kadın baş taşıdır. 15 ayak taşının ise 10 tanesi erkek ayak taşı, beş tanesi kadın ayak taşıdır. Bahse konu mezar taşları, görünüşleri, başlık tipleri, süsleme özellikleri, ölçüleri, yazı stilleri, malzeme ve teknik yönünden değerlendirilmeye tabi tutularak Türk İslam dönemi mezar taşları içerisindeki yerleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kocaeli, Bağçeşme, Osmanlı dönemi, mezar taşı, süsleme.

Abstract

Since ancient times, Turks have shown great respect for their deceased, which they expressed through the construction of kurgan-style tombs and stone statues known as balbal. With the adoption of Islam, kurgans were replaced by mausoleums, and balbal statues by tombstones. Tombstones, apart from the inscriptions they bear, serve as significant historical documents due to their decorations, materials, and other features, offering valuable insights into the

art and culture of the periods in which they were made. Information from the inscriptions and headstone designs reveals various details about the deceased, such as their gender, profession, and even the cause of death.

This study examines the tombstones located in the Bağçeşme Namazgah Martyrs' Cemetery in Kocaeli-Izmit. There are a total of 47 stones, including head and foot stones, in 32 graves in the martyrs' cemetery. Among these, 22 are male headstones and 10 are female headstones, while of the 15 footstones, 10 belong to males and 5 to females. These tombstones were assessed in terms of their appearance, headstone types, decorative features, dimensions, calligraphy styles, materials, and techniques to determine their place within the tradition of Turkish-Islamic tombstones.

Keywords: Kocaeli, Bağçeşme, Ottoman Period, tombstone, ornament.

1. Giriş

Türkler, bilinen ilk dönemlerden beri ölülerine karşı saygı içerisinde olmuşlar ve bu saygılarının göstergesi olarak kurgan tipi mezarlar, ölü heykelleri ve balbal diye tabir edilen taşları yapmışlardır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte kurganların yerini türbeler almıştır. Ölü heykelleri ve balballar ise mezar taşlarının öncüleri olmuştur. Göktürklerde mezarların üzerine heykeller dikildiği bilinmektedir. Ancak dikilen heykellerin ölen kişinin kendisini mi yoksa ölen kişinin öldürdüklerini mi simgelediği belli değildir. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre Göktürkler öldürdükleri insan kadar mezarlarının üzerlerine veya kenarlarına taş dikmişlerdir.¹ Kökleri ölü heykellerine ve balballara dayanan mezar taşı geleneği 11.yy'dan itibaren Oğuz Türkleriyle birlikte Anadolu'ya yansımıştır. Bu yüzyılda Anadolu'da Selçuklular döneminde ait ilk mezar taşı örnekleri İznik'in fethi döneminde ortaya konulmuştur.²

Anadolu'daki Selçuklu ve Beylikler dönemi mezar taşları genel özellikleriyle itibariyle benzerlikler göstermekle birlikte bölgeleri ve dönemleri itibariyle farklılıklar göstermişlerdir. Erken Osmanlı dönemi mezar taşları, Beylikler ve Anadolu Selçuklu mezar taşı geleneğinin özelliklerini taşımakla birlikte tipolojide, süslemede ve malzemede değişiklikler görülmüştür. Klasik Osmanlı döneminde mezar taşları form bakımından daha belirgin hale gelmiş ve Selçuklu dönemindeki figürlü süslemeli tepelikli mezar taşları devam etmekle birlikte Osmanlı'da özellikle başlıklar ön plana çıkmıştır. 18.yy'dan itibaren Osmanlı mezar taşlarında barok ve rokoko daha sonra ise ampir üslubunun etkileri görülmüş ve batılı motiflerin mezar taşlarında yaygınlığı artmıştır. Daha sonraki dönemlerde görülen neo-klasik üsluptaki mezar taşlarında klasik döneme duyulan bir hayranlık ve eskiye dönüş söz konusu olmuş ve klasik dönem taşlarının taklidi taşlar yapılmış, ancak bu durum uzun sürmemiştir.³

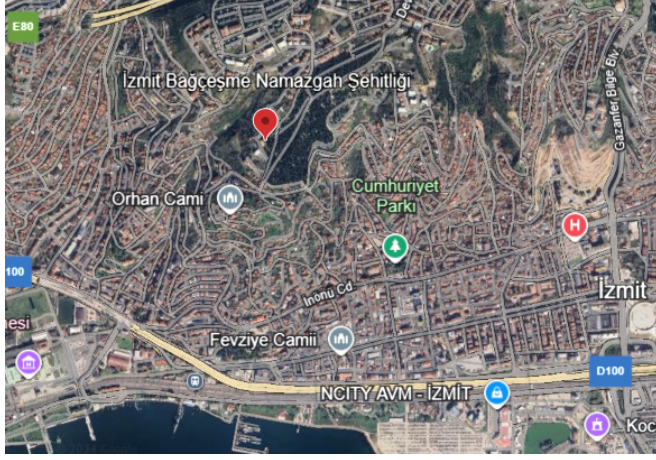
Bu çalışmamızda Kocaeli-Izmit Bağçeşme Namazgah Şehitliği'nde bulunan mezar taşları ele alınmıştır. Bahse konu şehitlik, İzmit merkezde Veliahmet mahallesinde Bağçeşme mevkinde Devran caddesi üzerinde Bağçeşme Mezarlığı'nın batı tarafında tarihi namazgah alanı içerisinde yer almaktadır (Şe-

¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 165-166.

² Beyhan Karamağaralı, *Ahlât Mezar Taşları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 21.

³ Metin Haseki, *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları* (İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1977), 21.

kil 1, Resim 1).

Şekil 1: İzmit Bağçeşme Namazgah Şehitliği Konumu (Google Earth)

Resim- 1: Şehitlikten Genel Görünüm

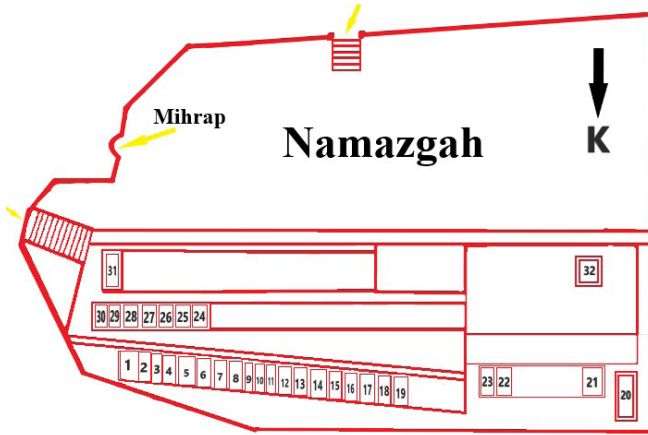
Şehitliğin bulunduğu namazgah hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi (KBB) Mezarlıklar Müdürlüğü arşivinde bulunan 1483 tarihli “*Vazae Ehlil-mihrap İbrahim Bey Emir-i livay-ı---Kocaeli fi sene 888. M.1483*” şeklindeki kitabeden Bağçeşme Namazgâhı'nın Kocaeli Valisi İbrahim Bey tarafından 1483 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Resim 1).

NAMAZGAH KİTABESİ

Resim- 2: Namazgah Kitabesi (KBB Mezarlıklar Müdürlüğü Arşivi)

Araştırmamız kapsamında şehitlikte yer alan 32 adet mezar incelenmiştir. Baş ve ayak taşlarına göre ayırdığımızda 47 adet mezar taşının varlığı söz konusudur. Tespit edilen 47 mezar taşından 22 tanesi erkek baş taşı, 10 tanesi kadın baş taşıdır. 15 ayak taşının ise 10 tanesi erkek ayak taşı beş tanesi kadın ayak taşıdır. Şehitliğe günümüzde defin yapılmaya devam edilmektedir.

Şekil 2: Vaziyet Planı

Çalışmada mezar taşları katalog düzeninde verildikten sonra değerlendirilmesi yapılmıştır. Değerlendirme bölümünde mezar taşları tarihleri, görünüşleri, başlık tipleri, süslemeleri, ölçüleri, yapıldıkları malzeme ve kitabeleri bakımından detaylı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

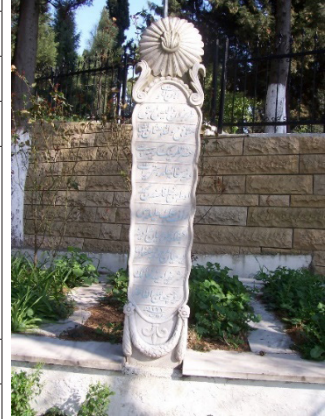
2. Bağçeşme Şehitliği Mezar Taşları Kataloğu

ESER NO : 1					
Resim	3				
Tarihi	H.1277 M. 1860				
Kimliği	Aişe Hatun				
Mesleği	Dadı				
Kitabe	<i>Hüve'l-Bâki / İzmid Çuka Fabrika-ı / Hümayûnu ser-kâtibi / Feyzi Bey Efendinin / dadısı ve Hacı Mehmed / Ağanın zevcesi / merhûme Aişe Hâtûn / Rûhiçün el-Fâtîha / Fi 29 Muharrem Sene 1277</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	157 cm	33 cm	38 cm	9 cm	9 cm

Resim- 3

ESER NO: 2					
Resim	4				
Tarihi	H. 1269 M. 1852				
Kimliği	Şerife Emine Hanım				
Mesleği	Dadı				
Kitabe	<i>Âh mine'l-mevt / Trabzon vâlisi esbâk / Müteveffa devletlü Osman Paşa / Hazretlerinin kerîmesi / ve Darpane-i Amire Tahrîrât / Odası hülefâsından Mehmed / Rauf Beyin halilesi / Gençliğine doymayan muradına / ermiyen merhûme magfûrun lehâ / Şerife Emine Hanımın / Rûhiçün li 'llahi'l-Fâtîha / fi 12 Ramazân Sene 1269</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	171 cm	30 cm	33 cm	9 cm	9 cm

Resim- 4

ESER NO: 3

Resim	5				
Tarihi	M. 1298 H. 1881				
Kimliği	İlyas Nureddin				
Mesleği	Başkâtip				
Kitabe	<i>Âh Mine’l-mevt / âh bir gül-i gonca-i nevres fidân / kuş misâli eyledi azm-i cinân / İzmid Rusûm-ı sitte merkez baş-kâtibi / Süleyman Fehmi Efendinin mahdumu / İlyas Nureddin rûhuna Fâtîha 1298</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	52 cm	21 cm	21 cm	7 cm	7 cm

Resim- 5

ESER NO: 4-A (Baş Taşı) / 4-B (Ayak Taşı)

Resim	6-7				
Tarihi	H. 1310 M. 1893				
Kimliği	Zübeyde hanım				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Allah bes bâkî heves / Şeyhü'l-Harâm-ı Hazret-i Nebevi esbâk / Müteveffâ Çerkez Hâfız Mehmed Paşa'nın / Halîlesi ve İzmid Redif Kumandanı / Mirliva Sa'deddin Paşa'nın vâlîde-i / muhteremeleri merhûme ve magfûre hâce / Zübeyde Hanımın rûh-ı şerîfçün / rızâen lillahi teâlâ Fâtîha / Fî 25 Şaban Sene 1310</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst		alt
4-A	138 cm	44 cm	44 cm	12 cm	10 cm
4-B	102 cm	29 cm	29 cm	7 cm	7 cm

Resim- 6 (4-A)

Resim- 7 (4-B)

ESER NO: 5

Resim	8				
Tarihi	M. 1296 H. 1879				
Kimliği	Nişli Mahmud Bedri Efendinin oğlu İbrahim				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Hüve'l-bâkî / âh bir gül-i gonca-i nevres fidân / kuş misâli eyledi azm-i cinân / İzmid telgraf ve posta Müdürü Nişli Mahmud / Bedri Efendinin mahdumu İbrahim / rûhuna Fâtiha 1296</i>				
	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	57 cm	23 cm	23 cm	6 cm	6 cm

Resim- 8

ESER NO: 6

Resim	9				
Tarihi	M. 1310 H. 1893				
Kimliği	Hatice Elif Hanım				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Hüve'l-bâkî / yâ İlâhi ol mübârek ism-i pâkın hürmeti / ol Resûlün Fahr-i âlem Şâh-ı kevneyn hürmeti / eyle kabrimi müzeyyen yâ ilâhe'l âlemin / gece gündüz eylesinler hûr gılmân hizmeti / İzmid Duyun-u Umumiye Müdürü Edib / Beyin Halası Merhûme Hadice Elif / Hanım rûhuna Fâtiha / Fi 29 Ramazân sene 1310</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	108 cm	26 cm	31 cm	6 cm	6 cm

Resim- 9

ESER NO: 7

Resim	10				
Tarihi	M.1311 H. 1893				
Kimliği	Habibe Şerife				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Hüve'l - mu`in el-bâkî ed-dâim/ İzmid Nâibi mevaliden / Teyfik Beyin vâlidesi / Merhûme ve Mağfûrun lehâ Habibe Şerife / Hanımın rûh şerifiçün/ ve kâffe-i ehl-i imân ervâhiçün / Lillahi 'l-Fâtiha Sene 1311 / gurre-i Rebî`ül-evvel</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	133 cm	26 cm	35 cm	8 cm	8 cm

Resim- 10

ESER NO: 8

Resim	11				
Tarihi	---				
Kimliği	İzmit gümrük müdürü				
Kitabe	<i>Hüve'l - Hayyu Lâyemût / Gümrük Müdiri idi İzmit'te sâdıkâne / olmuşdu lütf-u Hakla memdûh ve hem muvaffak / Hayfa ki bezm-i âlem izhâr edince mâtem / sâki-i mevt sundu peymâne-i muhrîk / tecrid-i rûh edince encâm kâr dehrin / kayd-ı alâykından âzâde oldu mutlak / olmuşdu pür kâmil amma ki gitdi eyvâh / yokdur vefâsı ... insân için muhakkak / bir geldi fevtine bu târih-i rûmî Efendi gitdi Daru'l-Cinâna El-Hakk / ...</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	117 cm	38 cm	38 cm	15 cm	15 cm

Resim- 11

ESER NO: 9-A (Baş Taşı) / 9-B (Ayak Taşı)					
Resim	12-13				
Tarihi	H. 1255 M. 1839				
Kimliği	İbrahim Edhem Efendi				
Mesleği	İmam				
Kitabe	<i>Hüve'l-bâkî / âh kim hemnâm ceddü'l-enbiya' ol hoş makâm / gütdi dünyâdan ahhâs bıraktı pür melâl / Câmi-i Fevziyenin ol Seyyid âli neseb / hem Hâtibi hem İmâmı idi ânın nice sâl / nagehân kûşuna erdikde nidây-ı irci`ı / etdi ol dem cân ve dilden emr-i Hakka imsâl / murg-i rûhu bâğ-ı cennet içre pervâz eylesün / kabrini envâr-ı Kur'an ide Rabbi zü'l-Celâl / söylesün ahhâbı mâtemgâh vefâtı târihin/ kıldı .....İbrahim Edhem Efendi irtihâl 1255</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
9-A	145 cm	36 cm	36 cm	15 cm	15 cm
9-B	133 cm	27 cm	30 cm	14 cm	14 cm

Resim- 12 (A. Taşı)

Resim- 13 (B. Taşı)

ESER NO: 10					
Resim	14				
Tarihi	H. 1279 M. 1862				
Kimliği	Ahmet Tefik Bey				
Mesleği	Memur				
Kitabe	<i>Hüve'l-Bâkî / nevcivânken göz yumûb kıldım fenâdan iftirâk / ravzâ-i cennetdeyim ben dar-ı dünyâ el-firâk / İzmid Tersânesi me'mûru / .... Hümayûn sa'adetlü / Mehmed Pir Paşanın mahdumu / Ahmed Tefik Beyin rûhuna El-Fâtîha / Sene 1279 Fi 18 Cemaziyelevvel</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	90 cm	22 cm	22 cm	13 cm	11 cm

Resim- 14

ESER NO: 11

Resim	15				
Tarihi	H. 1300 M. 1883				
Kimliği	Mehmet Talat				
Mesleği	Başkâtıp				
Kitabe	Âh Mine'l-mevt / ah bir gül-i gonce-i nevres fidân / kuş misâli eyledi azm-i cinân / Rûsüm-i sitte bâş-kâtibi Süleyman Efendi Bey'in / mah- dümü Mehmed Talat rûhuna Fâtîha / Sene 1300 25 Ramazân				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	56 cm	21 cm	22 cm	6 cm	6 cm

Resim- 15

ESER NO: 12

Resim	16				
Tarihi	H. 1278 / M. 1862				
Kimliği	Ali Rıza				
Mesleği	Memur				
Kitabe	<i>Yâ Hâyy / bir küçük bülbül idim uçdum yuvadan / ecel gelüb ayırdı atadan babadan / İzmid Tersane me'mûru .... / Hümâyûn Mehmed Pir Paşa'nın / mahdûmu Ali Rıza Bey'in ruhuna Fatîha sene 1278</i>				
Kitabe	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	63 cm	20 cm	20 cm	10 cm	9 cm

Resim- 16

ESER NO: 13-A (Baş taşı) / 13-B (Baş taşı)

Resim	17-18				
Tarihi	H. 1312 M. 1894				
Kimliği	Emine Hanım				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Allah bes bâkî heves / Şeyhü 'l-Haram esbâk-ı müteveffa / Hâfız Paşanın kerimesi / İzmid kumandanı Ferik Sadeddin / Paşanın hemşiresi ve Serdar-ı / Ekrem müteveffâ Ömer Paşa / Hazretlerinin halile-i muhteremesi / merhûme Emine hanımın ruhuna / El-Fâtiha Fi 5 Cemaziye'l-evvel 1312</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
13-A	148 cm	38 cm	38 cm	9 cm	8 cm
13-B	163 cm	41 cm	41 cm	10 cm	10 cm

Resim- 17
(13-A)

Resim- 18
(13-A)

ESER NO: 14-A (Baş taşı) / 14-B (Ayak Taşı)

Resim	19-20				
Tarihi	H. 1294 M. 1877				
Kimliği	Zeliha Hanım				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Hüve'l-Bâkî / bu sözüm tut hatrından çıkmasûn leyl u nehâr / hayra sarfet ömrünü zikri Hüda'dan lezzet al / eyleme ikbâl çarh-ı bi-vefâya itimâd / gel oku bu güfte-i meşhûru ders-i hikmet al / Padişâh olsan da derler er kişi niyyetine / var musallâda yatan mevtâyâ bak da ibret al / Merhûm Attar İbrahim Bey / kerimesi Zeliha Hanım ruhuna / Fâtiha 1294 Fi 20 Safer</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
14-A	143 cm	35 cm	38 cm	9 cm	9 cm
14-B	100 cm	24 cm	34 cm	10 cm	8 cm

Resim- 19
(14-A)

Resim- 20
(14-B)

ESER NO: 15-A (Baş taşı) / 15-B (Ayak taşı)

Resim	21-22				
Tarihi	H. 1163 M. 1749				
Kimliği	Ahmet Bey				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Azm edib erdi bekâya ol sehâvet ma'deni / yüz tutup geldi fenâdan ey kerem-kar müttesi-i / Ya'ni Suzanzade Ahmed Bey kulluk dergâhına / Câmiü'l-Evsat derûnunda yapıldı merkadı / çıkdı pür-sit-i beşâret merkadı / tarihine / Cennetü'l- me'vâ ola Yâ Rab makâm ü meskeni / Sene 1163</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
15-A	119 cm	29 cm	29 cm	15 cm	13 cm
15-B	90 cm	28 cm	30 cm	10 cm	10 cm

Resim- 21
(15-A)

Resim- 22
(15-B)

ESER NO: 16-A (Baş taşı) / 16-B (Ayak taşı)

Resim	23-24		
Tarihi	H. 1276 M. 1859		
Kimliği	Mehmet Rıfat Efendi		
Mesleği	Naip		
Kitabe	<i>Lâ ilâhe illellâh Muhammedun Rasulullah / İzmîd Nâibi iken irtihâl-i dâr-i / bekâ iden Mevâli-yi Kirâmdan merhum Yesarizade zadesi / Mehmet Rif'at Efendi ruhu / ve Allâh teala hazretleri / rızâ-i şerifi için / Fatiha-i şeride kıraat / buyurub müsab ve me'cur / olalar fî 11 Cemaziyelahir sene 1276</i>		
Ölçüler	Yükseklik	Çap	
		alt	Üst
16-A	138 cm	28 cm	32 cm
16-B	112 cm	24 cm	27 cm

Resim- 23
(16-A)

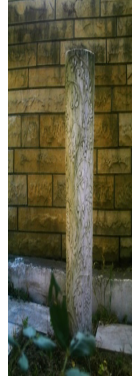

Resim- 24
(16-B)

ESER NO: 17-A (Baş taşı) / 17-B (Ayak taşı)			
Resim	25-26		
Tarihi	H. 1283 M. 1866		
Kimliği	Osman Nuri Paşa		
Mesleği	Mirliva (Tuğgeneral)		
Kitabe	Yâ Hû / Hicaz ve Irak orduy-u Hümâyûnu / Mirlivâlarından merhum ve mağfûr El-Muhtâc ilâ rahmeti / rabbih, 'l-Gafûr el-Gâzî / Osman Nuri Paşanın rûh şerîfine / rızâen lillâhi teâlâ el-fâtîha / Fî 8 Cemâziyelâhîr Sene 1283		
Ölçüler	Yükseklik	Çap	
		alt	Üst
17-A	136 cm	20 cm	23 cm
17-B	95 cm	22 cm	25 cm

Resim- 25
(17-A)

Resim- 26
(17-B)

ESER NO: 18-A (Baş taşı) / 18-B (Ayak taşı)						
Resim	27-28					
Tarihi	H. 1279 M. 1862					
Kimliği	Ali Sabri Bey					
Mesleği	Miralay					
Kitabe	Hüve'l-Hayyu lâ yemût / Âsâkir-i redîf-i hazret-i şâhânenin Hayfâ / Bu el-Hac Ali Sabri Bey idi Mîralâyı / Ziyâde harb u darbe muktedir merd bir er idi / nice yerde görüb... almışdı nâm-ı vâlâyı / delirâ-ne çekûb seyfin mehâbetle sürüb asker / Şeca`ât ile kumanda iderdi zîr u bâlâyı / Alaylar bağlayûb muhkem kurûb tabûr-ı müstahkem / hücûm edince birden saf bozub bozardı a`dâyı / vücûduna ecel tıgı erişdi âkibet nâgâh / ve ona etmeyûb encâmı terk etdi bu dünyâyı / olup meşkûr hep sa`yî âna orduyu ukbâda / nişân ve sened-i vâlâ ile ihsân-ı Mevlâyı / niyâz edib olur dergâha Râci dedi tarihin / Ali Beye mükâfât ede Hak Firdevs-i â`lâyı / Fâtîha 1279 10 Cemaziyelevvel.					
Ölçüler	Yükseklik alt	Genişlik		Kalınlık		
		üst	alt	üst	alt	üst
18-A	171 cm	38 cm	38 cm	15 cm	13 cm	
18-B	133 cm	35 cm	36 cm	10 cm	10 cm	

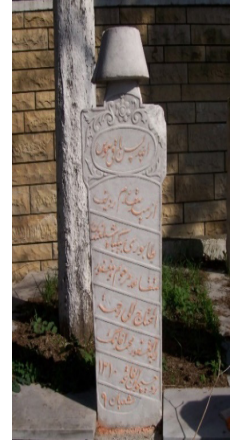
Resim- 27
(18-A)

Resim- 28
(18-B)

ESER NO: 19

Resim	29				
Tarihi	H. 1310 M. 1893				
Kimliği	Mehmed Ağa				
Mesleği	Binbaşı				
Kitabe	Allah bes bâkî heves / İzmid mukaddem redif / taburu binbaşılığın- dan / mütekâid merhûm ve mağfur / el-muhtâc ilâ rahmeti / rabbi- hi'l-Gafûr Mehmed Ağa'nın / rûhiçün el-Fâtiha 1310 / 9 Şaban				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	107 cm	27 cm	34 cm	31 cm	34 cm

Resim- 29

ESER NO: 20

Resim	30				
Tarihi	H. 973 M. 1566				
Kimliği	Habibullah Efendi				
Mesleği	Müezzin				
Kitabe	<i>Hüve'l-hayyu lâyetmût / Namâzgâh müezzini merhum / ve mağ-für es-Seyyid el-Hâcc Habibullah Efendi kuddise / Sirrahû rûhuna Fâtiha 973 sene-i hicri</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	61 cm	32 cm	33 cm	7 cm	7 cm

Resim- 30

ESER NO: 21-A (Baş taşı) / 21-B (Ayak taşı)

Resim	31				
Tarihi	M.1936				
Kimliği	Ahmet Müntaz				
Mesleği	Seryaver				
Kitabe	Harb-i umumide baş kumandanlık vekaleti yaveri sivari kaymakamlığından müstekait oğlu Ahmet Müntaz bey ruhuna fatiha. 5 Teseinievvel 1936				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
(21-A)	86 cm	30 cm	33 cm	8 cm	6 cm
(21-B)	72 cm	21 cm	24 cm	8 cm	8 cm

Resim- 31
(21-A)

Resim- 32
(21-B)

ESER NO: 22

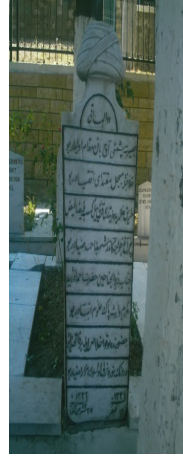
Resim	33				
Tarihi	H.1307 /1890				
Kimliği	Ali Vasfi Efendi				
Mesleği	Hafız				
Kitabe	<i>Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî / merhûm es-Seyyid Hâfız / Ahmed Efendizâde Hâfız Ali el-Vasfi / Efendi rûhuna Fâtiha / 1307 fi Ramazân</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	85 cm	29 cm	29 cm	12 cm	10 cm

Resim- 33

ESER NO: 23-A (Baş taşı) / 23-B (Ayak Taşı)

Resim	34-35				
Tarihi	H. 1332 M. 1913				
Kimliği	Ahmed Efendi.				
Mesleği	Hafız				
Kitabe	<i>Hüve'l-Bâkî / basîret çeşmini aç bak makâm-ı evliyâdır bu / hilâfetle mübcecel muktedây-ı etkiyâdır bu / tarîk-ı hâlî-di'de etdi kırk yıl kesbe feyzâ feyz / Çerâğ-ı Hâcegândır şem'â-i Ahmed Ziyâdır bu / Cenâb-ı zü'l-Cenâheyn Hazreti Ahmed Efendidir / mükerrem vâris-i pâk ulûm-u enbiyâdır bu / huzûrunda oku İhlâs ile bir fâtîha zâir / derûnun nûra gark olsun mezâr-ı aşfiyâdır bu / Sene 1334 12 Sâfer Sene 1332 25 Teşrîn-i Sâni</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
23-A	95 cm	29 cm	34 cm	10 cm	10 cm
23-B	74 cm	29 cm	29 cm	8 cm	8 cm

Resim- 34
(23-A)

Resim- 35
(23-B)

ESER NO: 24-A (Baş taşı) / 24-B (Ayak taşı)

Resim	36-37				
Tarihi	H.1268 / M.1851				
Kimliği	İbrahim Bey				
Mesleği	Attar				
Kitabe	<i>Hüve'l-Bâkî / Yâ İlâhi ol mübârek ism-i pâkın hürmeti / ol Resûlün Fahr-i Âlem Şâh-ı Kevneyn hürmeti / eyle kabrimi müzeyyen yâ ilâhe'l âlemin / gece gündüz eylesinler hür gûlmân hizmeti / merhûm ve mâğfur ilâ rahmeti / rabbi-hi'l-Gafûr Attar İbrahim Bey / ruhuiçün lillahi'l-fatîha / Fi safer 17 sene 1268</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
24-A	113 cm	33 cm	35 cm	14 cm	12 cm
24-B	61 cm	30 cm	32 cm	8 cm	8 cm

Resim- 36
(24-A)

Resim- 37
(24-A)

ESER NO: 25-A (Baş taşı) / 25-A (Ayak taşı)

Resim	38-39		
Tarihi	H. 1309 M. 1890		
Kimliği	Aîşe Münire		
Mesleği	---		
Kitabe	<i>Hüve'l-Bâkî / İzmidî Fesci Abdullah / Efendi mahdûmu Safvet / Bey'in halîlesi / Aîşe Münire Hânımın / rûhuna Fâtiha / 1309 3 Ramazân 1308 16 Nisân</i>		
Ölçüler	Yükseklik	Çap	
		Alt	üst
25-A	124 cm	20 cm	24 cm
25-B	38 cm	20 cm	20 cm

Resim- 38

Resim- 39

ESER NO: 26-A (Baş taşı) / 26-B (Ayak taşı)

Resim	40-41				
Tarihi	---				
Kimliği	---				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Hüve 'l-Bâkî / İlahî hâcetim bu dergahından / inâyet kıl kemâl-i re 'fetinden / turâba yüz sürüb geldim niyaza .....</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kahlılık	
		alt	Üst	alt	üst
26-A	75 cm	31 cm	32 cm	6 cm	6 cm
26-B	44 cm	29 cm	33 cm	8 cm	8 cm

Resim- 40
(26-A)

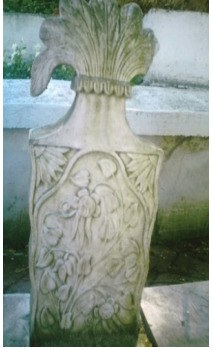
Resim- 41
(26-B)

ESER NO: 27-A (Baş taşı) / 27-B (Ayak taşı)

Resim	42-43				
Tarihi	---				
Kimliği	---				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Hüve'l-Bâkî / merhûmân ve magfûrân el-muhtâcân / ilâ rahmet-i rabbihimâ el-Gafûr el-Hâcc / Azîz Mahmud Efendinin kerîmesi / ve Üsküdar Bidâyet Mahkemesi ser-kâtibi / Mehmed Arif Efendinin zevcesi olûb / mehâdiminden İzmid memleket tabibi / Asım Beyin nezdinde iken ....</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
27-A	92 cm	31 cm	33 cm	7 cm	7 cm
27-B	69 cm	29 cm	31 cm	10 cm	10 cm

Resim- 42
(27-A)

Resim- 43
(27-B)

Resim- 42
(27-A)

Resim- 43
(27-B)

ESER NO: 28

Resim	44				
Tarihi	---				
Kimliği	---				
Mesleği	---				
Kitabe	Zâir ! vazife kahramânı san`atının / kurbânı şöför Bursalı Hüseyin oğlu /				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kahnlık	
		alt	üst	alt	üst
	66 cm	53 cm	53 cm	10 cm	8 cm

Resim- 44

Resim- 44

ESER NO: 29

Resim	45				
Tarihi	---				
Kimliği	Hacı Ali Bey				
Mesleği	Miralay				
Kitabe	<i>Âh mine 'l-mevt / kimseye kalmaz bu dehr-i bî-sübût / gel oku bir Fâtîha etme sükût / bu cihânın yok devâmı fânidir / bâkî hak fellahu Hayyü 'l-lâ-yemût / Miralây Hacı Ali Bey / kâini merhûm Hasan Efendi 'nin ruhuna / ...</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	93 cm	29 cm	29 cm	9 cm	9 cm

Resim- 45

ESER NO: 30

Resim	46				
Tarihi	H. 1276 M.1859				
Kimliği	Şerife Zeliha Hanım				
Mesleği	---				
Kitabe	<i>Hüve'l-Bâkî / kimseye kalmaz bu dehr-i bî-sübût /gel oku bir fâtiha etme sükût / bu cihânın yok devâmı fânidir / bâkî hak fellahu Hayyü'l-lâ-yemût / İzmid sancağı kaymakâmı sa`adetlû / Tufan Paşa'nın halilesi / merhûme ve magfûre lehâ Şerife / Zeliha Hanım rûhiçün Fâtiha / Sene 1276</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	110 cm	29 cm	43 cm	9 cm	9 cm

Resim- 46

ESER NO: 31

Resim	47				
Tarihi	H. 1111 M.1700				
Kimliği	Hüseyin Ağa				
Mesleği	---				
Kitabe	Merhûm ve mağfûrun lehu / Mumcu başı damâdı / Üsküdarî El-Hâcc Hüseyin / Ağa rûhiçün Fâtîha / sene 1111				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
	110 cm	29 cm	43 cm	9 cm	9 cm

Resim- 47

ESER NO: 32-A (Baş taşı) / 32-B (Ayak taşı)

Resim	48-49				
Tarihi	D.T. H. 1318 M.1900 Ö.T. H.1340 M.1921				
Kimliği	Mustafa				
Mesleği	Asker				
Kitabe	<i>Trabzon / Vilayetinden / Cerrahoğulları'ndan / Hüseyin oğlu / Mustafa / tevellüdü :1318 / el-fatiha / tarih-i şehadeti / 1340 / sene / Ağustos / 8/ Eyledi da'vet milleti-i hakime-i cumhuriye / memleketim umman-ı şan idi meslek-i askeriye'ye...</i>				
Ölçüler	Yükseklik	Genişlik		Kalınlık	
		alt	üst	alt	üst
32-A	90 cm	42 cm	29 cm	12 cm	7 cm
32-B	52 cm	31 cm	35 cm	8 cm	8 cm

Resim- 48
(32-A)

Resim- 49
(32-A)

3. Değerlendirme ve Karşılaştırma

İzmit Bağçeşme Namazgah Şehitliği'nde 32 mezar incelenmiş olup, bu mezarlarda 32 baş taşı ve 15 ayak taşı olmak üzere toplam 47 mezar taşı bulunmaktadır. 32 baş taşının 22 tanesi erkek baş taşı, 10 tanesi ise kadın baş taşıdır. Ayak taşlarının 10 tanesi erkek ayak taşı, beş tanesi ise kadın ayak taşıdır. Şehitlikte yer alan 32 mezardan 25 tanesinin tarihi bilinmektedir. Tespit edilen 25 mezardan biri 16.yy'a ait erkek mezarı, ikisi 18.yy'a ait erkek mezarı, 19 tanesi 19.yy'a ait olup 11 tanesi erkek, sekizi kadın mezarı, üçü ise 20.yy'a ait erkek mezarlarıdır. Yedi tane mezarın kitabelerinin kırık veya betonla kaplı olmasından dolayı tarihleri tespit edilememiştir. Çalışmaya konu olan mezar taşları form tipleri, başlık tipleri, kitabeleri, tarihleri ve ölçüleri açısından değerlendirilmiş ve özellikle başlık tipleri açısından karşılaştırılmıştır.

3.1. Mezar Taşı Tipleri

Esas olarak mezar taşının ön görünüşüne ve mezar taşının başlıklı olup olmamasına göre bir sınıflama yapılmıştır.

3.1.1. Ön Görünüşleri İtibariyle Mezar Taşı Tipleri

47 mezar taşından 41 tanesi⁴ ön görünüş itibariyle ana hatlarıyla düşey dikdörtgen altı taş⁵ ise silindirik şekildedir. Mezar taşı tipleri kendi içerisinde alt gruplara ayrılmıştır.

3.1.1.1. Ön Görünüş İtibariyle Dikdörtgen Şeklinde, Başlıklı Olanlar

Ön görünüşü itibariyle düşey dikdörtgen şeklindeki 41 mezar taşından 15 tanesi erkek başlıklıdır.⁶ 15 başlıklı mezar taşından biri (eser no: 20) 16.yy., biri (eser no: 15-a) 18.yy, yedisi⁷ 19.yy, biri (eser no:23) ise 20.yy'a aittir. Beş taşın⁸ ise kitabelerinin alt kısmı kırıldığından ya da etrafının betonla kaplanmasından dolayı tarihleri tespit edilememiştir.

3.1.1.2. Ön Görünüş İtibariyle Dikdörtgen Şeklinde, Başlıksız Üçgen Tepelikliler

Ön görünüş itibariyle düşey dikdörtgen forma sahip 41 mezar taşından üçü (eser no: 14, 32-a, 32-b) ters "V" şeklinde üçgen tepeliklidir. Bunlardan ikisi (eser no:14, 32) erkek ayak taşı, bir tanesi (eser no: 20-a) erkek baş taşıdır. Erkek ayak taşlarından biri (eser no:14) 19.yy'a, diğeri (eser no:32) 20.yy'a, aittir. Ayak taşı (eser no: 20-a) ise 20.yy'a aittir.

3.1.1.3. Ön Görünüş İtibariyle Dikdörtgen Şeklinde, Başlıksız Sivri Kemerli Tepelikliler

Ön görünüş itibariyle düşey dikdörtgen forma sahip 41 mezar taşından

⁴ Eser no: 1, 2, 3, 4-a, 4-b, 5, 6, 7, 8, 9-a, 9-b, 10, 11, 12, 13-a, 13-b, 14-a, 14-b, 15-a, 15-b, 18-a, 18-b, 19, 20, 21-a, 21-b, 22, 23-a, 23-b, 24-a, 24-b, 26-a, 26-b, 27-a, 27-b, 28, 29, 30, 31, 32-a, 32-b.

⁵ Eser no: 16-a, 16-b, 17-a, 17-b, 25-a, 25-b.

⁶ Eser no: 3, 5, 8, 9-a, 10, 11, 12, 15-a, 18-a, 19, 20, 23-a, 24-a, 26-a, 29.

⁷ Eser no: 3, 5, 9-a, 10, 11, 18-a, 19.

⁸ Eser no: 8, 12, 23-a, 24-a, 26-a, 29.

altı tanesi⁹ sivri kemerlidir. Bu taşların üç tanesi¹⁰ erkeklere, üç tanesi¹¹ ise kadınlara ait mezar taşlarıdır. Sivri kemerli altı mezar taşından dört tanesi ayak taşı¹², iki tanesi (eser no: 4-a, 13-a.) ise baş taşıdır.

3.1.1.4. Ön Görünüş İtibariyle Dikdörtgen Şeklinde, Başlıksız, Bitki Tepelikliler

Ön görünüş itibariyle düşey dikdörtgen forma sahip 41 mezar taşından yedi tanesi¹³ bitki tepelikli olup bunların beşi kadınlara, ikisi (eser no: 9-b, 18-b) erkeklere aittir. Bu taşların beş tanesi ayak taşı¹⁴, iki tanesi (eser no: 6, 27-a) baş taşıdır.

3.1.1.5. Ön Görünüş İtibariyle Dikdörtgen Şeklinde, Başlıksız, Yuvarlak Tepelikliler

Ön görünüş itibariyle düşey dikdörtgen forma sahip 41 mezar taşından sadece 31 numaralı taş bu tiptir.

3.1.1.6. Ön Görünüş İtibariyle Dikdörtgen Şeklinde, Başlıksız, Basık Kemerli Tepelikliler

Ön görünüş itibariyle düşey dikdörtgen forma sahip 41 mezar taşından 28 numaralı taş bu tiptir.

3.1.1.7. Ön Görünüş İtibariyle Dikdörtgen Şeklinde, Başlıksız, Çokgen Tepelikliler

Ön görünüş itibariyle düşey dikdörtgen forma sahip 41 mezar taşından 22 numaralı taş bu tip içindedir.

3.1.1.8. Ön Görünüş İtibariyle Dikdörtgen Şeklinde, Başlıksız, Güneş Motifi Tepelikliler

Bu tipte yer alan mezar taşlarında merkezdeki küçük çiçekten çıkan ışın kollarının daire şeklinde oluşturdıkları tepeliklere güneş tepelik denilmektedir. Ön görünüş itibariyle düşey dikdörtgen forma sahip 41 mezar taşından beş tanesi bu tip içerisinde değerlendirilmiştir.¹⁵ Bu taşların tamamı 19. yy'ın ikinci yarısına aittir ve hepsi kadın baş taşıdır. Taşların üst kısmı daire şeklinde sonlanmış olup genellikle dairenin ortasında bir çiçek veya yaprak motifi yer almaktadır. İstanbul, Antalya, Boyabat ve Samsun'da 19. yy'ın ikinci yarısına ait örnekler görülmektedir.¹⁶

⁹ Eser no: 4-a, 13-a, 14-b, 21-b, 21-b.

¹⁰ Eser no: 21-b, 23-b, 21-b.

¹¹ Eser no: 4-a, 13-a, 14-b.

¹² Eser no: 14-b, 21-b, 23-b, 21-b.

¹³ Eser no: 4-b, 6, 9-b, 13-b, 18-b, 27-a, 27-b.

¹⁴ Eser no: 4-b, 9-b, 13-b, 18-b, 27-b.

¹⁵ Eser no: 1, 2, 7, 14-a, 30.

¹⁶ Halit Çal, "Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikliler," *Belleten* 85, sayı 303 (Ağustos 2021): 655.

3.1.2. Silindirik Gövdeli Başlıksız Mezar Taşları

Şehitlikte yer alan 47 mezar taşından altı tanesi¹⁷ silindirik gövdeli ve başlıksız olup bunların tamamı 18.yy'ın ikinci yarısına aittir. Bu taşlardan iki baş taşı (eser no: 16-a,17-a) ve iki ayak taşı (eser no: 16-b,17-b.) erkek, bir baş taşı (eser no: 25-a) ve bir ayak taşı (eser no: 25-b) ise kadın mezar taşları içerisinde yer almaktadır.

3.2. Mezar Taşlarında Başlık Tipleri

Başlık, her millette zamana göre değişebilen kadınların ve erkeklerin başlarını örtmek üzere kullandıkları nesnedir.¹⁸ Osmanlı devri mezar taşlarına baktığımızda Selçuklu ve Beylikler devri mezar taşlarından farklı olarak özellikle 16.yy'dan itibaren mezar taşlarına işlenen serpuş formunun yerini 19. yy ilk çeyreğinden itibaren II. Mahmut döneminde kıyafet kanunu ile ilgili yapılan düzenleme ile fes almıştır.¹⁹ Sarık; bir kavuğun, fesin, külahın etrafına sarılan tülbent veya şaldan oluşur. Kavuklarda genellikle sarıklı olduğundan kavuk ile sarık aynı anlamda da kullanılmıştır.²⁰ Bu çalışmada başlık tipleri kavuk, sarık ve fes olmak üzere üç başlıkta sınıflandırılmıştır.

3.2.1. Kavuk Başlıklı Mezar Taşları

3.2.1.1. Dikdörtgen Gövdeli, Çapraz Kafes Dilimli Başlıklı, Taşkın Dilimli Kavuklar

Genelde 18.yy'da mezar taşlarında görülen ve kadı, zaim, kethüda gibi memurların mezar taşlarında sıkça rastlanır.²¹ Bu tipteki taşlarda baklava dilimleri şeklinde süslenen başlığın alt kısmı yanlara taşan düz bir parçayla sarılmıştır. Bu tipte 1750 tarihli 15-a numaralı bir örnek vardır. Bu tipin benzer örnekleri Göynük'te²², Boyabat'ta²³, Zeytinburnu'nda²⁴ ve Üsküdar'da²⁵ karşımıza çıkmaktadır.

3.2.2. Sarıklı Başlıklı Mezar Taşları

3.2.2.1. Çapraz Eğilimli Dilimli Sarıklar

Tepesindeki bir noktadan aşağı doğru inen çizgilerle ayrılmış dilimler biçimindedir.

¹⁷ Eser no: 16-a,16-b,17-a,17-b,25-a,25-b.

¹⁸ Celal Esad Arseven, "Baş Giyimi-Baş Giyeceği," içinde, *Sanat Ansiklopedisi I* (İstanbul: MEB, Milli Eğitim Basımevi, 1983), 182.

¹⁹ Nihat Boydaş, "Plastik Değerler Açısından Bir Mezar Taşı," içinde (9. Milli Mevlâna Kongresi, Konya, 15-16 Aralık 1997), 27.

²⁰ Burak Muhammet Gökler ve Zerrin Köşklü, "Balıkesir Zağnos Paşa Camii Hazinesi'ndeki Kavuk Tipleri," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 66 (2019): 454.

²¹ Halit Çal, "Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları," *Vakıflar Dergisi*, sayı 30 (2007): 297-383.

²² Halit Çal, "Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları," 369.

²³ Halit Çal, "Karadeniz Bölgesinde 18. Yüzyıl Erkek Mezar Taşları," *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, sayı 87 (Eylül 2018): 112.

²⁴ Süleyman Berk, *Zamanı Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihî Mezar Taşları*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları-7, 2016), 27.

²⁵ Oktay Gündoğdu, *Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Mezar Taşları*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 2021), 94, 101.

mindeki takkenin alttan itibaren yarısından fazlası enli düz şeritlerle sarılmıştır. Şeritler çapraz eğimlidirler.²⁶ Bu tip başlıkların küçük dereceli ulemalar tarafından giyildiği düşünülmektedir.²⁷ Bu tip içerisinde Bağçeşme şehitliğinde 23-a numaralı 1913 tarihli bir örnek bulunmaktadır. Bu taşın benzer bir örneklerini Üsküdar²⁸, Kastamonu²⁹ ve Göynük³⁰ mezar taşları içerisinde görmektediriz.

3.2.2.2. Çapraz Eğimli Kalın Şeritli Sarıklı

Sarılı kısmının önden çapraz iki eğimli olmasıyla ayrılır. Sağdan sol alta, soldan da sağ alta doğru iki eğimli olarak sarılmıştır.³¹ Bağçeşme şehitliğinde 9-a numaralı ve 1839 tarihli bir örneği vardır. Bu tipin benzer örnekleri Trabzon Aya Sofya Müzesi'nde³² ve Göynük'te³³ de yer almaktadır.

3.2.3. Fes Başlıklı Mezar Taşları

3.2.3.1. Mecidiye Kalıplı Fesler

Bu feslerin ana özelliği fesin aşağıdan yukarıya doğru çok hafif bir şekilde genişlemesidir. Bu tipte tek örnek 1851 tarihli 24-a numaralı mezar taşıdır. Şehitlikteki örnekte sola doğru sallanan püskül bulunmaktadır. Üsküdar Şeyh Mustafa Devati Haziresi'nde³⁴ ve Manisa Hüsrev Ağa cami haziresinde bu taşın benzer örnekleri vardır.

3.2.3.2. Aziziye Kalıplı Fesler

Sultan Abdülaziz'in ismine atıfla aziziye kalıplı fesler olarak isimlendirilen bu fesler 19. ve 20.yy'da en sık rastlanan fes çeşidi olup genelde memurlar ve askerler tarafından kullanılmaktadır.³⁵ Bu tipteki feslerin alt çapı üst çapından büyüktür. Bağçeşme şehitliğinde beş örneği vardır.³⁶ Tarihi belli dört tane (Eser no: 5, 10, 12, 18) mezar taşının tamamı 19.yy'ın ikinci yarısına aittir. Bir tanesinin (Eser no: 8) ise kitabesinin tarih kısmı zemin altında kaldığından tarihi tespit edilememiştir. Kocaeli Bağçeşme mezarlığında (1872), Üsküdar'da³⁷ bu tipin benzer örnekleri vardır.

²⁶ Halit Çal, "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar" (Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu III, İstanbul, 1988), 124.

²⁷ Halit Çal, "Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları," 373.

²⁸ Oktay Gündoğdu, *Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Mezar Taşları*, 193.

²⁹ Halit Çal, Özlem Çal, *Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*, (Kastamonu: Kastamonu Belediyesi, 2008), 20.

³⁰ Halit Çal, "Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları," 371.

³¹ Halit Çal, "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar," 125.

³² Davut Kaya, *Trabzon Ayasofya Müzesi ile Boztepe Mezarlığındaki Osmanlı Mezar Taşları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun, 2021), 82.

³³ Halit Çal, "Karadeniz Bölgesinde 18. Yüzyıl Erkek Mezar Taşları", 117.

³⁴ Yeşim Sökütlü, *İstanbul Üsküdar Şeyh Devati Mustafa Haziresinde Yer Alan Mezar Taşları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015), 62.

³⁵ Halit Çal, "Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları," 374.

³⁶ Eser no: 5, 8, 10, 12, 18.

³⁷ Yeşim Sökütlü, *İstanbul Üsküdar Şeyh Devati Mustafa Haziresinde Yer Alan Mezar Taşları*, 254.

3.2.3.3. Hamidiye Kalıplı Fesler

Sultan II. Abdülhamid'e atıfla bu isimle anılan başlıklar genellikle öğrenci, kehribarcı, derviş mezar taşlarında görülmektedir.³⁸ Bu gruptaki başlıkların alt çapları üst çaplarına göre daha geniştir. Ancak alt çap ile üst çap arasındaki fark aziziye feslerindeki kadar fazla değildir. Şehitlikte yer alan taşlar içerisinde beş tanesi (Eser no: 3, 11, 19,26-a,29). Hamidiye kalıplı fesler grubuna girmektedir. Bu taşlardan tarihli olan üç örnek (Eser no: 3, 11, 19) bulunmakta olup tamamı 19. yy'ın son çeyreğine aittir. Diğer iki taş (Eser no: 26-a, 29) ise kitabelerinin alt kısmı zemin altında kaldığından tarihleri tespit edilememiştir. Benzer örnekleri Göynük'te³⁹, Biga'da⁴⁰ Giresun'da⁴¹ ve Türkiye'nin birçok yerinde görmektediriz.

3.3. Süsleme

İzmit Bağçeşme Namazgâh şehitliğinde bulunan mezar taşlarında birçok motif vardır. Buradaki mezar taşlarında bulunan motifler dönemin sanat anlayışını ve süsleme örneklerini yansıtmaktadır. İncelemiş olduğumuz 47 mezar taşında süslemelerin 19.yy'a ait mezar taşlarında yoğunluk kazandığı görülmektedir. 19.yy'da özellikle batılılaşmanın etkisiyle birçok motif sanatımızı etkilemiştir. Bu dönemde mezar taşlarında yoğun olarak soyut ve bitkisel kompozisyonlar ağırlıktadır. Dönemin genelinde geometrik motifler fazla tercih edilmemiştir. Mezar taşlarında genellikle lahitlerin kenarında görülen geometrik kompozisyonlar baş ve ayak taşlarında fazla yer kaplamamışlardır.

3.3.1. Armalı Süsleme

3.3.1.1. Ay Yıldız

Özellikle 19.yy'dan itibaren sıkça gördüğümüz ay yıldız motifi mimaride kapı ve pencere alınlıkları gibi dikkat çekecek yerlerde kullanılmıştır. Mezar taşlarında da 19.yy'ın ikinci yarısından sonraki örneklerde görülmektedir. İstanbul'da Mihrişah Sultan İmareti ile Hüsrev Paşa Kütüphanesi avlusundaki hazirede 1853 tarihli örneğini görmekteyiz. İncelediğimiz mezar taşları içerisinde 18,28 ve 32 numaralı baş taşlarında görmekteyiz. Bunlardan 18 no'lu taş 1862 yılına 32 no'lu taş ise 1921 yılına aittir. 28 no'lu taşın kitabesindeki tarih kısmı betona gömülü olduğu için tarihi tespit edilememiştir. Ayyıldız motifinin yer aldığı üç mezar taşı örneğinin askerlere ait olması askerlerin şehit olmalarına işaret olarak değerlendirilebilir.

3.3.1.2. Hilal

Hilal motifi Türk ve Müslüman aleminde sıkça kullanılan ve kutsiyet yönü olan bir motiftir. Osmanlı bayrağında olduğu gibi Türkiye bayrağında da yer

³⁸ Halit Çal, "Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları," 307.

³⁹ Halit Çal, "Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları," 362.

⁴⁰ Elif Keleş, *Çanakkale İli Biga İlçesi Kemer Köyü Osmanlı Mezar Taşları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, 2021), 96.

⁴¹ Gazanfer İltar, *Giresun İli Sahil Şeridindeki Mezar Taşları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005), 366.

almıştır. İncelenen mezar taşları içerisinde bu motif sadece 1866 tarihli 17 numaralı baş taşında görülmektedir.

3.3.1.3. Rozet

Rozet genellikle askerlerin rütbelerini belirtmek için üniformalarına takılan simgelerdir. Bunlar rütbelere göre çeşitlilik gösterir ve sayıları artar. İncelediğim mezar taşları içerisinde 18 ve 19 numaralı mezar taşların rozet görmekteyiz. Bu taşların ikisi de 19.yy'ın ikinci yarısına aittir.

3.3.2. Bitkisel Süsleme

3.3.2.1. Asma

Birçok süsleme alanlarında karşımıza çıktığı gibi mezar taşlarında da sıkça kullanılan asma bitkisi İslam inancına göre cennet bitkileri arasındadır. İslam inancına göre asma bitkisi sonsuzluğu, üzümü ise bereketi temsil eder.⁴² İncelemiş olduğumuz mezar taşları içerisinde sadece bir tane asma bitkisi tespit edilmiştir. 17-b numaralı 1866 tarihli bir taşta görülmektedir. Mezar taşının alt kısmının toprağa gömülü olmasından dolayı bir saksı veya vazo içerisinden çıkıp çıkmadığı görülememektedir. Silindirik şeklindeki bu taşın ön yüzünü tamamen kaplayan bu asma motifi tepe noktasında sivri kemer şeklinde sonlanan bir silmeyle kuşatılmıştır. Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığından altı örnekte⁴³, Giresun ili sahil şeridindeki mezar taşlarından 11 örnekte⁴⁴ bu motif karşımıza çıkmaktadır.

3.3.2.2. Askı Çelenk

Askı çelenk özellikle Roma mimari süslemesinde ve mezarlarında kullanılan, çiçek ve yaprak motiflerinden yapılan, iki ucundan asılı olarak gösterilen bezemelerdir. Avrupa'dan özellikle batılılaşmayla birlikte Türk İslam sanatına girmiş ve yaygınlık kazanmıştır.⁴⁵ İstanbul Yenikapı Mevlevi Hanesinde 1322 tarihli bir mezar taşında örneği vardır.⁴⁶ İncelediğimiz mezar taşları içerisinde sadece 28 numaralı taşta bu motifi görmekteyiz. Taşın kitabesindeki tarih kısmı zemine gömülü olduğu için tarih tespit edilememiştir.

3.3.2.3. Ayı Pençesi (Akantus)

Türkçe adı “ayı pençesi” olan akantus, kalın, silindirik ve dik çiçek durumları olan, dikenli, yüksek ve otsu bir bitkidir. Akantus ilk çağdan beri başta Roma ve Bizans olmak üzere pek çok yerde örnekleri görülmüştür. Roma ve Bizans mimarisinde “kompozit” ve “korint” sütun başlıklarının ayrılmaz bir

⁴² Burhan Oğuz, *Mezar Taşlarında Simgelenen İnançlar*, (İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı, 1983), 73-75.

⁴³ Hülya Ölçay, *Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığındaki 19.yy. Mezar Taşları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004), 221.

⁴⁴ Gazanfer İltar, *Giresun İli Sahil Şeridindeki Mezar Taşları*, 381.

⁴⁵ Adnan Turani, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995), 16.

⁴⁶ Nihat Boydaş, *Yenikapı Mevlevi Hanesi Mezar Taşlarına Sanatsal Eleştiri Açısından Bir Bakış* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1998), 17.

parçası olarak kullanılmıştır.⁴⁷ İncelediğimiz mezar taşları içerisinde sekiz⁴⁸ örnekte vardır. Bunların dört⁴⁹ tanesi baş taşı dört⁵⁰ tanesi ise ayak taşı olup tarihli olanların tamamı 19.yy'ın ikinci yarısına aittir.

3.3.2.4. Gül

Türk süsleme sanatının her döneminde sıklıkla karşımıza çıkan gül motifi simgesel olarak çeşitli anlamlar barındırmaktadır. Bazı kaynaklar gülü “*Gül Hz. Muhammed’in Teridir*”⁵¹ şeklinde yorumlamışlardır. Bu şekilde bir anlam taşıdığı oldukça yaygın olduğu için süslemede görüldüğü saha oldukça geniştir.⁵² “Tasavvufi edebiyatında ise gül Allah’ın ve Allah’ın birliğinin sembolüdür. Hz. Muhammed’in de sembolü güldür.”⁵³ Şüphesiz bu nedenler gül motifinin süslemedeki alanını genişlemiştir. Gül motifi Osmanlı mezar taşlarında da sıklıkla kullanılmıştır. Sık kullanılması ana nedenlerinden biri kutsal kabul edilmesindendir.⁵⁴ Bağçeşme Namazgâh Şehitliği’ndeki mezar taşlarında gül motifini sıkça görmekteyiz. Toplam sekiz⁵⁵ mezar taşında gül motifi vardır. Bu taşların üç⁵⁶ tanesi baş taşı beş tanesi⁵⁷ ise ayak taşıdır. Bu taşların tarihli olanlarından üç tanesi 19.yy’ın ikinci yarısına, iki tanesi 20.yy’ın ilk yarısına aittir.

3.3.2.5. Hurma

Hurma ağacı, yaşam ve ölümsüzlüğün sembolü olarak bilinmektedir ve İslam inancında cennet meyvelerinden sayılmaktadır. Hurma ağacının meyve taşıyan dalları ise bereketin sembolü olarak bilinmektedir.⁵⁸ Yaptığımız incelemede üzerinde hurma ağacı motifi olan sadece bir örnek tespit ettik. 9-b numaralı ve 1839 tarihli bu mezar taşında hurma ağacı motifi, zeminin yaklaşık 20 cm. üstünden kökleriyle başlayarak mezar taşının dikdörtgen yüzeyini dallarıyla kaplamaktadır. 19.yy da örnekleri arasında İstanbul’da Eyüp Sultan Cafer Paşa Türbesi’nde⁵⁹ ve Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığı’nda 19.yy örnekleri vardır. Hurma ve hurma dalı Selçuklularda ve Osmanlılarda sıkça kullanılmıştır. Osmanlıda erken dönem örneklerini 17.yy’da gördüğümüz hurma ağacının mezar taşları dışında kullanım alanı da oldukça geniştir.

⁴⁷ Yıldız Demiriz, “Acanthus”, *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* III, (İzmir: 1984), 19-24.

⁴⁸ Eser no: 4-a,4-b,13-a,13-b,14,25-a,25-b,27

⁴⁹ Eser no: 4-a,13-a,25-a,27

⁵⁰ Eser no: 4-b,13-b,14,25,b

⁵¹ Beşir Ayvazoğlu, *Güller Kitabı; Türk Çiçek Kültürü Üzerine Bir Deneme*, (İstanbul: Ötüken, 1999), 85

⁵² Gülgün Elitez, *Türk Mezar Taşlarında Bitki Motifleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996), 53-54.

⁵³ Mustafa Kutlu, “Gül,” içinde, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1979), 382.

⁵⁴ Hans Peter Laqueur, *Hüve’l-Baki: İstanbul’da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 130.

⁵⁵ Eser no: 1,4,14,18,21,23,27-a,27-b,

⁵⁶ Eser no: 1,14,27-a

⁵⁷ Eser no: 4,18,21,23, 27-b

⁵⁸ Hans Peter Laqueur, *Hüve’l-Baki: İstanbul’da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları*, 130.

⁵⁹ H. Örcün Barışta, “İstanbul-Eyüpsultan Cafer Paşa Türbesi Kazısı ve Bitkisel Bezemeli Mezar Taşları Üzerine,” içinde (Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu IV, İstanbul, 5-7 Mayıs 2000),

Hurma ağacı mezar taşı dışında mimaride de kullanılmıştır. Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesinde buna örnek teşkil etmektedir.⁶⁰

3.3.2.6. Lale

Anadolu'ya Türkler aracılığıyla geldiği düşünülen lale çiçeğinin Türk süslemesinde ilk örnekleri XIII.yy'da Selçuklu abidelerinde görülmektedir. Abidelerin dışında kitap ve kitap kaplarında görüldüğü belirtilmektedir.⁶¹ Osmanlı sanat eserlerinde ilk örnekleri 16.yy'da natüralist bir üslupta karşımıza çıkmaktadır.⁶² Lalenin eski alfabeye yazılışının Allah ismine benzemesi ve ebced hesabıyla 66 rakamına denk gelmesi sebebiyle 17.yy'da özellikle yaygın olarak kullanılmıştır. Bağçeşme Şehitliğinde sadece 1921 tarihli 32-b numaralı ayak taşında örneğini görmekteyiz.

3.3.2.7. Mimoza

18.yy'dan itibaren Türk sanatında görülen mimoza çiçeği bir tropikal iklim çiçeği olarak bilinmektedir. Batı etkisiyle Türk sanatına girdiği düşünülmektedir.⁶³ İncelediğimiz 47 mezar taşından sadece bir taşında mimoza bitkisi görülmektedir. 15-b numaralı erkek ayak taşıdır. 1750 tarihli taşın dikdörtgen şeklindeki ön yüzüne işlenen bu motif tepesi yuvarlak kemerle sonlanan bir silmeyle çevrelenmiştir.

3.3.2.8. Palmet

Palmetin kökenine ilişkin bazı kaynaklarda ilk defa Mısır ve Asur'da kullanıldığı daha sonra ise Roma ve Grek mimarisi üzerine örneklerin yansıdığı ifade edilmektedir. Palmetin bu bölgelerde yaygın olmasının sebebi olarak Akdeniz çevresinde yetişen Papirüs ve Palmiye bitkisinin bu motifin kökenini oluşturduğu ifade edilmektedir.⁶⁴ Türkçe el yaprak olarak isimlendirilen palmet motifi düşey şekildeki bir sapın iki tarafına genellikle karşılıklı yerleştirilen ve uçları kıvrılan iki yaprak ile ortasında bir tepe yaprağı olan bitkisel süslemeye denir. Mısır ve Asur'da bu şekilde uçları kıvrık motifler görülmektedir.⁶⁵ Bağçeşme Şehitliğinde yer alan taşlar içerisinde 6 tanesinde⁶⁶ palmet örneğini görmekteyiz. Bunlardan 4 ve 13-a numaralı taşlar baş taşı diğerleri ise ayak taşıdır. Bu taşların üç tanesi 19.yy'ın ikinci yarısına, bir tanesi 18.yy'a ve bir tanesi de 20.yy'a aittir.

3.3.2.9. Rumi

Kelime anlamı "Anadolu'lu" olan rumi motif, İspanya'dan Hindistan'a kadar oldukça geniş bir sahada yaygınlık kazanmış bir motiftir. Ruminin kay-

⁶⁰ H. Örcün Barışta, *İstanbul Çeşmeleri Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi* (Ankara, 1995).

⁶¹ Beşir Ayvazoğlu, *Güller Kitabı; Türk Çiçek Kültürü Üzerine Bir Deneme*, 107.

⁶² Alev Çakmakoglu Kuru, "Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lale Motiflerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir Deneme," *Belleten* LXI, sayı 230 (Nisan 1997): 37.

⁶³ Halit Çal, "Göynük (Bolu) Şehri Türk Mezar Taşları", 309.

⁶⁴ Selçuk Mülayim, "Selçuklu Palmet Motifinin Tipolojisi," *Anatolia*, XX, (1976-1977), 145-147.

⁶⁵ Celal Esad Arseven, "Palmet," içinde *Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 4 (İstanbul: 1983), 1587.

⁶⁶ Eser no: 4,13-a,13-b,14,31,32

nağının bitkisel olduğuna ve hayvansal olduğuna dair iki görüş söz konusudur. Türk sanatında bu motifin ilk örneği Uygurlara ait olup 9. ve 10.yy'da Bezeklik fresklerinde bir su canavarının kanadında yer almaktadır⁶⁷. Mezar taşlarında ilk olarak Ahlat mezar taşlarında örnekleri karşımıza çıkmaktadır⁶⁸. İncelediğimiz mezar taşları içerisinde üç mezar taşında rumi motifini görmekteyiz. Bunlar 4 ve 13-a numaralı baş taşı ve 14 numaralı ayak taşıdır. Bu taşların tamamı 19.yy'ın ikinci yarısına aittir.

3.3.2.10. Selvi

Selvi motifi kimi kaynaklara göre dünyada uzun ömrün ahrette ise sonsuzluğun simgesidir. Osmanlı dönemi mezar taşları süslemesinde örneklerini sıkça gördüğümüz bu motif Ahlat'ta Selçuklu Dönemi mezar taşlarında da yer almaktadır. Karamağaralı, selvi motifinin insan ruhunun tanrıya kavuşmasının sembolü olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ İncelediğimiz mezar taşları içerisinde sadece 16 numaralı mezar taşı üzerinde selvi yer almakta olup bahse konu taş 1859 tarihli dir.

3.3.3. Geometrik Süsleme

3.3.3.1. Eşkenar Dörtgen

İncelenen mezar taşları içerisinde sadece 4 numaralı örnekte eşkenar dörtgen görülür. Motif, 1892 yılına ait bu taşın alınlık kısmında yer almaktadır.

3.3.3.2. İstiridyel Nişi

İncelenen taşlar içerisinde 1921 tarihli 32-b numaralı ayak taşının alınlık kısmının altında yer almaktadır.

3.3.3.3. Spiral

Spiral formu 19.yy'ın son çeyreğine tarihlenen 4-a ve 13-a numaralı taşların alınlık kısmında yer almaktadır.

3.3.4. Nesneli Süsleme

3.3.4.1. Gemi Çapası

Mezar taşlarında kullanılan bazı işaretler kişinin mesleğinin sembolü mahiyetindedir. Bu sembollerden biri de denizcilerin kullandığı çapa işaretidir. İncelediğimiz taşlar içerisinde 1921 tarihli 32 numaralı örnekte gördüğümüz gemi çapası örnekleri Konya'da⁷⁰ ve İstanbul'da⁷¹ yer alan mezar taşlarında da görülmektedir.

⁶⁷ Hatice Aksu, "Rumi Motifin İlk Öncüleri," *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 4 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 182-192.

⁶⁸ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, 80.

⁶⁹ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, 17.

⁷⁰ Mehmet Önder, "Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler," *Türk Etnografya Dergisi*, sayı 62 (Ocak 1969): 16.

⁷¹ Bilal Küçükçakaya, *Galata Mevlevihanesi Mezar Taşları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli, 2019), 310.

3.3.4.2. Mermi

Bağçeşme Şehitliğinde yer alan taşlardan bir tanesinde mermi motifi görülür. 32-A numaralı bu taş 1921 yılına aittir. Mermi motifinin bulunduğu örnekler az olmakla birlikte bir asker mezarı olması itibarıyla doğaldır.

3.3.4.2. Mevlevi Sikkesi

Sikke, Mevlevi dervişlerinin giydikleri külahlara verilen isimdir. Bu başlığın başa giyilen ağız kısmı üst noktasına göre daha geniştir. İncelediğimiz örnekler içerisinde sadece 1866 tarihli 17-a numaralı mezar taşında bu motif görülmektedir.

3.3.4.3. Takı

Takı Osmanlı dönemi mezar taşlarında yaygın olarak görülmektedir. Özellikle kadınlara ait mezar taşlarında takıları sıkça görmek mümkündür. İncelediğimiz mezar taşları içerisinde üç örnekte (eser no: 1,2,30) görülmektedir. Bu örneklerin tamamı kadın mezar taşı olup hepsi 19.yy'ın ikinci yarısına aittir.

3.3.4.4. Vazo

Vazo motifi Türklerin Çinlilerle yakın temasları sonucunda gelmekle beraber 16.yy'da sade çalışılmışken sonraki yüzyıllarda çok detaylı kompozisyonlar halinde çiçeklerle birlikte kullanılmıştır.⁷² İncelediğimiz mezar taşları içerisinde dört numaralı ve 1892 tarihli bir örnek vardır.

3.4. Ölçüler

Bağçeşme Şehitliğinde yer alan taşlar ölçüleri itibarıyla değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede yükseklik, kalınlık ve genişlik ölçüleri değerlendirilmiştir. Ölçüleri alınan bu taşlar içerisindeki en uzun taş 13-b numaralı kadın mezar taşı olup 163 cm yüksekliğinde ve 1892 tarihli. En kısa taş ise 25-b numaralı kadın ayak taşı olup 38 cm yüksekliğinde ve 1890 yılına aittir. İncelenen taşlar içerisindeki en geniş taş 28 numaralı taş olup 53 cm genişliğindedir ve tarihi belli değildir. Genişliği en az olan taş ise üç numaralı erkek baş taşı olup 21 cm yüksekliğindedir ve 1881 tarihli. Kalınlıkları ise 6 cm ile 34 cm arasında değişiklik gösterir. Silindirik gövdeye sahip mezar taşlarının yarıçapları ise 20 cm ile 32 cm arasında değişiklik gösterir. Silindirik gövdeli taşların üst çapları alt çaplarına göre daha geniş yapılmıştır. Genel olarak yaptığımız bu değerlendirme taşların bazılarının kırık ya da zemine fazlasıyla gömülü olması itibarıyla sağlıklı bir sonuç vermemektedir.

3.5. Malzeme ve Teknik

Bağçeşme Namazgâh Şehitliği'nde yer alan 47 mezar taşının tamamında mermer malzeme kullanılmıştır. İncelenen 47 mezar taşının 41 tanesinde sadece oyma tekniği kullanılmıştır. Diğer altı taşın üç⁷³ tanesinde kabartma ve oyma bir arada kullanılmış dört⁷⁴ tanesinde ise sadece kabartma tekniği kullanılmıştır.

⁷² Azede Akar, "Tezini sanatlarımızda vazo motifleri," *Vakıflar Dergisi*, sayı 8 (1969): 268-269.

⁷³ Eser no: 16-b,17-a,28.

⁷⁴ Eser no: 20,21-b,32.

3.6. Yazı (Kitabe)

Mezar taşlarında bulunan yazılar ölen kişi hakkında bilgi vermesi açısından oldukça önemlidir. Ölen kişi hakkında bilgi vermesinin yanı sıra dönemin edebiyatı ve dili hakkında da bilgiler verir. Bağçeşme Namazgâh Şehitliği'ndeki mezar taşlarında Celi Sülüs, Celi Talik ve Latin yazı çeşitlerinin kullanıldığı görülür. Sülüs aklam-ı sitte denilen altı yazı türünden biri olup harflerin üçte ikisi dik, üçte biri ise daha yumuşak şekilde kıvrılarak yazılır⁷⁵. Talik hat ise sülüs hatta göre daha keskin çizgilere sahip olup, yazılar birbiri içine geçmiş gibi ve birbirine asılmış gibidir.⁷⁶ İncelenen mezar taşlarının kitabelerinin 9⁷⁷ tanesi sülüs, 22⁷⁸ tanesi talik ve sadece 21 numaralı taş Latin harfleriyle yazılmıştır.

Mezar taşlarının kitabe kısmını konularına göre 1- Başlangıç İfadesi, 2- Serzeniş, 3- İnsanlara Uyarı, 4- Durum Bildirme, 5- Tanrıdan İstek, 6- İnsanlardan istek, 7- Meslek, 8- Aile-Baba Adı, 9- Tanrıdan İstek (Dua), 10- Ölenin Adı ve 11- Tarih olmak üzere 11 başlık altında incelenmiştir. Bu incelemedeki temel dayanağımız Prof. Dr. Halit ÇAL'ın "Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları" makalesi olmuştur.

3.6.1. Başlangıç İfadesi

Sıra no	İfade	Tarih	Sayı
2, 3, 11, 29	Ah-mine'l-mevt	1852-1881-1883- ----	4
4, 13, 19	Allah bes baki heves	1892-1894-1892	3
1, 5, 6, 9, 10, 14, 23, 24, 25, 26, 27, 30	Hüve'l-baki	1860-1879-1892-1839-1862- 1877-1913-1851- 1890- --- - --- -1859	12
22	Hüve'l-Hallakul Baki	1889	1
8, 18, 20	Hüve'l-Hayyul La yemut		3
7	Hüve'l-Muin El-Baki Ed-daim	1893	1
16	La İlahe İllallah	1859	1
12	Ya-Hayy	-----	1
17	Ya-Hu	1866	1

Bağçeşme Namazgâh Şehitliği'nde bulunan 32 baş taşından toplam 27 tanesinde dokuz tür başlangıç ifadesi kullanılmıştır. Kullanılan bu ifadeleri Allah'ın sıfatları ve Serzeniş olarak ayırabiliriz.

⁷⁵ Muhittin Serin, "Sülüs," içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 128.

⁷⁶ M. Uğur Derman, "Talik," içinde, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 507.

⁷⁷ Eser no: 1,12,15,17,20,22,25,30,31.

⁷⁸ Eser no: 2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,13,14,15,16,18,19,23,24,26,27,28,29,32.

3.6.1.1. Allah'ın sıfatları

Allah bes baki heves: *Bes* kelimesi Farsça'da yeter manasındadır. Allah bes baki heves sözü; Allah yeter, bâki olan Allah'tır, gerisi hevestir, gelip geçidir anlamına gelmektedir. Toplam üç örnekte (Eser no: 4-a,13-a,19) bu ifade kullanılmıştır. Bunlardan iki tanesi (Eser no: 4-a,13-a) kadın baş taşı bir tanesi (Eser no: 19.) ise erkek baş taşıdır. Zeytinburnu⁷⁹ ve Tokat mezar taşlarında⁸⁰ söz konusu ifade görülmektedir.

Hüve'l-baki: Allah'ın sonsuzluğunu vurgulayan bu ibare mezar taşlarında mezar taşlarında en çok kullanılan ifadelerden birisidir. Bağçeşme şehitliğinde en yaygın olarak kullanılan başlangıç ifadesidir. 32 baş taşından 12 tanesi⁸¹ bu ifade ile başlamaktadır. Bu taşlardan altı tanesi⁸² erkek baş taşı, altı tanesi⁸³ ise kadın baş taşıdır.

Hüve'l-Hallakul Baki: Her şeyin yaratıcısı ve sonsuz anlamındaki ifade incelediğimiz taşlar içerisinde 22 numaralı ve 1889 tarihli ve erkek mezar taşında görülmektedir.

Hüve'l-Hayyul La yemut: Allah'ın ölümsüzlüğünü vurgulayan bu ibare bunun yanında kainattaki her şeyin Allah'ın ihsanı olduğu manasındadır. Bu başlangıç ifadesi toplam üç örnekte⁸⁴ bulunmaktadır. Bu taşların üçü de erkek mezar taşı olup bir tanesi (Eser no: 8) tarihsiz, bir tanesi (Eser no: 18) 16.yy. bir tanesi (Eser no: 20) ise 19.yy ikinci yarısına aittir.

Hüve'l-Muin El-Baki Ed-daim: Allah'ın sonsuzluğunu, kesintiye uğramadan devam ettiğini ifade eden bu ibare sadece yedi numaralı örnekte görülür. Bu taş 1892 yılına aittir.

La İlahe İllallah: Allah'tan başka ilah olmadığı anlamına gelen bu ifade, 16 numaralı ve 1859 tarihli mezar taşında görülmektedir.

Ya-Hayy: Hakkında ölüm geçerli olmayan varlık anlamındaki ifade 12 numaralı mezar taşında kullanılmıştır Taşın kitabesinin tarih kısmı betona gömülü olduğu için tarihi tespit edilememiştir.

Ya-Hu: Allah'ın zatını işaret eden bu ibare 17 numaralı ve 1866 tarihli mezar taşında bu ifade görülmektedir.

3.6.1.2. Serzeniş

Ah-mine'l-mevt: *Ah acı ölüm* anlamına gelen bu ifade toplam dört⁸⁵ örnekte görülmektedir. Bu örneklerden tarihli olan üç taş⁸⁶ 19.yy'ın ikinci yarısına

⁷⁹ Süleyman Berk, *Zamanı Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, 67, 75, 116, 146, 175, 239, 385.

⁸⁰ Mehmet Emin Türklü, *Tokat Mezar ve Yapı Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010), 85.

⁸¹ Eser no: 1, 5, 6, 9-a, 10, 14-a, 23-a, 24-a, 25-a, 26-a, 27-a, 30.

⁸² Eser no: 5,9-a,10,23-a,24-a,26-a.

⁸³ Eser no: 1,6,14-a,25-a,27-a,30.

⁸⁴ Eser no: 8,18-a,20.

⁸⁵ Eser no: 2,3,11,29

⁸⁶ Eser no: 2.3.11

aittir. Bir (eser no: 29) tanesi ise kitabesi betonla kaplı olduğundan dolayı tarihi tespit edilememiştir.

3.6.1.3. İnsanlara Uyarı

Mezar no	İnsanlara Uyarı	Tarih	Toplam
14-a	Bu sözüm tut hatrından çıkmasûn leyl u nehâr / Hayra sarfet ömrünü zikri Hüdâ'dan lezzet al / Eyleme ikbâl çarh-ı bi-vefâya itimâd Padişâh olsan da derler er kişi niyetine Var musallâda yatan mevtâyâ bak da ibret al	1877	1
23-a	<i>basîret çeşmini aç bak makâm-ı evliyâdır bu / hilâfetle mübeccel muktedây-ı etkiyâdır bu / tarik-ı hâlîdî'de etdi kırk yıl kesbe feyzâ feyz / Çerâğ-ı Hâcegândır şem`â-i Ahmed Ziyâdır bu / Cenâb-ı zü'l-Cenâheyn Hazreti Ahmed Efendidir / mükerrerrem vâris-i pâk ulûm-u enbiyâdır bu / huzûrunda oku İhlâs ile bir fâtiha zâir / derûnun nûra gark olsun mezâr-ı asfiyâdır bu⁸⁷</i>	1913	1
29,30-a	Kimseye kalmaz bu dehr-i bî-sübût Bu cihânın yok devâmı fânidir	1859	2

3.6.1.4. Durum Bildirme

Mezar no	Durum Bildirme	Tarih	Toplam
2	Gençliğine doymayân murâdına	1852	1
3,5,11	Âh bir gül-i gonce-i nevres fidân--Kuş misâli eyledi azm-icinân	1881,1879, 1883	2
8	Gümrük Müdiri idi İzmit'te sâdıkâne-- Olmuşdu lûtf-u Hakla memdûh ve hem muvaffâk-- Hayfâ ki bezm-i âlem izhâr edince mâtem-- Sâki-i mevt sundu peymâne-i muhrik-- Tecrid-i rûh edince encâm kâr dehrin-- Kayd-ı alâyıkından âzâde oldu mutlak--Olmuşdu pür kâmil amma ki gitdi eyvâh-- Yokdur vefâsı kevnin insân için muhakkak--Bir geldi fevtine bu târih-i rûmî Efendi gitdi Daru'l-Cinâna El-Hakk.		1

⁸⁷ Burada geçen beyitte divan şiirinin önemli temsilcilerinden biri olan Nabi'nin şu beş beyitlik eserine nazire yapılmıştır:

"Sakin terk-i edebten kuy-ı Mahbub-i Huda'dır bu
Nazargah-i ilahidir, Makam-ı Mustafadır bu
Felekde mah-i nev, Babüsselem'in sine çakıdır
Bunun kandili Cevza, matla-i ziyadır
Habib-i Kibriya'nın habgahıdır fazilette
Teveffuk-i kerde-i Arş-ı Cenab-ı Kibriyadır bu
Bu hakin pertevinden oldu deycur-i adem zail
Amadan açdı mevcudat düş çeşmin tutiyadır bu
Muraat-ı edep şartıyla gir Nabi bu dergaha
Metaf-i Kudsiyandır cilvegah-ı enbiyadır bu"

Kaynak için bakınız: Ali Fuat Bilkan, *Nabi'nin Türkçe Divanı (Karşılaştırmalı Metin)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993), 856.

9-a	Âh kim hemnâm ceddü'l-Enbiya' ol hoş makâm--Gitdi dünyâdan ahhâs bıraktı pür melâl--Câmi-i Fevziyenin ol Seyyid âlî neseb--Hem Hâtîbi hem İmâmı idi ânın nice sâl--Nagehân kûşuna erdikde nidây-ı irci'ı-- Etdi ol dem cân ve dilden emr-i Hakka imsâl	1839	1
10	Nevcivânken göz yumûb kıldım fenâdan iftirâk--Ravzâ-i Cennetdeyim ben dar-ı Dünyâ El-Firâk	1862	1
12	Bir küçük bülbül idim uçdum yuvadan--Ecel gelûb ayırdı atadan babadan		1
16-a	Azm edûb erdi bekâya ol sehâvet madeni--Yüz tutup geldi fenâdan ey kerem Câmii'l-Evsat derûnunda yapıldı merkadı	1859	1
18-a	Bu el-Hacc Ali Sabri Bey idi miralâyı--Ziyâde harb u darbe muktedir merd-i diliri-- Nice yerde görûb ... almışdı nâm-ı vâlâyı--Delirâne çekûb seyfin mehâbetle sürûb asker--Şeca'ât ile kumanda ederdi zîr-i bâlâyı--Alaylar bağlayûb muhkem kurûb tabûr-u müstahkem--Hücuûm edince birden saf bozûb bozardı a'dâyı--Vücûduna ecel tıgı erişdi âkibet nâgâh--ve ona etmeyûb encâmı terk etdi bu dünyâyı--Olup meşkûr hep sa'ayı âlâ ordu-yu ukbâda-- Nişân ve senedi vâlâ ile ihsân-ı Mevlâyı-- Niyâz edûb olur dergâha Râci dedi tarihin--	1862	1
23-a	Basîret çeşmini aç bak makâm-ı evliyâdır bu--Hilâfetle mübeccel muktedây-ı etkiyâdır bu--Tarık-ı Hâlidî'de etdi kırk yıl kesbe feyzâ feyz-- Çerâğ-ı Hâcegândır şem'â-i Ahmed Ziyâdır bu-- Cenâb-ı zü'l-Cenâheyn Hazret Ahmed Efendidir--Mükerrerrem vâris-i pâk ulûm-u enbiyâdır bu	1913	1
26-a	Turâba yüz sürûb geldim niyâza		1

3.6.1.5. Tanrıdan İstek

Mezar no	Tanrıdan istek	Tarih	Toplam
6	Yâ İlâhi ol mübârek ism-i pâkın hürmeti--*Ol Resûlün Fahr-i Âlem Şâh-ı Kevneyn hürmeti --*Eyle kabrimi müzeyyen yâ ilâhe'l âlemîn -- Gece gündüz eylesinler hür gilmân hizmeti	1892	1
9-a	Murg-i rûhu bağ-ı cennet içre pervâz eylesûn--Kabrini envâr-ı Kur'an ide Rabbi zü'l-Celâl	1839	1
18-a	Ali Beye mükâfât ede Hak Firdevs-i â'lâyı	1862	1
24-a	Yâ İlâhi ol mübârek ism-i pâkın hürmeti--Hem Resûlün Fahr-i Âlem Şâh-ı Kevneyn hürmeti Eyle kabrimi müzeyyen yâ ilâhe'l âlemîn --Gece gündüz eylesinler hür gilmân hizmeti	1851	1
26-a	İlahî hâcetim bu dergahından --İnâyet kıl kemâl-i re'fetinden		1

3.6.1.6. İnsanlardan İstek

Mezar no	Dua İstek ifadesi	Tarihi	Sayı
32	El-fatiha	1921	1
18	Hak Firdevsi alayı fatiha	1862	1
17	<i>Lillâhi teale'l Fâtiha</i>	1866	1
23	Oku ihlas ile bir fatiha	1913-15	1
1, 19	Ruhiçün el fatiha	1860, 1892	2
30, 31	Ruhiçün fatiha	1859, 1700	2
2	Ruhiçün Lillahi'l fatiha	1852	1
16	Ruhiçün fatiha-i şerif	1859	1
10, 13	Ruhuna el fatiha	1862, 1894	2
3-5-6-11-14-20-21-22-25-29-	ruhuna fatiha	1881-1879-1892-1883-1877-1566-1936-1889-1890-	10
4	Ruh-u şerifiçün rızaen lillahi teale fatiha	1892	1
7	Ruh şerifiçün ve kaffe-i ehli iman ervahiçün lillahil fatiha	1893	1
14-a	Gel oku bu köşe-i meşhûr ders-i hikmet al	1877	1
23-a	Huzûrunda oku İhlâs ile bir Fâtiha zâir	1913	1
29,30-a	Gel oku bir Fâtiha etme sükût	1859	2

3.6.1.7. Meslekler

Mezar no	Meslek	Tarih	Sayı
3, 5, 10, 11, 12, 15, 28	Asker	1881, 1879, 1862, 1883, --, 1750,---	7
24	Attar	1851	1
32	Bahriyeli	1921	1
19	Binbaşı	1892	1
8	Gümrük Müdürü	---	1
22	Hafız	1889	1
21	Kaymakam	1936	1
29	Miralay	---	1
20	Müezzin	1566	1
31	Silahçı Başı	1700	1
17	Tuğgeneral	1866	1

İncelenen mezar taşlarından 17 tanesinde meslek belirtilmiştir. İncelenen mezar taşlarının şehitlikte olması dolayısıyla askerler çoğunluktadır. Sadece asker olarak geçen yedi mezar taşı vardır. Bunun dışında rütbeli askerler ve üst düzey yöneticiler dikkat çekmektedir. Geneli itibarıyla alanın şehitlik olmasından da hareketle asker mesleğine sahip olan kişilerin şehit olduğunu varsayabiliriz. Ancak kitabelerde bu şehitlik durumu açıkça ifade edilmemiştir.

3.6.1.8. Sülale Adları

İncelenen mezar taşları içerisinde sadece 32-a numaralı mezar taşında “Cerrahoğulları” sülale adı vardır.

3.6.1.9. Tanrıdan İstek (Dua)

Mezar no	İfade	Tarih	Sayı
16, 22, 29	Merhum	1859-1889----	3
19	Merhum ve Mağfur El Muhtaç	1892	1
20	Merhum ve Mağfur İla	1566	1

Toplam beş mezar taşında tanrıdan istek ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadeler içerisinde “Merhum” en çok kullanılan ifadedir.

3.6.1.10. Mezar Taşlarında Geçen Adlar

a- Erkek İsimleri

Mezar no	İsim	Tarih	Sayı
10, 15, 21, 23	Ahmet	1862, 1750, 1936, 1913	4
21	Ahmet Müntaz	1936	1
10	Ahmet Tevfik	1862	1
12	Ali Rıza	---	1
20	Habibullah	1566	1
29	Hasan	---	1
31	Hüseyin	1700	1
5, 9, 24	İbrahim	1579, 1839, 1851	3
9	İbrahim Edhem	1839	1
11, 16, 19	Mehmet	1883, 1859, 1892	3
11	Mehmet Talat	1883	1
32	Musatafa	1921	1
13	Osman Nuri	1866	1
22	Vasfi	1889	1

İncelenen mezar taşları içerisinde 21 tanesinde isim tespiti yapılmış olup, Osmanlı döneminde yoğun olarak kullanılan isimler burada da dikkat çekiyor. “Ahmet”, “Mehmet” ve “İbrahim” birden fazla kullanılan isimlerdir.

b- Kadın İsimleri

Mezar no	İsim	Tarih	Sayı
1, 25	Aişe	1860, 1890	2
25	Aişe Münire	1890	1
6	Elif	1892	1
2, 13	Emine	1852, 1894	2
7	Şerife	1893	1
14, 30	Zeliha	1877, 1859	2
4	Zübeyde	1892	1

Kadın isimlerinde de Osmanlı toplumunda yoğun olarak kullanılan isimler görülmektedir. “Ayşe”, “Zeliha” ve “Emine” isimleri birden fazla kullanılan isimlerdir.

3.6.1.11. Mezar Taşlarının Tarihleri

TARİH							
Mezar no		18.yy ve öncesi	1800- 1825	1826- 1850	1851- 1875	1876- 1900	19.yy sonrası
1	1860				+		
2	1852				+		
3	1880					+	
4-a	1892					+	
5	1878					+	
6	1892					+	
7	1893					+	
8					x		
9-a	1839			+			
10	1862				+		
11	1883					+	
12	1862				+		
13-a	1894					+	
14-a	1877					+	
15-a	1750	+					

16-a	1859				+		
17-a	1866				+		
18-a	1862				+		
19	1892					+	
20	1566	+					
21-a	1936						+
22	1889					+	
23-a	1913-15						+
24-a	1851				+		
25-a	1890					+	
26-a						x	
27-a					x		
28							
29					x		
30	1859				+		
31	1700	+					
32-a	1921						+
Toplam		3	0	1	9 (12)	11 (13)	3

İncelenen mezar taşlarından 27 tanesinin tarihleri tespit edilmiş olup bunların üç tanesi 19.yy öncesine, bir tanesi 19.yy'ın ikinci çeyreğine, dokuz tanesi 19.yy'ın üçüncü çeyreğine, 11 tanesi 19.yy'ın son çeyreğine ve üç tanesi de 20.yy'a aittir. Taşların tarih kısmının toprağa gömülü olması veya beton kaplanması sebebiyle tarihleri tespit edilemeyen beş taş (Eser no: 8, 26-a, 27-a, 28, 29) bulunmaktadır. Bunlardan üçü (Eser no: 8, 27 ve 29) numaralı mezar taşlarının benzer örnekleri olan 10 ve 12 numaralı taşlar 19.yy'ın üçüncü çeyreğine ait olduğundan bu taşların da aynı dönemde yapılmış olduğunu ifade edebiliriz. Tarihi belli olmayan 26-a numaralı taş, 4-b ve 6 numaralı taşlara benzerliklerinden yola çıkılarak 19. yy son çeyreğine tarihlendirilebilir. 28 numaralı taş ise üzerinde barındırdığı ay yıldızdan yola çıkılarak, motifin Kastamonu⁸⁸ ve İstanbul'da⁸⁹ yer aldığı örneklerin tarihlerinin 19.yy'ın sonuna ait olmasından dolayı bu döneme ait olabilir.

⁸⁸ Halit Çal, Özlem Çal, *Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*, 28.

⁸⁹ Zeyneb Hocaoglu, *Üsküdar Mıhrimah Sultan Camii Haziresindeki Mezar Taşları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2020).

SONUÇ

Çalışmamızda Kocaeli şehri İzmit merkezi sınırlarında Bağçeşme semtinde bulunan Bağçeşme Namazgâh Şehitliği'ndeki mezar taşları ele alınmıştır. İncelediğimiz şehitlikte üç koridor halinde sıralanan 32 tanesi baş taşı ve 15 tanesi ayak taşı olmak üzere toplam 47 mezar taşı yer almaktadır. 32 tane baş taşının 22 tanesi erkek baş taşı 10 tanesi ise kadın baş taşıdır. 15 ayak taşının ise 10 tanesi erkeklere ait, beş tanesi ise kadınlara aittir. Kitabelerinin tamamı okunan bu taşlardan 27 tanesinin tarihi tespit edilmiştir. Beş tanesinin ise kitabelerinin tarih kısmının zemin altında kalmasından dolayı benzerleriyle karşılaştırılarak tarihlendirilmiştir.

İncelediğimiz taşları form özelliklerine göre önden dikdörtgen görünüşlü ve silindirik olarak iki gruba ayrılmış olup, 47 mezar taşının 41 tanesi dikdörtgen, altı tanesi ise silindirik bir forma sahiptir. Silindirik gövdeli mezar taşlarının tamamı 19.yy'ın ikinci yarısına aittir. Ön görünüş itibarıyla dikdörtgen olanlar ise çoğunluğu 19.yy'a ait olmakla birlikte 17, 18, ve 19.yy'a ait örneklerde mevcuttur.

Erkek mezar taşlarının başlık kısmı ayrı tipoloji altında değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye göre üç ayrı tip altında inceleme yapılmıştır. Başlıklı olan 14 mezar taşının 11 tanesi fes, iki tanesi sarık ve bir tanesi de kavuk başlıklıdır. Başlıkların tamamı erkeklere aittir. İncelenen kadın mezar taşlarının hiçbirisinde başlık yoktur. Kadın mezar taşlarının tamamı tepelikli olup bunlar; bitkisel tepelikli, güneş tepelikli, sivri kemer alınlıklı ve ters "V" şeklindedir.

Süsleme açısından bakıldığında yoğunluğun özellikle kadın ayak taşlarında olduğu görülür. Taşların genellikle alınlık kısımlarında ve ön yüzünde süslemeler yoğunluk kazanmıştır. Armalı, bitkisel, geometrik ve nesneli süsleme örnekleri vardır. Armalı süsleme olarak ay yıldız, hilal, rozet, bitkisel süsleme olarak, akantus, asma, gül, hurma, lale, mimoza, palmet, rumi ve selvi; geometrik süsleme olarak, eşkenar dörtgen spiral ve istiridye nişi, nesneli süsleme olarak ise gemi çapası, mermi, takı ve vazo görülür.

Malzeme ve bezeme tekniği açısından incelenen mezar taşlarının tamamında mermer malzeme kullanılması dikkat çekicidir. İşleniş tekniği açısından kabartma, oyma ve oyma-kabartma tekniklerinin bir arada kullanıldığı örnekler vardır.

İncelenen mezar taşlarında üç yazı çeşidi görmekteyiz. Kitabesi okunan taşlardan 22 tanesi talik, dokuz tanesi sülüs ve bir tanesi Latin harfleriyle yazılmıştır.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak malzeme, işleniş, süsleme özellikleri itibarıyla İstanbul'daki mezar taşlarıyla oldukça benzerlik göstermektedir. Bölgenin İstanbul'a yakın olması bunun temel nedenlerindendir. Ayrıca bu yakınlık itibarıyla bu taşların İstanbul'daki ustalarca yapılması da muhtemeldir.

KAYNAKÇA

- Akar, Azede. “Tezmini Sanatlarımızda Vazo Motifleri.” *Vakıflar Dergisi* 8 (1969): 267-74.
- Aksu, Hatice. “Rumi Motifin İlk Öncüleri.” *İçinde Türkler Ansiklopedisi*. Cilt 4, 182-192. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Arseven, Celal Esad. “Baş Giyimi-Baş Giyeceği.” *İçinde Sanat Ansiklopedisi*. Cilt 1, 182-185. İstanbul: MEB, Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Arseven, Celal Esad. “Palmet.” *İçinde Sanat Ansiklopedisi*. Cilt 4, 1587-1588. İstanbul: 1983.
- Ayvazoğlu, Beşir. *Güller Kitabı; Türk Çiçek Kültürü Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötüken, 1999.
- Barişta, H. Örcün. *İstanbul Çeşmeleri Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Barişta, H. Örcün. “İstanbul-Eyüpsultan Cafer Paşa Türbesi Kazısı ve Bitkisel Bezemeli Mezar Taşları Üzerine.” *İçinde Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu IV (5-7 Mayıs 2000)*, 252-277. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.
- Berk, Süleyman. *Zamanı Aşan Taşlar: Zeytinburnu’nun Tarihi Mezar Taşları*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları-7, 2016.
- Bilkan, Ali Fuat. “Nabi’nin Türkçe Divanı (Karşılaştırmalı Metin).” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Boydaz, Nihat. “Plastik Değerler Açısından Bir Mezar Taşı.” *İçinde 9. Milli Mevlâna Kongresi, 15-16 Aralık 1997*, 115-122. Konya, 1998.
- Boydaz, Nihat. “Yenikapı Mevlevi Hanesi Mezar Taşlarına Sanatsal Eleştiri Açısından Bir Bakış.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Çal, Halit. “Göynük (Bolu) Türk Şehri Mezar Taşları.” *Vakıflar Dergisi* 30 (2007): 295-383.
- Çal, Halit. “İstanbul Eyüp’teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar.” *İçinde Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu III*, 206-225. İstanbul, 1988.
- Çal, Halit. “Karadeniz Bölgesinde 18. Yüzyıl Erkek Mezar Taşları.” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi* 87 (2018): 103-151.
- Çal, Halit. “Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikliler.” *Belleten* 85, sayı 303 (2021): 645-89.
- Çal, Halit, Özlem Çal. *Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*. Kastamonu: Kastamonu Belediyesi, 2008.
- Demiriz, Yıldız. “Acanthus; Türkiye’nin Arkeoloji ve Sanat Tarihi Terminolojisine Yanlış Adla Girmiş Bir Bitki Motifi.” *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi* 3, sayı 3 (1984): 19-24.
- Derman, M. Uğur. “Talik.” *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 39, 507-508. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Elitez, Gülgün. “Türk Mezar Taşlarında Bitki Motifleri.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Gökler, Burak Muhammet, Zerrin Köşklü. “Bahkesir Zağnos Paşa Camii Haziresi’ndeki Kavuk Tipleri.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 66 (2019): 453-478.

- Gündoğdu, Oktay. *Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Mezar Taşları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayinevi, 2021.
- Haseki, Metin. *Plastik Açıdan Türk Mezar Taşları*. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1977.
- Hocaoglu, Zeyneb. "Üsküdar Mihrimah Sultan Camii Haziresindeki Mezar Taşları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- İltar, Gazanfer. "Giresun İli Sahil Şeridindeki Mezar Taşları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Karamağaralı, Beyhan. *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Kaya, Davut. "Trabzon Ayasofya Müzesi ile Boztepe Mezarlığındaki Osmanlı Mezar Taşları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.
- Keleş, Elif. "Çanakkale İli Biga İlçesi Kemer Köyü Osmanlı Mezar Taşları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Kuru, Alev Çakmakoglu. "Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lale Motiflerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir Deneme." *Belleten* LXI, sayı 230 (1997): 37-41.
- Kutlu, Mustafa. "Gül." *İçinde Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 3:383. İstanbul, 1979.
- Küçükaya, Bilal. "Galata Mevlevihanesi Mezar Taşları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Laqueur, Hans Peter. *Hüve'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarları ve Mezar Taşları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Mülayim, Selçuk. "Selçuklu Palmet Motifinin Tipolojisi." *Anatolia* XX (1976-1977): 141-53.
- Oğuz, Burhan. *Mezar Taşlarında Simgelenen İnançlar*. İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı, 1983.
- Ögel, Bahaeddin. *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Ölçay, Hülya. "Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığındaki 19.yy. Mezar Taşları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Önder, Mehmet. "Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsler." *Türk Etnografya Dergisi* 62 (1969): 5-16.
- Serin, Muhittin. "Sülüs." *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 38, 128-130. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Sökütlü, Yeşim. "İstanbul Üsküdar Şeyh Devati Mustafa Haziresinde Yer Alan Mezar Taşları." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Turani, Adnan. *Sanat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995.
- Türklü, Mehmet Emin. "Tokat Mezar ve Yapı Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Extended Abstract

Tombstones Located in the Kocaeli-İzmit Bağçeşme Martyrs' Cemetery

From the earliest known periods, Turks have shown profound respect for their deceased, which is evident in the construction of kurgan-style tombs, funerary statues, and stones referred to as balbals. With the adoption of Islam, mausoleums replaced kurgans, while funerary statues and balbals served as precursors to gravestones. In the Göktürk era, statues were erected on tombs; however, it remains unclear whether these statues symbolized the deceased or those they had slain. According to Chinese sources, the Göktürks placed stones on or around their graves for every individual they had killed. The gravestone tradition, rooted in funerary statues and balbals, was carried to Anatolia by the Oghuz Turks beginning in the 11th century. The first examples of gravestones from the Seljuk period in Anatolia emerged during the conquest of İznik.

This study focuses on the gravestones located in the Bağçeşme Namazgâh Martyrs' Cemetery in İzmit, situated in the Veliahmet neighborhood on Devran Street, on the western side of Bağçeşme Cemetery, within a historical prayer area. The study examined 32 graves in the cemetery, with a total of 47 gravestones identified, including headstones and footstones. Among these, 22 were male headstones and 10 were female headstones. Of the 15 footstones, 10 belonged to males, while 5 belonged to females.

In the first phase of the study, the gravestones were cataloged. Each catalog entry included information about the gravestone's date, identity, profession, inscription, and dimensions. In the second phase, which involved evaluation and comparison, the gravestones were analyzed from various perspectives. They were first classified under the category of gravestone types based on their frontal appearance, dividing them into three main groups: those with a capital, those with a finial, and those with cylindrical bodies. Finial-topped gravestones were further divided into subcategories, including pointed arches, botanical designs, rounded arches, flattened arches, polygonal forms, and sun motifs.

The headgear depicted on gravestones reflects the head coverings used by men and women of different periods and cultures. In Ottoman gravestones, the serpuş forms seen from the 16th century onward were replaced by the fez following clothing regulations during Sultan Mahmud II's reign in the early 19th century. The study categorized headgear into three groups: kavuk (turban), sarık (wrapped turban), and fez. One unique example of a cross-latticed kavuk with prominent ridges, typically used by officials such as judges or scribes in the 18th century, was identified. Among sarık examples, there were variations such as diagonally ridged and thick-striped wrappings. Fezzes, often named after Ottoman sultans (e.g., Mecidiye, Aziziye, and Hamidiye), were also examined.

Under the decoration category, motifs and symbols on the gravestones were analyzed. Decorative features included armorial motifs such as crescents, stars, and rosettes; botanical designs like vines, garlands, bear claws, roses, palms, tulips, mimosa, palmettes, rumi, and cypresses; and object-themed embellishments such as anchors, bullets, Mevlevi caps, jewelry, and vases.

In the evaluation section, gravestones were analyzed in terms of dimensions, including height, thickness, and width. The tallest, shortest, and widest rectangular stones were identified, and the diameters of cylindrical gravestones ranged from 20 cm to 32 cm. It was observed that the upper diameters were broader than the lower ones. Most gravestones were made of marble, with 41 carved, 3 embossed, and 3 combining both techniques.

The inscriptions on gravestones provide valuable insights not only about the deceased but also about the literature and language of the era. The gravestones in Bağçeşme Namazgâh Martyrs' Cemetery feature inscriptions in Celi Sülûs, Celi Talik, and Latin scripts. Of the 32 gravestones studied, 9 inscriptions were in Sülûs, 22 in Talik, and 1 in Latin. The inscriptions were analyzed under 11 headings, including *"opening phrases," "lamentations," "warnings to others," "statements of status," "requests from God," "requests from people," "profession," "family or paternal name," "prayers," "name of the deceased,"* and *"date."* Among these, the profession section, predominantly featuring military professions, stood out due to the nature of the cemetery.

Of the 32 gravestones analyzed, 27 were dated. Three belonged to the pre-19th century, one to the second quarter of the 19th century, nine to the third quarter, 11 to the last quarter, and three to the 20th century. Five stones, whose dates were obscured due to burial or concrete overlay, were dated to the second half of the 19th century through comparative analysis with similar examples.

In summary, the gravestones in Bağçeşme Namazgâh Martyrs' Cemetery exhibit significant similarities in typology, materials, craftsmanship, and decorative features to gravestones in Istanbul. This resemblance is attributed to the region's proximity to Istanbul and the likelihood that these gravestones were crafted by Istanbul-based artisans.

